

e - ISSN: 2149-6838

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi

UEYD

International Journal of Economics and Innovation

Yıl / Year
2017

Cilt/Vol: 3 Sayı/No: 2

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi, 3 (2) 2017.

International Journal of Economics and Innovation, 3 (2) 2017.

e-ISSN: 2149-6838

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi

UEYD

International Journal of Economics and Innovation

Yıl / Year: 2017

Cilt / Vol: 3

Sayı / No: 2

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi
International Journal of Economics and Innovation

Editör / Editor

Seyfettin ARTAN

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Selim Koray DEMİREL

Bölüm Editörleri / Section Editors

Ayça EMİNOĞLU (Bölüm Editörü / Section Editor)

Cemalettin KALAYCI (Bölüm Editörü / Section Editor)

Fikret ÇANKAYA (Bölüm Editörü / Section Editor)

Kader TAN ŞAHİN (Bölüm Editörü / Section Editor)

Mehmet TUNÇER Bölüm Editörü / Section Editor)

Müslüme NARİN (Bölüm Editörü / Section Editor)

Pınar HAYALOĞLU (Bölüm Editörü / Section Editor)

Selçuk PERÇİN (Bölüm Editörü / Section Editor)

Szabolcs PASZTOR (Bölüm Editörü / Section Editor)

İletişim / Contact

Prof. Dr. Seyfettin Artan

Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü 61080 Trabzon

Tel / Phone: +904623773466; Faks / Fax: +904623257281

e-mail: ekonomiveyenilikdergisi@gmail.com

Url: <http://dergipark.gov.tr/ueyd>

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi
International Journal of Economics and Innovation

Editör / Editor

Seyfettin ARTAN

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Selim Koray DEMİREL

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ali ACARAVCI (Mustafa Kemal Üniversitesi)

Doç. Dr. Cemalettin KALAYCI (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. İlhan ÖZTÜRK (Çağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Müslüme NARİN (Gazi Üniversitesi)

Dr. Nurhodja Akbulaev (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi)

Doç. Dr. Pınar HAYALOĞLU (Gümüşhane Üniversitesi)

Prof. Dr. Selçuk PERÇİN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Seyfettin ARTAN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Dr. Szabolcs PASZTOR (National University of Public Service)

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazılar dergi editörünün izni olmadan kısmen ya da tamamen çoğaltılamaz, yayınlanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir.

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi

International Journal of Economics and Innovation

İçindekiler / Contents

Ali ACARAVCI, Sinan ERDOĞAN

Türki Cumhuriyetlerde Elektrik Tüketimi, Reel Gelir ve Dışa Açıklık İlişkisi: Bootstrap-Granger Nedensellik Yaklaşımı / The Relationship between Electricity Consumption, Real Income and Trade Openness in Turkic Republics: Bootstrap-Granger Causality Approach.....73-84

Selçuk PERÇİN, Aykut KARAKAYA, Seymur AĞAZADE

Türk İmalat Sanayinde İhracat ve İnovasyon Arasındaki İlişki / The Relationship between Export and Innovation in Turkish Manufacturing Industry.....85-103

Kader ŞAHİN, Tuğba KAPLAN

Kaynak Tabanlı Görüşten Dinamik Yeteneklere Tarihsel Bir İnceme / A Historical Review from Resource-Based View to Dynamic Capabilities.....105-131

Cemalettin KALAYCI

Serbest Ticaret Anlaşmalarının Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkileri: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Uygulaması / The Effects of Free Trade Agreements on Turkey's Foreign Trade: The Application of Revealed Comparative Advantage Index.....133-147

Adil ŞAHİN, Atila DOĞAN

Mitolojiden Genel Kamu Hukukuna “Canavar Yaratık” Olgusu: Leviathan, Behemot, Rahav, Yılan ve Ejderha / From Mythology to General Public Law the “Monster Creature” Event: Leviathan, Behemoth, Rahab, Snake and Dragon.....149-184

Suat Hayri ŞENTÜRK, Birol KARAKURT, Burak ŞAHİNGÖZ

Mali Disiplin ve Enflasyon İlişkisi Üzerine Bir Analiz: Türkiye Örneği / An Analysis on Fiscal Discipline and Inflation: The Case of Turkey.....185-204

Türki Cumhuriyetlerde Elektrik Tüketimi, Reel Gelir ve Dışa Açıklık İlişkisi: Bootstrap-Granger Nedensellik Yaklaşımı*

Ali ACARAVCI¹

Sinan ERDOĞAN²

ÖZ: Bu çalışma, Türki Cumhuriyetlerde reel gelir, elektrik enerji tüketimi ve dışa açıklık arasındaki nedensellik ilişkilerini, yatay-kesit bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil panel veri yöntemleri kullanılarak 1992-2012 dönemi için araştırmaktadır. Yatay kesit bağımlılık test sonuçlarına göre, tüm değişkenler ve model yatay kesit bağımlıdır. Smith vd. Bootstrap (2004) birim kök testi sonuçlarına göre kişi başı gelir ve dışa açıklık değişkenleri düzeyde, elektrik tüketimi değişkeni ise fark durağandır. Bu nedenle değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin varlığını test etmeye yönelik olarak eşbütünleşme testleri uygulanmamıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri, yatay kesit bağımlılığı dikkate alan, ülke bazlı sonuçlar elde etmeye olanak sağlayan ve iki açıklayıcı değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini aynı anda test etmeye olanak sağlayan Konya (2006) panel nedensellik modeliyle incelenmiştir. Analiz sonuçları şu şekilde özetlenebilir: i) Elektrik tüketimi ve gelir arasında nedensellik ilişkisi mevcuttur. ii) Dışa açıklık ve gelir arasında nedensellik ilişkisi mevcuttur. iii) Enerji tüketimi ve dışa açıklık değişkenleri, gelir üzerinde daha güçlü ortak etkiye sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Enerji, Elektrik Tüketimi, Dışa Açıklık, Bootstrap-Granger Nedensellik.

JEL Kodu: Q43, F13, O40

The Relationship between Electricity Consumption, Real Income and Trade Openness in Turkic Republics: Bootstrap-Granger Causality Approach

ABSTRACT: This study explores the causal relationships between electricity consumption, real income and trade openness in Turkic Republics for 1992-2012 period by using second generation panel data methods under cross-sectional dependence. According to cross-sectional dependence tests, all variables and model are cross-sectionally dependent. According to the Smith et al. (2004) bootstrap unit root test, real income per capita and trade openness variables are stationary on level. On the contrary, electricity consumption variable is stationary in first difference. Therefore, cointegration tests have not been implemented in order to long-run relationships between variables. Causal relationships between variables have been examined by using Konya (2006) panel data causality approach which allows cross-sectional dependence and gives possibility to examine two explanatory variables' effects on dependent variable and obtain country-specific results. The results can be summarized as follows: i) There exist a causal relationship between electricity consumption and real income. ii) There exist a causal relationship between trade openness and real income. iii) Electricity consumption and trade openness variables have more powerful common effects on real income.

Key Words: Energy, Electricity Consumption, Trade Openness, Bootstrap-Granger Causality.

JEL Codes: Q43, F13, O40

Geliş Tarihi / Received: 05/07/2017

Kabul Tarihi / Accepted: 13/09/2017

* Bu çalışma, 1.Uluslararası Al-Farabi Sosyal Bilimler Kongresinde Sözlü Olarak Sunulmuştur.

¹ Prof. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, acaravci@mku.edu.tr, orcid.org/0000-0002-6662-6175

² Arş. Gör., Mustafa Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, sinanerdogan@mku.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3491-8234

1. Giriş

Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi, Kraft ve Kraft 'ın 1978 yılında yayınlanan çalışmasından bu yana iktisat biliminde ilgi çeken çalışma alanı olmuştur. Bu bağlamda enerji tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisine dair çeşitli paradigmlar oluşturulmuştur. Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler üzerine odaklanan bu paradigmlardan “*Yansızlık Hipotezi (Neutrality Hypothesis)*” yaklaşımına göre elektrik tüketimi ve iktisadi büyüme arasında herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. “*Koruma Hipotezi (Conservation Hypothesis)*” yaklaşımına göre ekonomik büyümeden elektrik tüketimine doğru tek yönlü bir ilişki bulunmakta olup politikalar elektrik tüketiminin azaltılmasına yönelik olarak şekillendirilmektedir ve bu politikalar ekonomik büyüme üzerinde herhangi etkiye sahip değildir. “*Büyüme Hipotezi (Growth Hypothesis)*” yaklaşımına göre elektrik tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki bulunmakta olup, elektrik tüketimi arttıkça ekonomik büyüme de artmaktadır. Bu bağlamda elektrik tüketimini azaltmaya yönelik olarak uygulanacak politikalar ekonomik büyümeyi yavaşlatacaktır. Son olarak “*Geri Besleme Hipotezi (Feedback Hypothesis)*” yaklaşımına göre ise elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki mevcut olup, ekonomik büyüme veya elektrik tüketiminde yaşanacak değişimler karşılıklı olarak birbirini etkilemektedir (Jumbe, 2004).

İzleyen dönemde elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi konusunda yapılan çalışmaların sayısı artmış ve bu alanda kayda değer bir literatür oluşmuştur. Elektrik tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisini inceleyen bir çok çalışma olmakla beraber öne çıkan çalışmalar literatür tablosunda sunulmuştur. Tablo genel olarak incelendiğinde, çalışmalar ağırlıklı olarak büyüme hipotezini destekler nitelikte sonuçlara ulaşmıştır. Diğer taraftan bir kısım çalışmalar yansızlık hipotezi, koruma hipotezi ve geri besleme hipotezini destekleyen sonuçlara ulaşmıştır. Bu bağlamda elektrik tüketimi ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin yönü konusunda tam bir uzlaşma olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisinin net olarak ortaya konulabilmesi, enerji arz politikalarının ve iktisadi büyüme stratejilerinin oluşturulması adına önem kazanmaktadır.

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla liberal demokrasiler hem politik hem de iktisadi açıdan ideolojik zaferini ilan etmiş ve bu durum Sovyet bloğuna mensup ülkelerde kumanda ekonomilerinin dönüştürülmesini teşvik etmiştir. Bu bağlamda “*Geçiş Ekonomileri (Transition Economies)*” kavramı iktisat literatüründe sıkça tartışılır hale gelmiştir. Genel tanımıyla katı merkezîyetçi planlamadan serbest piyasa temelli ekonomik modele geçiş aşamasında olan ülkeler, geçiş ekonomileri olarak anılmaktadır. Geçiş aşamasının temel unsurları liberalleşme, makro iktisadi istikrar, yeniden yapılandırma ve özelleştirme, yasal ve kurumsal düzenlemeler olmak üzere 4 başlık altında toplanabilir. Türkiye açısından tarihi, kültürel ve iktisadi açıdan öneme sahip olan Türki Cumhuriyetler de IMF (International

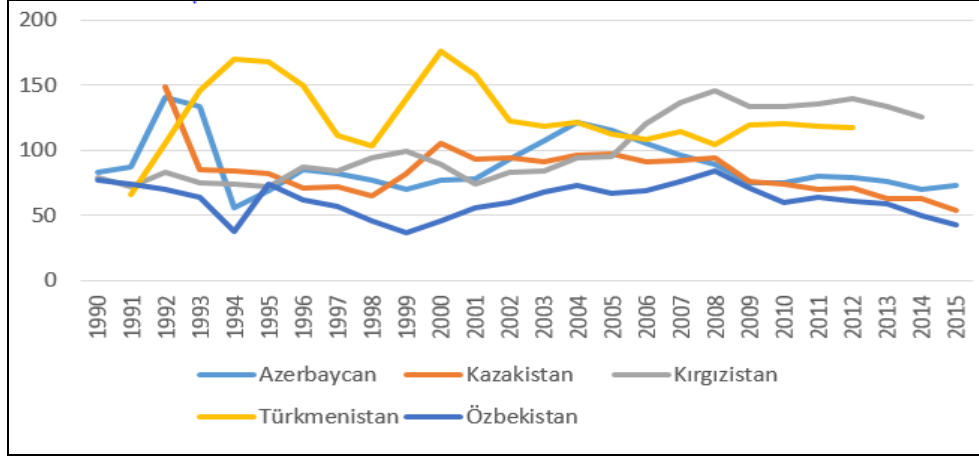
Monetary Fund) tarafından yapılan sınıflandırmaya göre geçiş ekonomileri arasında varsayılmaktadır (International Monetary Fund, 2000). 90'lı yıllardan sonra değişen paradigmayla beraber dönüşüm sürecine giren Türki Cumhuriyetler, başta ticaret alanında olmak üzere dalgalı bir iktisadi dönüşüm sürecine girmiştir.

Tablo1: Literatür Tablosu

Yazar (lar)	Dönem	Yöntem	Sonuç
Murray ve Nan (1996)	1950-1970	Granger Nedensellik, VAR	$ELC \rightarrow GDP$
Altınay ve Karagöl (2005)	1950-2000	Granger Nedensellik, Dolado-Lutkepohl Nedensellik	$ELC \rightarrow GDP$
Aktaş ve Yılmaz (2008)	1970-2004	Granger Nedensellik	$ELC \rightarrow GDP$ (KD) $GDP \rightarrow ELC$ (UD)
Erbaykal (2008)	1970-2003	ARDL Yöntemi	$ELC \rightarrow GDP$
Narayan ve Prasad (2008)	1960-2002	Bootstrap- Granger Nedensellik	$ELC \neq GDP$
Acaravcı (2010)	1968-2010	Johansen Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	$ELC \rightarrow GDP$
Acaravcı ve Öztürk (2012)	1968-2006	Granger Nedensellik, ARDL Yöntemi	$ELC \rightarrow GDP$
Aslan (2013)	1968-2008	Granger Nedensellik, ARDL Yöntemi, VECM	$ELC \neq GDP$ (KD) $ELC \leftrightarrow GDP$ (UD)
Nazlıoğlu vd. (2014)	1967-2007	Granger Nedensellik, ARDL Yöntemi, VECM	$ELC \leftrightarrow GDP$ (LA) $ELC \neq GDP$ (NLA)
Pempetzoglou (2014)	1945-2006	Diks ve Pankchenko Nedensellik	$ELC \rightarrow GNP$
Aslan (2014)	1980-2008	Granger Nedensellik, ARDL Yöntemi	$ELC \leftrightarrow GDP$ (KD) $ELC \rightarrow GDP$ (UD)
Acaravcı vd. (2015)	1974-2013	Granger Nedensellik, ARDL Yöntemi	$ELC \rightarrow GDP$
Iyke (2015)	1971-2011	VECM	$ELC \rightarrow GDP$
Ibrahiem (2015)	1980-2011	Granger Nedensellik, ARDL Yöntemi	$ELC \leftrightarrow GDP$
Salahuddin ve Alam (2016)	1985-2012	Dumitrescu-Hurlin Nedensellik Testi	$ELC \rightarrow GDP$

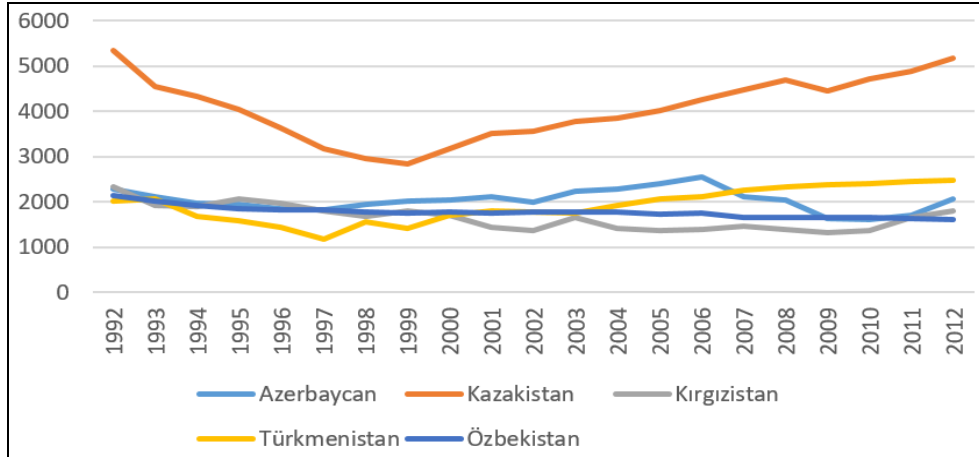
Not: \rightarrow Tek yönlü ilişkiyi, \leftrightarrow çift yönlü ilişkiyi, \neq ise ilişki olmadığını ifade etmektedir. KD= Kısa Dönem, UD= Uzun Dönem. LA= Lineer Analiz. NLA= Non-Lineer Analiz.

Grafik 1'de de görüldüğü üzere ticari açıklık konusunda dalgalı bir süreç deneyimleyen Türki Cumhuriyetlerde, dönüşüm sürecinin içinde bulunan dönemin koşullarından etkilendiği de söylenebilir.

Grafik 1: Türki Cumhuriyetlerde Ticari Açıklık

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Gelişme Göstergeleri Çevrimiçi Veri Tabanı verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Yaşanan iktisadi dönüşüm sürecinin etkileri Türki Cumhuriyetlerde enerji tüketimini de etkilemiştir. Grafik 2’de de görüldüğü üzere 90’lı yılların ilk yarısında düşüş gösteren enerji talebi, 2000’li yıllara gelindiğinde dalgalı da olsa artmış ve son dönemlerde yukarı yönlü yumuşak bir trend yakalamıştır. Ticari açıklığa bağlı olarak artması beklenen ihracat, teknoloji transferi ve bilgi teknolojileri kullanım oranları, enerji talebi artışını teşvik etmiştir.

Grafik 2: Türki Cumhuriyetlerde Kişi Başı Elektrik Tüketimi

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Gelişme Göstergeleri Çevrimiçi Veri Tabanı verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Bu bağlamda Türki Cumhuriyetlerde enerji tüketimi, ticari açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisinin ortaya konması, hem etkin enerji arz ve talep politikalarının oluşturulmasına hem de dönüşüm sürecinin iktisadi etkilerinin irdelenmesi adına önem arz etmektedir. Bu amaçla çalışmada Türki Cumhuriyetlerde elektrik

tüketimi, ticari açıklık ve reel gelir arasındaki ilişkiler 1992-2012 dönemi için incelenmiş olup çalışmanın ikinci kısmında model ve örneklem açıklanmış, üçüncü kısımda kullanılan yöntemler ve ampirik bulgular irdelenmiş olup dördüncü kısımda sonuç ve politika önerileri yer almaktadır.

2. Model ve Örneklem

Bu çalışmada Türkiye ile iktisadi, tarihi ve kültürel bağları bulunan Türki Cumhuriyetlerde (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan) elektrik tüketimi, ticari açıklık ve reel gelir ilişkisi 1992-2012 dönemi için yatay kesit bağımlılığı dikkate alan panel veri yöntemleri kullanılarak araştırılmıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini test etmek amacıyla, yatay kesit bağımlılığı da dikkate alan aşağıdaki Bootstrap-Granger nedensellik modeli kullanılmıştır:

$$GDP_{Nt} = \alpha_{1N} + \sum_{l=1}^{p_1} \beta_{1Nl} GDP_{Nt-l} + \sum_{l=1}^{p_1} \delta_{1Nl} EC_{Nt-l} + \sum_{l=1}^{p_1} \varphi_{1Nl} TR_{Nt-l} + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

Burada $N=1,2,\dots,5$ ve $t=1,2,\dots,22$ 'dir. Burada, GDP değişkeni kişi başına reel geliri göstermektedir. Ayrıca EC değişkeni kişi başı elektrik tüketimini, TR değişkeni ise ticari açıklığı ifade etmektedir. Veri seti, 1992-2012 yıllarını kapsayan eksiksiz verilerden oluşmaktadır. Tüm değişkenler Dünya Bankası Dünya Gelişme Göstergeleri çevrimiçi veri tabanından (World Bank World Development Indicators Online Database) alınmıştır. Tüm değişkenlerin doğal logaritması alınmış ve doğrusallaştırılmıştır.

3. Yöntem ve Ampirik Bulgular

Panel veri analizinde birim kök testleri, değişkenler arasında bulunabilecek yatay kesit bağımlılık özelliklerine duyarlıdır. Bu nedenle panel veri modellerinde değişkenler arasında oluşabilecek yatay kesit bağımlılık ilişkileri araştırılmalıdır. Değişkenlerde veya modelde oluşabilecek yatay kesit bağımlılık özelliklerinin göz ardı edilmesi sapmalı tahminlere neden olabilmektedir. Bu bağlamda modelde yer alan değişkenler ve kurulan modelin yatay kesit bağımlılık özellikleri Pesaran'ın (2004) CD testi ile araştırılmıştır. Ayrıca denklemlerde hesaplanacak olan eğim katsayılarının homojenliğini test etmeye yönelik olarak Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen delta testleri kullanılmıştır. Yatay kesit bağımlılık (a) ve homojenlik (b) testlerinde, test edilen hipotezler sırasıyla aşağıdaki gibidir:

$$H_0 = \text{Yatay Kesit Bağımlılık Yoktur. (a)} \quad CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left\{ \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \rho_{ij} \right\} \quad (2)$$

$$H_1 = \text{Yatay Kesit Bağımlılık Vardır.}$$

$$H_0 = \text{Eğim Katsayıları Homojendir. (b)} \quad \hat{\beta}_k = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{\beta}_k - k}{\sqrt{2k}} \right), \quad \hat{\beta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{\beta}_k - E(\hat{\beta}_k)}{\sqrt{Var(\hat{\beta}_k)}} \right) \quad (3)$$

$$H_1 = \text{Eğim Katsayıları Heterojendir.}$$

Yatay kesit bağımlılık test sonuçları ve eğim katsayılarının homojenliğini test etmeye yönelik olarak uygulanan delta testlerinin sonuçları Tablo 2 de sunulmuştur. Sonuçlara göre, değişkenlerde ve modelde yatay kesit bağımlılık olmadığı hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Buna göre analize dâhil edilen ülkelerde, değişkenlerden birinde görülecek bir artış veya azalış diğer ülkeleri de etkilemektedir. Homojenlik testlerine göre hesaplanan eğim katsayılarının homojen olduğu hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir.

Tablo 2: Yatay Kesit Bağımlılık ve Katsayı Homojenliği Test Sonuçları

	<i>GDP</i>	<i>EC</i>	<i>TR</i>	<i>Model</i>
CD Test	-2.176 (0.015)	2.018 (0.022)	-2.796 (0.003)	3.845 (0.000)
Delta Tilde				8.151 (0.000)
Delta Tilde Adj				9.011 (0.000)

Not: Parantez içindeki değerler, olasılık değerleridir.

Değişkenler ve modelin yatay kesit bağımlılık içermesi, değişkenlerin durağanlık özelliklerinin araştırılması ve nedensellik ilişkilerinin araştırılması noktasında yatay kesit bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil testlerin kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle değişkenlerin durağanlık özelliklerinin araştırılması amacıyla yatay kesit bağımlılığı dikkate Smith vd. (2004) birim kök testi uygulanmış ve Tablo 3'te sunulmuştur. Smith vd. (2004) testi, yöntemsel olarak Im vd. (2003) tarafından geliştirilen birim kök testine dayanmaktadır. Yöntem kapsamında yatay kesit bağımlılık bootstap yaklaşımı ile modellenmektedir ve t istatistikleri bireysel ADF istatistiklerinin ortalaması ile elde edilmektedir. Standartlaştırılmış t istatistiği ise 5 numaralı denklemde gösterildiği gibi elde edilmektedir. Model kapsamında test edilen hipotezler aşağıdaki gibidir:

$$H_0 = \text{Birim Kök Vardır.} \quad t^* = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i \quad (4)$$

$$H_1 = \text{Birim Kök Yoktur.} \quad t_s = \frac{\sqrt{N} \{ \bar{t} - E(t_i) \}}{\sqrt{\text{Var}(t_i)}} \quad (5)$$

Birim kök testi sonuçlarına göre bağımlı değişken kişi başı gelir serisi sabitli modelde birim kök içermekte ve fark durağan iken trend ve sabitli modelde düzeyde durağandır. Bu nedenle değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkileri incelenmemiştir. Diğer taraftan elektrik tüketimi değişkeni hem sabitli hem de trend ve sabitli modelde birim kök içermekte olup fark durağandır. Ticari açıklık değişkeni ise hem sabitli hem de trend ve sabitli modelde düzeyde durağandır.

Gerek değişkenlerin ve modelin yatay kesit bağımlılık içermesi gerekse hesaplanacak olan katsayıların heterojen olduğu görüşü, yatay kesit bağımlılığı

dikkate alan ve heterojen katsayıların hesaplanmasına olanak sağlayan testlerin kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu amaçla değişkenler arasında nedensellik ilişkilerini test etmek amacıyla Konya (2006) tarafından geliştirilen, metodolojik olarak Granger nedensellik testine dayanan ve yatay kesit bağımlılığı bootstrap yöntemiyle modelleyen nedensellik testi kullanılmıştır.

Tablo 3: Smith vd. Bootstrap Panel Birim Kök Test Sonuçları

Model	Düzy		1. Fark	
	Sabit	Trend ve Sabit	Sabit	Trend ve Sabit
Değişkenler	IPS İstatistiği	IPS İstatistiği	IPS İstatistiği	IPS İstatistiği
GDP	-0.674 (0.868)	-4.039 (0.000)	-3.359 (0.000)	-
EC	-2.146 (0.067)	-2.336 (0.303)	-3.757 (0.000)	-4.090 (0.000)
TR	-2.859 (0.003)	-3.518 (0.008)	-	-

Not: Gecikme uzunluğu 2 olarak alınmış olup olasılık değerleri 10.000 bootstrap dağılımından elde edilmiş ve parantez içinde gösterilmiştir

Öncelikle elektrik tüketiminden kişi başı reel gelire doğru nedensellik ilişkisi incelenmiş olup sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur. Sonuçlara göre, Kazakistan ve Özbekistan'da elektrik tüketiminden kişi başı reel gelire bir nedensellik ilişkisi olmadığına dair test edilen yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Buna göre bu iki ülkede elektrik tüketiminden kişi başı reel gelire doğru nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Tablo 4: Konya Nedensellik Testi Sonuçları

	H_0 : EC, GDP'nin Nedeni Değildir			
	İstatistik	Kritik Değerler		
		10%	5%	1%
Azerbaycan	1.968	4.749	7.191	13.568
Kazakistan	36.042*	4.568	6.674	12.463
Kırgızistan	4.795	4.834	7.271	14.253
Türkmenistan	0.493	4.497	7.041	14.681
Özbekistan	27.058*	3.973	5.898	11.412

Not: Kritik değerler 10.000 bootstrap tekrarıdan elde edilmiştir. *** %10 anlamlılık düzeyinde, ** %5 anlamlılık düzeyinde, * ise %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir.

Ticari açıklık ve kişi başı reel gelir arasındaki nedensellik test sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur. Buna göre ticari açıklık kişi başı reel gelirin nedeni olmadığına dair test edilen yokluk hipotezi, Kırgızistan için %1, Türkmenistan için ise %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Buna göre bu ülkelerde ticari açıklıktan kişi başı reel gelire doğru nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Tablo 5: Konya Nedensellik Testi Sonuçları

	H_0 : TR, GDP'nin Nedeni Değildir			
	İstatistik	Kritik Değerler		
		10%	5%	1%
Azerbaycan	1.862	4.945	7.392	14.089
Kazakistan	0.176	5.024	7.354	14.767
Kırgızistan	15.971*	4.550	6.629	12.411
Türkmenistan	11.10**	5.066	7.309	14.622
Özbekistan	0.261	4.689	6.699	13.162

Not: Kritik değerler 10.000 bootstrap tekrarından elde edilmiştir. *** %10 anlamlılık düzeyinde, ** %5 anlamlılık düzeyinde, * ise %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir.

Konya (2006) nedensellik testi, iki açıklayıcı değişken ile bağımlı değişken arasındaki nedensellik ilişkisini test etmeye olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda elektrik tüketimi, ticari açıklık ve kişi başı reel gelir değişkeni arasındaki nedensellik ilişkileri Tablo 6'da sunulmuştur. Buna göre Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da elektrik tüketimi ve ticari açıklığın kişi başı reel gelir arasında nedensellik ilişkisi olmadığına dair yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Buna göre ilgili ülkelerde elektrik tüketimi ve ticari açıklıktan kişi başı reel gelire doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Tablo 6: Konya Nedensellik Testi Sonuçları

	H_0 : EC ve TR, GDP'nin Nedeni Değildir			
	İstatistik	Kritik Değerler		
		10%	5%	1%
Azerbaycan	1.458	4.435	6.731	12.923
Kazakistan	32.991*	5.127	7.377	14.563
Kırgızistan	26.503*	4.370	6.446	13.228
Türkmenistan	1.682	4.634	6.966	13.672
Özbekistan	33.867*	4.088	5.997	11.635

Not: Kritik değerler 10.000 bootstrap tekrarından elde edilmiştir. *** %10 anlamlılık düzeyinde, ** %5 anlamlılık düzeyinde, * ise %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir.

Son olarak kişi başı reel gelirden elektrik tüketimine doğru nedensellik ilişkisi test edilmiş olup sonuçlar Tablo 7'de sunulmuştur. Buna göre kişi başı reel gelirin, elektrik tüketimi değişkeninin nedeni olmadığına dair test edilen yokluk hipotezi Kazakistan'da %1, Türkmenistan ve Özbekistan'da %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Buna göre bu ülkelerde kişi başı gelirden elektrik tüketimine doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Tablo 7: Konya Nedensellik Testi Sonuçları

	H_0 : GDP, EC'nin Nedeni Değildir			
	İstatistik	Kritik Değerler		
		10%	5%	1%
Azerbaycan	1.145	3.886	5.684	10.615
Kazakistan	32.645*	4.021	5.924	11.376
Kırgızistan	0.727	4.217	5.948	11.050
Türkmenistan	9.912**	4.081	5.720	11.055
Özbekistan	5.758**	3.833	5.668	10.929

Not: Kritik değerler 10.000 bootstrap tekrardan elde edilmiştir. *** %10 anlamlılık düzeyinde, ** %5 anlamlılık düzeyinde, * ise %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir.

4. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye açısından tarihi, kültürel ve iktisadi açıdan öneme sahip, aynı zamanda karşılıklı pazar alternatifi olan Türki Cumhuriyetlerde elektrik tüketimi, ticari açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisi 1992-2012 dönemi için, yatay kesit bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil panel veri yöntemleri kullanılarak araştırılmıştır. Çalışma kapsamında elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

i) Yatay kesit bağımlılık ve homojenlik testlerine göre tüm değişkenler ve model yatay kesit bağımlı olup, hesaplanacak olan katsayılar heterojendir. ii) Birim kök testi sonuçlarına göre bağımlı değişken kişi başı reel gelir sabitli modelde birim kök içermekte ve fark durağan iken trend ve sabitli modelde düzeyde durağandır. Bu nedenle değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkileri araştırılmamıştır. iii) Nedensellik testi sonuçlarına göre Kazakistan ve Özbekistan'da elektrik tüketiminden reel gelire doğru, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da kişi başı reel gelirden elektrik tüketimine doğru nedensellik ilişkisi söz konusudur. Kırgızistan ve Türkmenistan'da ticari açıklıktan reel gelire doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da elektrik tüketimi ve ticari açıklıktan kişi başı reel gelire doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Kazakistan ve Özbekistan'da elektrik tüketiminden reel gelire doğru bir nedensellik ilişkisi mevcut iken, Kazakistan Türkmenistan ve Özbekistan'da ise kişi başı reel gelirden elektrik tüketimine doğru nedensellik ilişkisi söz konusudur. Bu bağlamda Kazakistan ve Özbekistan'da "*Geri Besleme Hipotezi*" geçerli iken, Türkmenistan'da "*Koruma Hipotezi*" 'nin geçerli olduğu söylenebilir. Bu açıdan Kazakistan ve Özbekistan'da etkin enerji arz ve talep politikalarının oluşturulması, enerji kullanımı ve iktisadi büyüme açısından önem arz etmekte iken, Türkmenistan'da uygulanacak olan enerji tasarruf politikaları iktisadi büyüme üzerinde olumsuz bir etki yaratmaması beklenebilir. Azerbaycan'da ise elektrik tüketimi ve kişi başı reel gelir arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi

olmamakla beraber “Yansızlık Hipotezi” ‘nin geçerli olduğu söylenebilir. Ayrıca Kırgızistan ve Türkmenistan’da ticari açıklıktan kişi başı reel gelire doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Bu noktada ilgili ülkelerde iktisadi dönüşüm politikalarının desteklenmesi, ekonomik büyümenin teşviki noktasında önem kazanmaktadır.

Diğer taraftan elektrik tüketimi ve ticari açıklık birlikte ele alındığında, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan’da elektrik tüketimi ve ticari açıklıktan kişi başı reel gelire doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusu olup, elektrik tüketimi ticari açıklık ile beraber ele alındığında “Büyüme Hipotezi” ‘nin geçerli olduğu söylenebilir. Bu noktada Kırgızistan’da ticari açıklık politikaları ile desteklenen enerji arz ve talep politikalarının iktisadi büyüme üzerinde etkisi olduğu söylenebilir. Son olarak bu üç ülkede, dönüşüm politikaları ile desteklenen enerji arz ve talep politikaları etkin iktisadi büyüme politikaları oluşturmak adına önem kazanmaktadır.

Kaynakça

- Acaravcı, A. (2010), “Structural Breaks, Electricity Consumption and Economic Growth: Evidence from Turkey”, *Journal for Economic Forecasting*, 2, 140-154.
- Acaravcı, A. ve Öztürk, I. (2012), “Electricity Consumption and Economic Growth Nexus: A Multivariate Analysis for Turkey”, *Amfiteatru Economic*, 14(31), 246-257.
- Acaravcı, A., Erdoğan, S. ve Akalin G. (2015), “The Electricity Consumption, Real Income, Trade Openness and Foreign Direct Investment: The Empirical Evidence from Turkey”, *International Journal of Energy Economics and Policy*, 5 (4), 1050-1057.
- Aktas, C. ve Yılmaz, V. (2008), “Causal Relationship between Electricity Consumption and Economic Growth in Turkey”, *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 45-54.
- Altınay, G. ve Karagöl, E. (2005), “Electricity Consumption and Economic Growth: Evidence from Turkey”, *Energy Economics*, 27(6), 849-856.
- Aslan, A. (2013), “Causality Between Electricity Consumption and Economic Growth in Turkey: An ARDL Bounds Testing Approach”, *Energy Sources Part B: Econ Plan Policy*, 9(1), 25-31.
- Aslan, A. (2014), “Electricity Consumption, Labor Force and GDP in Turkey: Evidence from Multivariate Granger Causality”, *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 2, 174-182.

- Dünya Bankası, “Dünya Gelişme Göstergeleri Çevrimiçi Veri Tabanı (World Bank World Development Indicators Online Database”, <http://databank.worldbank.org/data/views/variableSelection/selectvariables.aspx?source=world-development-indicators#>) (Erişim Tarihi: 10.12.2015).
- Erbaykal, E. (2008), “Disaggregate Energy Consumption and Economic Growth: Evidence from Turkey”, *International Research Journal of Finance and Economics*, 20, 1-8.
- Jumbe, C. B. L. (2004), “Cointegration and Causality between Electricity Consumption and GDP: Empirical Evidence from Malawi”, *Energy Economics*, 26(1), 61-68.
- Konya, L. (2006), “Export and Growth: Granger Causality Analysis on OECD countries with a panel data approach”, *Economic Modelling*, 23, 978-992.
- Kraft, J. ve Kraft, A. (1978), “On the Relationship Between Energy and GNP.”, *Journal of Energy and Development*, 3, 401-403.
- Ibrahiem, D. M. (2015), “Renewable Electricity Consumption, Foreign Direct Investment and Economic Growth in Egypt: An ARDL Approach”, *Procedia Economics and Finance*, 30, 313-323.
- International Monetary Fund (2000), “Transition Economies: An IMF Perspective on Progress and Prospects”, <http://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/110300.htm> (Erişim Tarihi 05.10.2016).
- Im, K. So, Pesaran, M. H., ve Shin, Y. (2003), “Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels”, *Journal of Econometrics*, 115, 53-74
- Iyke, B. N. (2015), “Electricity Consumption and Economic Growth in Nigeria: A Revisit of the Energy-Growth Debate”, *Energy Economics*, 51, 166-176.
- Murray, D. A., ve Nan, G. D. (1996), “A Definition of the Gross Domestic Product Electrification Interrelationship”, *Journal of Energy and Development*, 19, 275-283.
- Narayan, P. K., ve Prasad, A. (2008), “Electricity Consumption–Real GDP Causality Nexus: Evidence from a Bootstrapped Causality Test for 30 OECD Countries”, *Energy Policy*, 36(2), 910-918.
- Nazlioglu, S., Kayhan, S., ve Adiguzel, U. (2014), “Electricity Consumption and Economic Growth in Turkey: Cointegration, Linear and Nonlinear Granger Causality”, *Energy Sources Part B: Econ Plan Policy*, 9(4), 315-324.
- Pesaran, M. H. (2004), “General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels”, <http://www.econ.cam.ac.uk/research/repec/cam/pdf/cwpe0435.pdf> (Erişim Tarihi: 01.12.2015).

- Pesaran, M. H., ve Yamagata, T. (2008), “Testing Slope Homogeneity in Large Panels”, *Journal of Econometrics*, 142, 50-98.
- Pempetzoglou, M. (2014), “Electricity Consumption and Economic Growth: A Linear and Nonlinear Causality Investigation for Turkey”, *International Journal of Energy Economics and Policy*, 4(2), 263-273.
- Salahuddin, M. ve Alam K. (2016), “Information and Communication Technology, Electricity Consumption, and Economic Growth in OECD Countries: A Panel Data Analysis”, *Electrical Power and Energy Systems*, 76, 185-193.
- Smith, L. V., Leybourne, S., Kim, Tae-Hwan, ve Newbold, P. (2004), “More Powerful Panel Data Unit Root Tests with an Application to Mean Reversion in Real Exchange Rates”, *Journal of Applied Econometrics*, 19, 147-170
- Soytas, U. ve Sari, R. (2007), “The Relationship between Energy and Production: Evidence from Turkish Manufacturing Industry”, *Energy Economics*, 29, 1151-1165.

Türk İmalat Sanayinde İhracat ve İnovasyon Arasındaki İlişki*

Selçuk PERÇİN¹

Aykut KARAKAYA²

Seymur AĞAZADE³

ÖZ: Posner'in (1961) "teknoloji açığı teorisi" ve Vernon'un (1966) "ürün dönemleri teorisi" inovasyonun piyasa gücüne neden olduğunu ve ihracatı kolaylaştırdığını öngörür. Diğer yünden ihracatçı firmalar, performanslarını artırıcı yönde etkileyen inovasyon sürecine daha yoğun şekilde maruz kalırlar. Bu teorik yaklaşımlar ihracat ve inovasyon arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü hakkında farklı öngörülerde bulunurlar. Bu araştırma 2008-2013 dönemleri itibarıyla Türk İmalat Sanayii endüstri kolları için ihracat yoğunluğu ve ar-ge yoğunluğu arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Araştırma analiz yöntemi İki Aşamalı Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodudur. Araştırmada nedensellik ilişkisi iki modelle ifade edilmiş ve Wald Testine dayanarak incelenmiştir. Birinci model olan ihracat modelinin bağımsız değişkenleri ar-ge yoğunluğu ve reel döviz kuru endeksidir. Ar-ge modelinin bağımsız değişkenleri ise, ihracat yoğunluğu ve rekabet düzeyini gösteren Herfindahl-Hirschman Endeksidir. Elde edilen bulgular sonucunda ar-ge yoğunluğundan ihracat yoğunluğuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulunmuştur. Bu sonuç Posner'in (1961) "teknoloji açığı teorisi" ile Vernon'un (1966) "ürün dönemleri teori"lerinin inovasyon ve ihracata ilişkin öngörülerinin Türk İmalat Sanayi'nde geçerli olduğunu desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: İmalat Sanayi, İnovasyon, İhracat, Panel Veri Analizi

JEL Sınıflandırılması: L60, O30, F10, C33

The Relationship between Export and Innovation in Turkish Manufacturing Industry

ABSTRACT: Posner's (1961) "technological gap theory" and Vernon's (1966) "product life cycle theory" predicts that innovation causes market power and facilitates export. In other side export encourages firms and provides more affirmative environment for innovative processes. These theoretical approaches have different predictions regarding the direction of causality between export and innovation. Using Two-Step System Generalized Moments of Method this study investigates causality relationship between export intensity and R&D intensity for the period 2008-2013 in Turkish Manufacturing Industry. Causality relationship was modeled within two different equations and analyzed by Wald Test. First equation models export intensity as function of R&D intensity and real exchange rate. In the second equation R&D intensity estimated as a function of export intensity and Herfindahl-Hirschman Index as competition variable. Causality test results show that there is unidirectional causal relationship from R&D intensity to export intensity. This finding supports the predictions of Posner's (1961) "technological gap theory" and Vernon's (1966) "product life cycle theory" related to the innovation and export relationship in Turkish Manufacturing Industry.

Key Words: Manufacturing Industry, Innovation, Export, Panel Data

Jel Classifications: L60, O30, F10, C33

Geliş Tarihi / Received: 07.05.2017

Kabul Tarihi / Accepted: 31.08.2017

* Bu çalışma 6. Uluslararası Avrasya Ekonomileri Konferansında sunulan "Türk İmalat Sanayinde İhracat ve İnovasyon Arasındaki İlişki" isimli bildiriden genişletilerek hazırlanmıştır.

¹ Prof. Dr., KTÜ, İİBF, İşletme Bölümü, spercin@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5840-7204.

² Y. Doç. Dr., RTEÜ, İİBF, İşletme Bölümü, aykut.karakaya@erdogan.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6970-3239.

³ Doç. Dr., RTEÜ, İİBF, İktisat Bölümü, seymur.agazade@erdogan.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5484-5189.

1. Giriş

İnovasyon ve ihracat arasındaki ilişkinin yönü konusunda dış ticaret literatüründe farklı yaklaşımlar mevcuttur. İnovasyon daha önce var olmayan ve dış ticarete de konu olabilecek yeni malların, bunun yanı sıra teknolojik ürün veya bilginin ortaya çıkması biçiminde ifade edilebilir. Mevcut malların tüketici tercihlerine daha iyi hitap edecek tarzda, şekil ya da kalite bakımından farklılaştırılması da inovasyona ilişkindir. Aynı zamanda inovasyon, malların daha düşük maliyetle üretilmesine neden olacak üretim tekniklerinin geliştirilmesi, daha etkin yönetim, satış ve pazarlama anlayışının kullanılmasını da kapsar. İster yeni ürünlerin ortaya çıkması veya ürün farklılaştırması şeklinde, isterse de düşük maliyetli yöntemlerin kullanılması şeklinde olsun inovasyonun ihracatı artırıcı yönde etkilemesi beklenir. Posner (1961) tarafından geliştirilen “teknoloji açığı teorisi” ve Vernon (1966) tarafından geliştirilen “ürün dönemleri teorisi” de inovasyonun ihracatı artırıcı etkisini vurgular. Bu iki teori inovasyonun piyasa gücüne neden olduğunu ve ihracatı kolaylaştırdığını öngörür.

Posner (1961) dış ticareti ülkeler arasındaki teknoloji farkı ile açıklamakta ve bu görüş literatürde “teknoloji açığı teorisi” olarak bilinmektedir. Posner’in (1961) çalışmasında sunduğu teorik tartışma benzer ekonomik koşullara sahip gelişmiş ekonomiler arasında sanayi ürünleri ticaretine ilişkindir. Bu ticaretin büyük kısmı genellikle gelişmiş ülkelerin yenilikçi firmaları tarafından gerçekleştirilen inovasyona dayandırılır. Burada patent ve fikri mülkiyet haklarına ilişkin yasaların yenilikçi firmalara daha fazla teşvik ve bu firmaların monopolistik özellikleri için koruma sağladığı da kabul edilir. Böylelikle teknik değişim veya bazı endüstrilerdeki gelişmelerin ticaret artışına neden olduğu düşünülür. Çünkü Posner’e göre, bir ülkede meydana gelen belirli bir teknik değişimden kaynaklanan karşılaştırmalı maliyet farklılıkları, inovasyonun diğer ülkelere taklit edilmesine yetecek kadar bir öğrenme döneminde belirli malların ticaretini teşvik eder.

Vernon (1966) tarafından geliştirilen “ürün dönemleri teorisi” de inovasyon ve ihracat ilişkisini teknolojik açık teorisine benzer bir yaklaşımla açıklar. Fakat bu yaklaşım karşılaştırmalı maliyet farklılıklarına değil de inovasyon zamanlamasının, ölçek ekonomilerinin, bilgi eksikliğinin ve belirsizliğin dış ticaret üzerindeki etkisine vurgu yapar. “Ürün dönemleri teorisi”, dış ticareti nitelikli emek ve ar-ge harcamalarının yüksek olduğu sanayileşmiş ülkelerde yeni ürünün ortaya çıktığı ilk aşama ve takip eden aşamalar yardımıyla açıklar. Başlangıç aşamasında ürünün standartlaştırılmadığı ve girdilerin, imalat sürecinin ve ürünün nihai şeklinin belirlenmesi geniş bir zaman aralığı gerektirdiğinden üretim ve ihracat düşük düzeydedir. Olgunlaşmış ürün olarak adlandırılan ikinci aşamada ise üretim ve ihracat artış gösterir. Standartlaşmış ürün safhasında ise, üretim düşük girdi maliyetleri nedeniyle az gelişmiş ülkelere kaydırılır ve ihracat da önemli ölçüde bu ülkeler tarafından gerçekleştirilir. Krugman’ın (1979) “kuzey-güney modeli” de Vernon’un (1966) “ürün dönemleri teorisi” ile benzer

bir sonuca ulaşır. Şöyle ki, inovasyonun yapıldığı yenilikçi kuzey ülkesi başlarda yeni ürünleri güney ülkesine ihraç eder. Sonraları söz konusu üretim teknolojisinin güney ülkesinde de mevcut olmasıyla düşük ücret rekabetinden dolayı kuzey ülkesi artık eski olan bu ürünleri güney ülkeden ithal edecektir. “Kuzey-güney modeli”nde, inovasyon mevcut malların üretiminde verimlilik artışı sağlanması şeklinde değil, yeni malların geliştirilmesi şeklinde ele alınır. Bu yeni mallarda monopol rantına neden olduğundan, modelde teknolojik gecikme ülkeler arasında ticaretin nedeni olarak ifade edilir.

Dış ticaretin endüstri içi etkilerini bir heterojen firma modeli çerçevesinde inceleyen Meltiz (2003) çalışmasında nedensellik ilişkisinin inovasyondan ihracata doğru olduğunu bulmuştur. Bu durum sadece verimlilikleri yüksek olan firmaların ihracat piyasasına girmelerine, düşük verimliliğe sahip firmaların ise bu piyasadan çıkmalarına ve sadece iç piyasaya yönelik üretim yapmalarına neden olur. Çünkü ihracat piyasasına yönelme taşıma, dağıtım, pazarlama gibi ilave maliyetlerin yüklenilmesini gerektirmektedir ki bunlara ancak yüksek verimliliğe sahip olan firmalar katlanabilir. Bernard ve Jensen (1999) de ihracatçı firmalarda ücret, verimlilik, sermaye yoğunluğu gibi değişkenlerin daha yüksek olduğunu ve dolayısıyla bu firmaların ihracat yaptıklarını ifade etmiştir.

İhracatın inovasyona veya ar-ge harcamalarına neden olduğu ise, Arrow’un (1962) “öğrenme teorisi”nden uyarlanmış olan ihraç ederek öğrenme (learning by exporting) fikrine dayanan inovasyon ve ar-ge’nin içselleştirildiği içsel büyüme modellerine dayanır (Romer, 1990; Grossman ve Helpman, 1991; Aghion ve Howitt, 1992). Buna göre firmaların uluslararası yapıda faaliyet göstermeleri veya dış ticarete açılmaları daha güçlü rekabetle karşılaşmalarına neden olur. Bu yapı yurtiçi piyasalardan daha farklı genellikle üst düzey standartlar gerektirir. Firmaların uluslararası ticarete açılmaları mevcut gelişmiş teknoloji ve bilgiye ulaşmalarını mümkün kılar. Yoğun rekabette ayakta kalmak, etkilerini hafifletmek veya rekabet üstünlüğü sağlamak ihraç ederek öğrenme etkisine neden olur ve firmaları inovasyona ve ar-ge faaliyetlerine yönlendirir. Bunun yanı sıra Blalock ve Gertler’in (2004) de belirttiği gibi uluslararası piyasada yer almanın sağladığı öğrenme, bilgi, teknoloji, operasyonel etkinlik artışına neden olur ki bu da üretkenliği artırır. Yurtdışındaki bilgi birikiminin ihracat kanalıyla transfer edilmesi firmalara inovasyon veya üretim tekniklerini geliştirmeleri için daha geniş bir zemin hazırlar. Çünkü ihracatçı firmalar mallarına ilişkin daha geniş bir tüketici kitlesinin tercihlerini izleme olanağına sahip olurlar. Greenaway ve Kneller (2007) ise öğrenme ve rekabetin daha ileri verimlilik artışına neden olmasının ihracatçı firmanın maruz kaldığı rekabete bağlı olduğunu ve endüstriler arasındaki farklılıkların öğrenme etkisinin ortaya çıkması için önemli bir belirleyici olduğunu ifade eder. İnovasyonun ihracatı desteklemesi veya öğrenme etkisinin geçerli olmasının yanı sıra inovasyon ve ihracat ilişkisinin karşılıklı olması da muhtemeldir. Aw, Roberts ve Xu (2011) da belirtildiği gibi ar-ge yatırımları firmanın ihracattan beklenen karlılığını artırır. Aynı zamanda ihracat da ar-ge yatırımlarının getirisine pozitif katkıda bulunur.

Yukarıda ifade edildiği üzere, inovasyon ve ihracat ülkeler, endüstriler ve firmalar açısından uluslararası pazarlara açılıp yeni talepler oluşturma ve bunu sürekli kılmak yeni yetenekler kazanmayı gerektirmektedir. Bu açıdan Türk İmalat Sanayi'nde endüstrilerin inovasyon ve ihracat kabiliyeti ne düzeyde, gelişim ne yönde ve aralarındaki bağın nasıl olduğu soruları bu çalışmayla cevaplanmaktadır. Bu çalışma, Türk İmalat Sanayi endüstrilerinin 2008-2013 dönemleri yıllık verileriyle inovasyon yani ar-ge yoğunluğu ile ihracat yoğunluğu arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmanın analiz yöntemi içsellik dikkate alan İki Aşamalı Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodudur. Analizde nedensellik ilişkisi Wald Testiyle gerçekleştirilmiştir. Ar-ge yoğunluğu ve ihracat yoğunluğu arasındaki nedensellik ilişkisiyle Posner'in (1961) "teknoloji açığı teorisi", Vernon'un (1966) "ürün dönemleri teorisi" veya Arrow'un (1962) "öğrenme teorisi"nden hangilerinin Türk İmalat Sanayi'nde geçerli olduğu ortaya çıkacaktır. Çalışmanın takip eden bölümleri şu şekilde düzenlenmiştir. İkinci bölümde araştırma veri ve değişkenleri, üçüncü bölümde araştırma tahmin yöntemi, dördüncü bölümde araştırma bulguları ve son bölümde sonuç ve öneriler yer almıştır.

2. Araştırma Veri ve Değişkenleri

Çalışmada Türk İmalat Sanayi NACE Rev.2 iki basamak endüstri sınıflamasına göre 24 endüstri kolunun ihracat ve inovasyon arasındaki nedensellik bağının ortaya konması amaçlanmıştır. Çalışmanın veri setini 24 imalat endüstri kolunun yıllık bilanço ve gelir tablosundan elde edilen bilgiler oluşturmuştur. Söz konusu veriler Türkiye İstatistik Kurumu'nun www.tuik.gov.tr ve TC Merkez Bankası'nın www.tcmb.gov.tr adresli internet sitelerinden derlenmiştir. Çalışma veri seti inceleme dönemi olarak 2008-2013 dönemlerini kapsayan 6 yıl için 24 imalat sanayii endüstri kolundan oluşan 144 gözlemden meydana gelmiştir. Aşağıdaki Tablo 1'de NACE Rev. 2 iki haneli sınıflama esasına göre Türkiye'deki İmalat Sanayii endüstrilerinde yer alan firmaların inceleme dönemindeki dağılımı sunulmuştur.

Tablo 1'deki firma dağılımlarına bakıldığında gıda, tekstil, metalik olmayan mineraller, giyim ve fabrikasyon metal ürünleri endüstrilerinde faaliyet gösteren firmaların toplam imalat sanayii firmalarının yarısından fazlasını oluşturduğu görülmektedir. Söz konusu bu endüstriler daha ziyade teknolojinin görece daha düşük düzeyde kullanıldığı daha geleneksel sanayii temsil etmektedir. Dolayısıyla, Türk İmalat Sanayi'nde üretim teknolojisinin ağırlıklı biçimde düşük ve orta yoğunlukta olduğu söylenebilir. Bu özelliğinden ötürü imalat sanayiinin dönüşümünde hayati rol oynayabilecek faktörler arasında inovasyon öne çıkmaktadır. Söz konusu dönüşümün etkin biçimde gerçekleşebilmesinde yeni pazarların önemi yadsınmaz. Bu ise, ya var olan pazarların geliştirilmesine ya da yeni pazarlara ulaşılmasıyla mümkün olacaktır. Bu yönüyle firmalar ve endüstriler açısından en etkili yeni pazarlara ulaşma yolu ihracat olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu öneminden dolayı da, bu çalışmada inovasyon ve ihracat

arasındaki nedensellik bağı incelenmiştir. İnovasyon ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisi modellerinde yer alan değişkenlerle ilgili açıklamalar aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1: Endüstri Kollarının Firma Dağılımları

Kod	Endüstri Kolu	Sayı	%
10	Gıda Ürünlerinin İmalatı	2.682	13,13
11	İçeceklerin İmalatı	159	0,78
12	Tütün Ürünlerinin İmalatı	66	0,32
13	Tekstil Ürünlerinin İmalatı	2.778	13,59
14	Giyim Eşyalarının İmalatı	1.719	8,41
15	Deri ve İlgili Ürünlerin İmalatı	303	1,48
16	Ağaç, Ağaç Ürünleri ve Mantar Ürünleri İmalatı (Mobilya Hariç)	378	1,85
17	Kağıt ve Kağıt Ürünleri İmalatı	561	2,74
18	Kayıtlı Medyanın Basılması ve Çoğaltılması	231	1,13
19	Kok Kömürü ve Rafine Edilmiş Petrol Ürünleri İmalatı	87	0,42
20	Kimyasalların ve Kimyasal Ürünlerin İmalatı	894	4,37
21	Temel Eczacılık Ürünleri ve Eczacığa İlişkin Malzemelerin İmalatı	237	1,16
22	Kauçuk ve Plastik Ürünlerin İmalatı	1.257	6,15
23	Diğer Metalik Olmayan Mineral Ürünlerin İmalatı	1.773	8,67
24	Ana Metal Sanayii	1.230	6,02
25	Fabrikasyon Metal Ürünleri İmalatı (Makine ve Teçhizat Hariç)	1.467	7,18
26	Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürün İmalatı	201	0,98
27	Elektrikli Teçhizat İmalatı	723	3,54
28	Başka Yerde Sınıflandır. Makine ve Ekipman İmalatı	1.254	6,14
29	Motorlu Kara Taşıtı, Treyler ve Yarı Treyler İmalatı	900	4,40
30	Diğer Ulaşım Araçlarının İmalatı	288	1,41
31	Mobilya İmalatı	570	2,79
32	Diğer İmalatlar	534	2,61
33	Makine Ekipmanların Kurulumu ve Onarımı	138	0,67
	Toplam İmalat Sanayii	20.430	100

İhracat, firmaların uluslararası aktivitelere girişte çok sık başvurduğu bir stratejidir (Wolff ve Peet, 2000). İhracatın ölçümü literatürde genelde üç boyutta ele alınmaktadır. İlki, firmaların ihracat yaptığı ülke sayısı ile ihracatın coğrafi bir alan olarak ölçümü, diğeri yurt dışı satışlardaki hız ve büyümedir. Üçüncüsü ise, ihracat yoğunluğudur (Leonidou vd. (2002); Zucchella vd., 2007). Bu çalışmada, ihracat Cavuşgil (1980), Ramaswamy vd. (1996), Wakelin (1998), Rasiah (2003), Özçelik ve Taymar (2004), Kirbach ve Schmiedeberg (2008) ve D'Angelo (2012) tarafından yapılan çalışmalarda olduğu gibi ihracatın toplam satışlara oranı olan ihracat yoğunluğu şeklinde ölçülmüştür.

İnovasyon doğası gereği çok boyutlu ve karmaşık olduğundan ölçümünde bir uzlaşma bulunmamaktadır. Literatürde inovasyon genelde üç biçimde ölçülmektedir. Bunlar; girdi göstergeleri (ar-ge harcamaları, ar-ge personeli gibi), ara çıktı göstergeleri (patentler, ticari markalar gibi) ve çıktı göstergeleridir (inovasyon sayısı, inovasyon türü, inovasyon devir hızı gibi). Bunlardan daha çok girdi ve çıktı göstergeleri kullanılmaktadır. Literatürde inovasyonu girdi göstergeleriyle ölçen çalışmalar arasında Wakelin (1998), Nassimbeni (2001), Özçelik ve Taymar (2004), Lopez Rodriguez ve Garcia Rodriguez (2005), Wignaraja (2007), Kirbach ve Schmiedeberg (2008), Harris ve Li (2009) ve D'Angelo (2012) tarafında yapılan çalışmalar gösterilebilir. Bu çalışmada inovasyon girdi göstergelerinden, ar-ge yatırımının toplam aktiflere oranı olarak hesaplanan, ar-ge yoğunluğuyla ölçülmüştür.

İhracat modeline, ihracat döviz kurundan etkilendiğinden, Reel Döviz Kuru Endeksi (RDKE) ve inovasyon modeline inovasyon faaliyetleri yurt içi piyasa rekabetinden etkilendiğinden endüstri rekabet yoğunluğunu temsilen Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) dâhil edilmiştir.

3. Araştırma Tahmin Yöntemi

Panel veri analizi temel tahmin yöntemi Havuzlanmış En Küçük Kareler (HEKK) olmasına rağmen hata terimi ve bağımsız değişkenler arasında ilişkinin varlığı ile zaman içinde hata teriminin ardışık bağımlılığını göz ardı ettiğinden HEKK ile tutarlı tahminler elde edilememektedir (Wooldrige, 2002: 256). Söz konusu bu sakıncaların giderilmesi amacıyla statik ve dinamik olmak üzere iki grupta sınıflanan panel veri analiz tahmincileri geliştirilmiştir.

Statik panel veri yöntemlerinde, cari dönemde oluşan iktisadi ve ticari davranışlar geçmiş dönemlerdeki deneyimlerden ve davranış biçimlerinden bağımsız kabul edilir. Hâlbuki iktisadi ve ticari davranışlarda, geçmiş deneyim ve davranışların etkisi oldukça önemlidir. Bu geçmiş deneyim ve davranışlar dikkate alındığında analize dinamik bir nitelik kazandırılmaktadır. Bunu dikkate alan panel veri yöntemleri dinamik panel veri modellerdir. Dinamik panel veri modellerinde ise, bağımlı değişkeni etkileyen faktörler arasında, bağımsız değişken veya değişkenlerin gecikmeli değerleri olabileceği gibi, bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri de yer alabilmektedir. Bu yönüyle dinamik panel veri analizi, yatay kesit

veya zaman serisi yöntemlerinin ortaya koyamadığı, mikro ve makro dinamikleri ortaya koyabilmektedir (Bond, 2002: 1).

Dinamik panel veri analizi, ekonometri literatüründe, ilk olarak Hansen (1982) tarafından geliştirilmiş olan Genelleştirilmiş Momentler Metodunu (GMM) temel almaktadır. Anderson ve Hsiao (1981 ve 1982) GMM'yi panel veriye uyarlamışlardır. Daha sonradan Arellano ve Bond (1991), Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından bu yöntem geliştirilmiş ve panel veri yazınında yazarların isimleriyle birlikte anılan GMM ve Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu (SGMM) olarak geçmiştir.

GMM tahmin yönteminde öncelikle modelin birinci farkı alınıp, fark modelin araç değişken matrisi kullanılarak dönüştürülmektedir. Daha sonra dönüştürülmüş model Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (GEKK) ile tahmin edilmektedir. Veri seti dengeli olmayan panel veri ya da birim sayısının zamandan az olduğu panel verilerde birinci fark dönüşümü zayıf kalmaktadır. Bu durumda doğrusal (orthogonal) sapmaları kullanan SGMM kullanılmaktadır. Böylece SGMM ile etkin araç değişken tahmincisi elde edilebilmektedir (Baltagi, 2005: 148). SGMM'de GMM deki cari dönemden bir önceki dönemin farkının alınması yerine, değişkenlerin tüm olası gelecek değerlerinin ortalamalarının farkı alınmaktadır. Böylece, birinci farklar yönteminden kaynaklanan veri kaybının önüne geçilmektedir (Blundell ve Bond, 2000). Dolayısıyla, birimin zamandan büyük olduğu panel veri setlerinde değişkenler arasındaki doğrusal ilişkinin ortaya konmasında da SGMM tahmin yöntemi tercih edilir. Eğer bağımsız değişkenler içsel değişkense, bu durumda içsellik problemini çözen İki Aşamalı SGMM'nin tahmincileri daha tutarlı ve sapmasız olacaktır. Çalışmada, Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından önerilen iki Aşamalı SGMM tahmin yöntemi ile analizler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca küçük örneklem tahminlerindeki standart hataların sapmasız olması için Windmeijer'in (2005) tarafından önerilen dirençli standart hatalar kullanılmıştır. Söz konusu dirençli standart hataların hesaplanmasında Roodman (2009) tarafından yazılan kod kullanılmıştır. Nedensellik için Walt Testi yapılmıştır.

Çalışmanın ihracat modeli ve inovasyon modeli dinamik panel veri analiz yaklaşımıyla tahmin edilmiştir. İlgili ilişki aşağıdaki denklemlerde gösterilmiştir:

$$\begin{aligned} \text{İhracat Yoğunluğu}_{it} = & \beta_1 \text{İhracat Yoğunluğu}_{it-1} + \beta_2 \text{Arge Yoğunluğu}_{it} + \\ & \beta_3 \text{Arge Yoğunluğu}_{it-1} + \beta_4 \text{Arge Yoğunluğu}_{it-2} + \beta_5 \text{RDKE}_{it} + \varepsilon_{it} \end{aligned} \quad (1)$$

$$\begin{aligned} \text{Arge Yoğunluğu}_{it} = & \beta_1 \text{Arge Yoğunluğu}_{it-1} + \beta_2 \text{İhracat Yoğunluğu}_{it} + \\ & \beta_3 \text{İhracat Yoğunluğu}_{it-1} + \beta_4 \text{İhracat Yoğunluğu}_{it-2} + \beta_5 \text{HHI}_{it} + v_{it} \end{aligned} \quad (2)$$

$$i = 1, 2, \dots, 24 \quad t = 2008, \dots, 2013$$

Burada, i ve t sırasıyla endüstri kolu ve zamanı göstermektedir. İhracat ve ar-ge modellerindeki $t-1$ ve $t-2$ dönemlerini temsil eden değişkenler modellere dinamik özellik katan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin gecikmeleridir. $\text{İhracat Yoğunluğu}_{it}$ endüstrilerin t dönemi ihracatını, $\text{İhracat Yoğunluğu}_{it-1}$ $t-1$ dönemi ihracatını ve $\text{İhracat Yoğunluğu}_{it-2}$ $t-2$ dönemi ihracatıdır. $\text{Arge Yoğunluğu}_{it}$ endüstrilerin t dönemi ar-ge yatırımını, $\text{Arge Yoğunluğu}_{it-1}$ $t-1$ dönemi ar-ge yatırımını ve $\text{Arge Yoğunluğu}_{it-2}$ $t-2$ dönemi ar-ge yatırımınıdır. RDKE_{it} t dönemi Türkiye'nin dış ticaretinde önemli paya sahip olan 38 ülkenin para biriminden oluşan sepete göre, Türk Lirasının nispi fiyat (ÜFE) etkilerinden arındırılarak elde edilen ağırlıklı ortalama değeridir. HHI_{it} endüstrilerin t dönemi rekabet yoğunluğu düzeyidir. ε_{it} ve ν_{it} denklemlerin hata terimini göstermektedir.

4. Araştırma Bulguları

Araştırmanın bulguları endüstrilerin genel özellikleri ve değişkenler arasındaki ilişkilerin sunulduğu tanımlayıcı istatistikler, panel birim kök testi ve nedensellik tahmin sonuçlarının verildiği ihracat ve inovasyon modellerinden oluşan üç başlıkta aşağıda sunulmuştur.

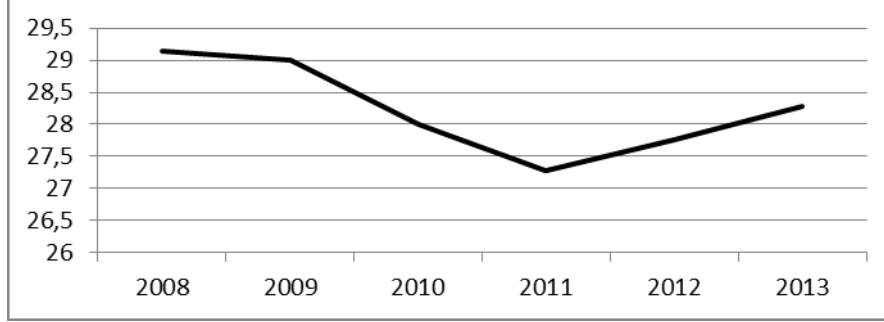
4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 2'de değişkenlerin inceleme dönemindeki ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerleri görülmektedir. Ortalamalardan yola çıkarak, endüstrilerde toplam satışların yaklaşık %30'unun ihraç edildiği ve toplam varlıkların %1'i dolayında ar-ge yatırımı yapılan piyasanın orta düzey rekabete sahip olduğu ifade edilebilir. TC Merkez Bankasının döviz politikasını belirlemek için kullandığı RDKE'nin ortalaması Türk Lirasının (TL) aşırı değerli olmadığını gösterir. Değişkenlerin minimum ve maksimum değerleri arasındaki farkın olması inceleme birimi olan endüstrilerin yaptıkları işlerdeki farklılıkların doğal bir sonucudur. RDKE'sinin minimum ve maksimum değerleri arasındaki fark TL'nin değerinin aşırı değerli olduğunu ifade etmez. Buradan, 2008-2013 dönemlerinde TL'nin düşük değerli, ar-ge yarımalarının yetersiz, yurt içi piyasada rekabetin orta düzeyde ve ihracatın orta yoğunlukta olduğu söylenebilir.

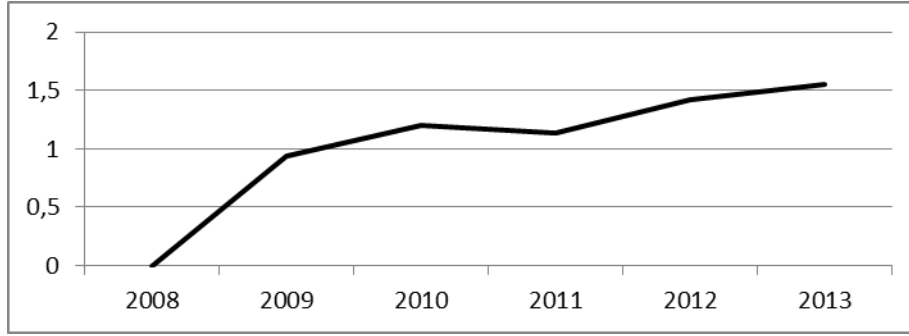
Tablo 2: Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	Ortalama	S. Sapma	Minimum	Maksimum
İhracat Yoğunluğu (%)	28,245	15,077	3,967	61,358
Ar-ge Yoğunluğu (%)	1,164	3,477	0	20,439
RDKE	111,875	5,603	104,15	122,21
HHI ($0 < \text{HHI} \leq 1$)	0,226	0,213	0,007	0,809

Tablo 2'de değişkenlerle ilgili sunulan bilgileri yıllar itibariyle gösteren aşağıdaki Grafik 1'den 4'e kadar bakıldığında, değişkenlerin yıllar itibariyle izlediği seyirler görülmektedir.

Grafik 1: İhracat Yoğunluğu (%)

Grafik 1 endüstrilerin yıllar itibariyle ihracat yoğunluğunun eğiminde 2008'den 2011'e kadar düşüş ardından 2011'den sonra 2013'e kadar yükseliş kaydettiğini göstermektedir. İhracat yoğunluğu 2008'de yaklaşık %30 seviyesinden düşerek 2011'de yaklaşık %27'ye inmiş ve ardından artarak 2013'de %28'e gelmiştir. İhracat yoğunluğunun biçimi 'V' şeklindedir. İhracat yoğunluğundaki bu azalışın küresel finansal krizin ardından geldiği ve sonrasında bu etkinin 2012 ve 2013 yıllarında nispeten attığı görülmektedir. Ancak, ihracat yoğunluğu seviyesi küresel finansal krizden önceki seviyesine ulaşamamıştır. Buradan, Türk İmalat Sanayi'nin ihracatta krizle birlikte küresel piyasalardaki daralmanın etkisini tam olarak atlatamadığını söylemek yanlış olmaz.

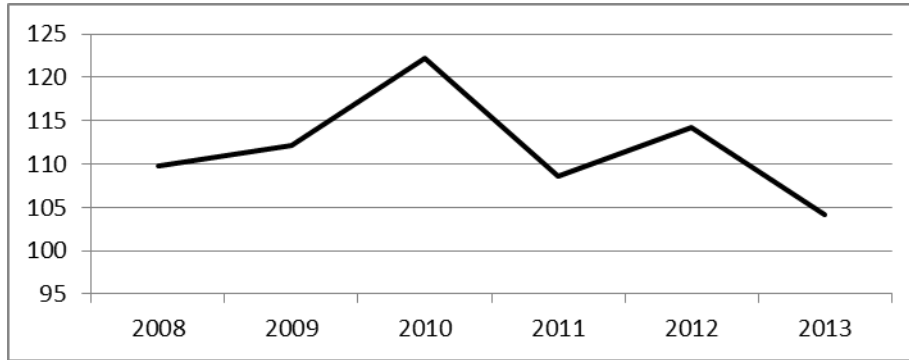
Grafik 2: Ar-ge Yoğunluğu (%)

Grafik 2 incelendiğinde Türk İmalat Sanayi'nin ar-ge yoğunluğunda sabit olmasa da sürekli bir artış vardır. 2008 yılında ar-ge yoğunluğu neredeyse sıfırdır. Bunu takip eden yıllarda ar-ge yoğunluğu artarak süreklilik arz etmiş ve yaklaşık %1,6 seviyesine yükselmiştir. Gelinen seviye düşük olmasına rağmen, bu hızlı artış hükümetin sektörel ve bölgesel kalkınma politikalarının yanında teknoloji yatırımlarına verdiği teşviklerin bir sonucu olduğu söylenebilir.

Aşağıdaki Grafik 3'de TC Merkez Bankasının döviz kuru politikası aracı olan reel döviz kuru endeksinin yıllar itibariyle nasıl bir eğilime sahip olduğu gösterilmektedir. TC Merkez Bankası reel döviz kuru endeksinin 120'nin üzerinde olmasını TL'nin aşırı değerli olduğunu kabul etmektedir. Reel döviz kuru

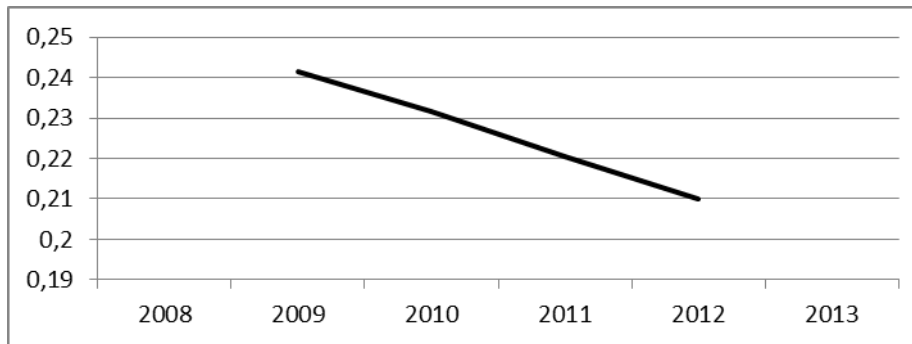
endeksinin biçimi ters 'W' şeklindedir. Grafiğe bakıldığında sadece 2010 yılında TL'nin aşırı değerli diğer yıllarda ise nispeten düşük değerlendirildiği görülmektedir. Dolayısıyla, TL'nin değeri firmaların ihracatını zorlaştırmayıp, aksine ihracatı daha yapılabilir kılmıştır. Sonuç olarak, TC Merkez Bankası kur politikasının küresel finansal krizle birlikte firmaların ihracatını teşvik edici yönde seyrettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Grafik 3: Reel Döviz Kuru Endeksi

Grafik 4'de endüstrilerin rekabet yoğunluğu Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) ile hesaplanmış ve 2009-2012 yılları itibariyle ortalamaları sunulmuştur. HHI 2009'dan 2012'ye kadar düzenli olarak düşüş olmuştur. HHI'daki bu düşüş piyasa yoğunluğunun azaldığını yani rekabette artış olduğunu ortaya koymaktadır. Yıllar itibariyle rekabette bu artış, 2012 yılında Türk İmalat Sanayi'nde piyasa rekabetini rekabetçi monopol ile tam rekabet piyasası sınırına taşımıştır. Yukarıdaki bulgular ışığında, Türk İmalat Sanayi'nde ihracat yoğunluğunun azaldığı, ar-ge yoğunluğunun arttığı, yurt içi piyasa rekabetinin arttığı ve TL'nin düşük değerlendirildiği söylenebilir.

Grafik 4: Endüstrilerin Rekabet Yoğunluğu (HHI)

Tablo 3'de değişkenlerin korelasyonları yer almaktadır. Bu ilişkiler incelendiğinde, ihracat yoğunluğu ile ar-ge yoğunluğu arasında pozitif bir ilişki vardır. İlave, rekabet yoğunluğu ile ihracat ve ar-ge arasında negatif bir ilişki hesaplanmıştır. Diğer değişkenler arası ilişkiler istatistiksel olarak anlamlı

değildir. İhracat ve ar-ge arasında pozitif ilişki ar-ge'nin yüksek olduğu endüstrilerde ihracatın da yüksek olduğunu gösterir, bunun tersi de geçerlidir. Rekabet yoğunluğu ile ihracat ve ar-ge arasında ise negatif ilişki vardır. Rekabet yoğunluğunun artması daha az sayıda firmanın piyasaya hakim olduğunu ve rekabetin düşük olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, yurt içi piyasada rekabetin yüksek olduğu endüstrilerde ihracat ve ar-ge yüksek, yurt içi piyasada rekabetin düşük olduğu endüstrilerde ise ihracat ve ar-ge düşüktür. Böylece, Türk İmalat Sanayi'nde ihracat, ar-ge ve piyasa rekabeti arasındaki ilişkinin pozitif olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3: Değişkenlerin Korelasyonları

Değişkenler	İhracat Yoğunluğu	Ar-ge Yoğunluğu	RDKE
İhracat Yoğunluğu	1		
Ar-ge Yoğunluğu	0,265 ^{***}	1	
RDKE	0,007	0,013	1
HHI	-0,429 ^{***}	-0,079 [*]	0,011

Not: * ve *** sırasıyla 0.10, ve 0.01 düzeyinde istatistiksel anlamlılıkları göstermektedir.

4. 2. Panel Birim Kök Testi

Zaman serisi analizleri ve panel veri analizlerinde sahte regresyonla karşılaşmamak için öncelikle değişkenlerin birim kök testleri aracılığıyla durağanlıkları tespit edilir. Panel verilerin birim kök testi için geliştirilmiş panel veriye özgü birim kök testleri mevcuttur. Panel veri birim kök testleri birinci ve ikinci kuşak testler olmak üzere iki başlıkta sınıflandırılırlar. Birinci kuşak panel birim kök testleri birimlerin bağımsız olduğunu, ikinci kuşak panel birim kök testleri ise birimlerin bağımlı olduğunu varsaymaktadır. Birinci kuşak panel birim kök testleri, kendi içerisinde iki kısma ayrılırlar. Bunlardan, ilk gruptakiler otokorelasyonun birimden birime değişmediğini, buna karşın ikinci grup ise değiştiğini varsaymaktadır. Dolayısıyla ilk gruptakiler ortak otokorelasyon, ikinci gruptakiler ise bireysel otokorelasyon varsayımı dahilinde hesaplanırlar.

Panel birim kök testinin hesaplanmasına geçmeden önce hangi tür birim kök testleriyle durağanlığın ele alınmasının uygun olacağına karar verilmesi amacıyla birimlerin bağımsızlığının incelenmesi gerekir. Çalışmada ihracat ve ar-ge modellerinde birimlerin bağımsızlığı Friedman (1937) birimlerin bağımsızlığı testi ile gerçekleştirilmiştir. Friedman (1937) birimlerin bağımsızlığı testi, Spearman Sıra Korelasyon katsayısı kullanılarak hesaplanan parametrik olmayan bir testtir. Friedman (1937) birimlerin bağımsızlığı testi ihracat modeli için $r = 6,071$ ve anlamlılık düzeyi $0,999$ ve ar-ge modeli için $r=4,200$ ve anlamlılık düzeyi $1,000$ 'dir. Friedman (1937) testi sonucunda birimlerin bağımsız olduğuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın birimleri imalat sanayiindeki sektörler olduğundan farklı sektörlerde yapılan işin doğası gereği farklılaşacağı kabulünden hareketle otokorelasyonun birimler için değişeceği varsayımının daha isabetli olacağına karar verilmiştir. Böylece birinci kuşak panel birim kök testlerinden ikinci grup testleriyle değişkenlerin birim kök testi gerçekleştirilmiştir. İkinci grup panel birim kök testleri Im, Peseran ve Shin (2003) (IPS) testi ve Fisher testlerinden oluşmaktadır. IPS testi tek bir istatistiğe Fisher testleri ise birden fazla istatistiğin kombinasyonları üzerine kuruludur. IPS testi parametrik Fisher testleri ise parametrik olmayan testlerdir (Yerdelen Tatoğlu, 2012:219). Fisher testleri küçük örnekleme çalışmaya IPS testine göre daha yatkın olduğundan çalışmada Fisher testleri ile değişkenlerin birim kök testi gerçekleştirilmiştir. Fisher panel birim kök testleri Fisher ADF ve Fisher Philips-Perron (PP) olmak üzere ikiye ayrılır. Fisher ADF testi zaman serileri birim kök testlerinden ADF birim kök testini her birime uygulamaktadır. Benzer biçimde, Fisher PP testi de zaman serileri birim kök testlerinden biri olan Philips-Perron (PP) birim kök testini her birime uygulanmaktadır (Choi, 2001).

Tablo 5: Fisher Phillips-Perron Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzeltilmiş Ters X^2	Durum
İhracat Yoğunluğu _t	2,010 ^{***}	Düzey durağandır
Ar-ge Yoğunluğu _t	1,736 ^{**}	Düzey durağandır
HHI _t	36,880 ^{***}	Düzey durağandır
RDKE _t	3,746 ^{***}	Düzey durağandır

Not: *, ** ve *** sırasıyla 0.10, 0.05 ve 0.01 düzeyinde istatistiksel anlamlılıkları göstermektedir.

Fisher PP testinin P , Z , L^* ve P_m istatistiklerinin tamamı aynı sonucu verdiği için bunlardan sadece P_m istatistiğini gösteren Düzeltilmiş Ters X^2 değerleri yukarıdaki Tablo 5’de raporlanmıştır. P_m istatistiğine göre çalışmanın ihracat, ar-ge, rekabet ve reel döviz kuru endeksi değişkenlerinin tamamının original düzeylerinde birim kök içermediği, yani değişkenlerin original düzeylerinde durağan olduğu sonucuna varılmıştır. Original düzeylerinde tüm değişkenler durağan olduğundan ihracat ve ar-ge modelleri değişkenlerin original düzeyinde sahte regresyon tehlikesiyle karşılaşmadan tahmin edilebileceği sonucuna varılmıştır.

4.3. İhracat ve İnovasyon Arasındaki Nedensellik İlişkisi

Aşağıdaki Tablo 6 ve 7’de sunulan İki Aşamalı SGMM tahmincisinden elde edilen bulgularda, modellerin genel anlamlılığını gösteren Wald İstatistikleri sonuçlarına bakıldığında, tüm modeller anlamlıdır. Modellerle ilgili, birinci mertebe otokorelasyonun varlığının testinde Arellano ve Bond’un otokorelasyon (AR1) testi anlamlı ve ikinci mertebe otokorelasyon (AR2) testi anlamsızdır. Bu testlere göre, modellerde birinci mertebe otokorelasyonun olduğu buna karşın, ikinci mertebe otokorelasyonun olmadığı bulunmuştur. Bu bulgu, modellerdeki

bağımsız değişkenlerin ikinci gecikmeleri olan araç değişkenlerin doğru tespit edildiği anlamına gelmektedir. Ardından, modellerden elde edilen araç değişkenlerin geçerliliği için yapılan dirençsiz Sargan Testi anlamlı iken, dirençli Hansen Testi ve dirençli Fark Hansen Testi anlamsızdır. Dirençsiz Sargan Testi dışındaki dirençli testler, İki Aşamalı Sistem GMM yöntemiyle yapılan performans modellerinin tahmininde kullanılan araç değişkenler regresyonunda kullanılan araç değişkenlerin geçerli ve modellerin uygun olduğunu göstermektedir. İhracat ve inovasyon modelleri genel anlamlılık, otokorelasyon ve araç değişkenler regresyonu ile ilgili koşulların tamamını sağlamaktadır.

Aşağıdaki Tablo 6'da ihracat modelinde tüm bağımsız değişkenlerin anlamlı olduğu görülmektedir. Bağımsız değişken ihracat yoğunluğunun bir dönem gecikmesinin bağımlı değişken ihracat yoğunluğuna pozitif yönlü etkisi, kazanılan ihracat deneyiminin daha sonraki ihracatı desteklediği anlamına gelebilir. Dolayısıyla, Türk İmalat Sanayi firmalarının, yurt dışında kazandığı ihracat deneyiminden öğrendikleriyle takip eden dönem ihracatlarını daha da artırabildiği söylenebilir. İhracat yoğunluğuna reel döviz kuru endeksinin pozitif yöndeki etkisi ise, TC Merkez Bankası tarafından belirlenen düşük değerlenen TL'nin cari dönem ihracatını teşvik ettiği anlamına gelir. Bağımsız değişkenlerden ar-ge yoğunluğunun bir ve iki dönem gecikmesinin ihracat yoğunluğuna etkisi pozitif, cari dönem ar-ge yoğunluğunun ise negatiftir. Önceki dönemlerde yapılan ar-ge harcamalarının ticarileşmesiyle ihracatın arttığı, buna karşın cari dönem ar-ge harcamalarının ticarileşmesi için yeterli zaman geçmediğinden ihracatı azalttığı görülmüştür.

Tablo 6: İhracat Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken İhracat Yoğunluğu _t
İhracat Yoğunluğu _{t-1}	0.792 ^{***} [0.063]
Ar-ge Yoğunluğu _t	-2.408 ^{**} [1.008]
Ar-ge Yoğunluğu _{t-1}	1.883 ^{***} [0.502]
Ar-ge Yoğunluğu _{t-2}	1.644 [*] [0.860]
Reel Döviz Kuru Endeksi _t	0.044 ^{***} [0.016]
Wald İstatistiği	12265 ^{***}
AR1 Testi	-2.08 ^{**}
AR2 Testi	-0.87
Sargan Testi	50.43 ^{***}
Hansen Testi	20.31
Fark Hansen Testi	6.23
Wald Testi	14.53 ^{***}

Not: *, ** ve *** sırasıyla 0.10, 0.05 ve 0.01 düzeyinde istatistiksel anlamlılıkları göstermektedir. Köşeli parantez içindeki değerler düzeltilmiş standart hatalardır.

Ar-genin yani inovasyonun ihracatın nedeni olup olmadığıyla ilgili ar-ge yoğunluğu değişkenlerinin önündeki katsayılar Wald Testiyle sınanmıştır. Test sonucunda %1 anlamlılık düzeyinde boş hipotez ret edilmiştir. Bu sonuç, ar-ge

yoğunluğunun yani inovasyonun ihracatın nedeni olduğu anlamına gelmektedir. Türk İmalat Sanayi'nde inovasyonun ihracatın nedeni olduğu bulgusu, bu ilişkiyi ele alan öncü araştırmalardan Hirsch ve Bijaoui (1985)'nin İsrail, Brouwer ve Kleinknecht (1996)'in Hollanda, Zhao ve Li (1997)'nin Çin ve Gourlay ve Seaton (2004)'nin Büyük Britanya için elde ettikleri sonuçları destekleyici niteliktedir.

Tablo 7'deki inovasyon modelindeki bağımsız değişkenlerden ihracat yoğunluğu değişkenleri haricindeki diğer değişkenler anlamlıdır. Bağımlı değişken ar-ge yoğunluğunu bağımsız değişkenlerden ar-ge yoğunluğunun bir dönem gecikmesi pozitif ve HHI endüstri rekabet yoğunluğu değişkeni negatif yönde etkilemiştir. Bu bulgu, daha önce yapılan ar-ge deneyiminin sonraki dönem ar-geyi artırdığını göstermektedir. Bu durumda bir dönem önceki ar-ge harcamalarının ticarileşip firmaları yeni ar-ge yatırımlarını teşvik ettiği söylenebilir. Rekabet yoğunluğunun ar-ge yoğunluğunu negatif yönde etkilemesi ise, piyasadaki rekabet düzeyindeki artışın ar-ge harcamalarını arttırdığı anlamına gelmektedir.

İhracatın Ar-ge'nin yani inovasyonun nedeni olup olmadığıyla ilgili ihracat yoğunluğu değişkenlerinin önündeki katsayılar Walt Testi uygulanmıştır. Test sonucunda %5 anlamlılık düzeyinde boş hipotez ret edilememiştir. Bu sonuç, ihracatın Ar-ge'nin yani inovasyonun nedeni olmadığı anlamına gelmektedir.

Tablo 7: İnovasyon Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken
	Ar-ge Yoğunluğu _t
Ar-ge Yoğunluğu _{t-1}	1.060 ^{***} [0.058]
İhracat Yoğunluğu _t	-0.051 [0.061]
İhracat Yoğunluğu _{t-1}	0.086 [0.072]
İhracat Yoğunluğu _{t-2}	-0.032 [0.022]
HHI _t	-0.070 ^{**} [0.034]
Wald İstatistiği	8327.94 ^{***}
AR1 Testi	-2.02 ^{**}
AR2 Testi	-0.75
Sargan Testi	33.55 ^{***}
Hansen Testi	11.32
Fark Hansen Testi	4.42
Wald Testi	2.11

Not: *, ** ve *** sırasıyla 0.10, 0.05 ve 0.01 düzeyinde istatistiksel anlamlılıkları göstermektedir. Köşeli parantez içindeki değerler düzeltilmiş standart hatalardır.

5. Sonuç ve Öneriler

İnovasyon ve ihracat arasındaki ilişkinin yönü konusunda dış ticaret literatüründe farklı yaklaşımlar mevcuttur. Posner (1961) tarafından geliştirilen “teknoloji açığı teorisi” ve Vernon (1966) tarafından geliştirilen “ürün dönemleri teorisi” inovasyonun ihracatı artırıcı etkisini vurgular. Bu iki teori inovasyonun piyasa gücüne neden olduğunu ve ihracatı kolaylaştırdığını öngörür. İhracatın

inovasyona veya ar-ge harcamalarına neden olduğu ise, Arrow'un (1962) "yaparak öğrenme" görüşünün ihraç ederek öğrenmeye uyarlandığı içsel büyüme modellerine dayanır. Bazı çalışmalar ise, ihracat ve inovasyon arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğu yönünde teorik temeller sunmaktadır. Uygulamalı çalışmalar ise firma düzeyinde olduğu gibi endüstri ve ülke düzeyinde de yapılmaktadır. Bu çalışmada, Türk İmalat Sanayi endüstrilerinin 2008-2013 dönemleri yıllık verileriyle inovasyon ile ihracat arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Analiz yöntemi içsellik dikkate alan İki Aşamalı Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu ve Wald Testidir.

Çalışmadan elde edilen tanımlayıcı bulgulara göre; Türk İmalat Sanayi'nde, ar-ge yatırımları yetersiz, yurt içi piyasa rekabetçi monopolistik karakterde ve ihracat görece düşük düzeydedir. Buna karşın, yıllar itibariyle ihracatın, ar-genin, yurt içi piyasa rekabetinin giderek arttığı görülmektedir. Küresel finansal krize rağmen, bu olumlu gelişmelerde sektörün dinamizminin yanında uygulanan ekonomi ve teşvik politikaları etkili olduğu düşünülmektedir.

İhracat modeli için tahmin sonuçlarına göre; kazanılan ihracat deneyiminin sonraki ihracatı desteklediği, dolayısıyla bilgi sağlayarak ihracatı motive ettiği görülmüştür. İhracatın önceki dönemlerde yapılan inovasyonun ticarileşmesiyle arttığı, buna karşın ilgili dönemde azaldığı görülmüştür. Aynı döneme ait inovasyonun negatif etkisi ticarileşme veya yeni ürünün piyasaya tanıtılması ve kabul edilmesi için gerekli süreden kaynaklanabilir. Ayrıca, düşük değerli TL ile ihracat desteklenmiştir.

İnovasyon modelinde; bir dönem önceki inovasyonun firmaları yeni ar-ge yatırımlarına teşvik ettiği ve rekabetin inovasyonu desteklediği tespit edilmiştir. Bu durum, rekabetin firmaları inovasyon yatırımı yapmaya yönlendirdiği anlamına gelir. Firmaların inovasyona yönelmesindeki amaç rekabetten korunmak veya piyasa gücü elde etmektir. Artan yurt içi piyasa rekabetinin üstesinden gelmenin bir aracı olarak, Türk İmalat Sanayi'nde firmaların inovasyona yöneldikleri, dolayısıyla Neoklasik iktisadın rekabet ve inovasyon ilişkisine dair görüşüne uyan davranış şekli gösterdikleri söylenebilir.

Nedensellik testi bulgularına göre, inovasyon ihracatın nedeni, buna karşın ihracat inovasyonun nedeni değildir. Nedenselliğin yönü tek taraflı ve inovasyondan ihracata doğrudur. Türk İmalat Sanayi'nde inovasyon faaliyetleriyle ihracatın artırılabilirdiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla çalışma bulguları, Posner'in (1961) "teknoloji açığı teorisi" ile Vernon'un (1966) "ürün dönemleri teori"lerindeki inovasyon ve ihracata ilişkin öngörülerinin Türk İmalat Sanayi içinde geçerli olduğunu destekleyici niteliktedir. Buna karşın çalışma sonuçları ihracatın inovasyonu artırdığını öneren, Arrow'dan (1962) uyarlanmış ihracat yaparak öğrenme görüşünü destekleyici nitelikte değildir. Böylece, hayata geçirilecek etkin inovasyon politikalarıyla Türk İmalat Sanayi'nde ihracatın artırılabilirdiği buna karşın, uygulanacak ihracat politikalarıyla Türk İmalat Sanayi'nde inovasyonun artırılmayacağını ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Ar-ge politikasıyla teknolojinin sürekli olarak iyileştirilmesi ve yenilenmesi benimsendiğinde Türkiye'nin yurt dışı piyasalarda rekabet üstünlüğü sağlamayı sürdürecektir. Rekabet üstünlüğünün elde edilmesi ve güçlendirilmesi kur politikalarından ziyade inovasyona daha fazla ağırlık verilmesi ile mümkündür. Bu nedenle yüksek teknolojiye dayalı üretime ve ihracata geçilmesi desteklenmelidir. Uygulanacak ar-ge faaliyetleri sonucunda geliştirilen ürün ve süreçlerle Türkiye'nin uluslararası rekabet gücü artacaktır. Böylece, ihracat muhtemelen döviz kurlarındaki dalgalanmalardan daha az etkilenecektir. Dolayısıyla, Türkiye'nin uluslararası rekabetteki maliyet avantajı kur politikaları değil, inovasyon ve teknoloji politikaları temelinde olmalıdır.

Çalışma inovasyonun ihracatı artırdığını göstermektedir. İsabetli politikaların kurgulanması ve uygulanabilmesi amacıyla hangi endüstrilerde inovasyonun etkili olacağını bilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, inovasyon ve ihracat arasındaki bağın daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla inovasyonun içeriği, inovasyonun türü ve teknoloji yoğunluğunu dikkate alan araştırmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Aghion, P. ve Howitt, P. (1992), "A Model of Growth through Creative Destruction", *Econometrica*, 60 (2), 323-351.
- Anderson, T. W. ve Hsiao, C. (1981), "Estimation of Dynamic Models with Error Components", *Journal of the American Statistical Association*, 76, 375, 598-606.
- Anderson, T. W. ve Hsiao, C. (1982), "Formulation and Estimation of Dynamic Models Using Panel Data", *Journal of Econometrics*, 18, 47-82.
- Arellano M. ve Bond, S. (1991), "Some Tests of Specification for Panel: Monte Carlo Evidence and An Application to Employment Equations", *Review of Economic Studies*, 58, 277-297.
- Arellano M. ve Bover, O. (1995), "Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models", *Journal of Econometrics*, 68, 29-51.
- Arrow, K. J. (1962), "The Economic Implications of Learning by Doing", *The Review of Economic Studies*, 29 (3), 155-173.
- Aw, B. Y., M. J. Roberts ve D. Yi Xu. (2011), "R&D Investment, Exporting, and Productivity Dynamics", *American Economic Review*, 101(4), 1312-44.
- Baltagi, B. H. (2005), *Econometric Analysis of Panel Data*, Third Edition, John Wiley&Sons, Ltd., England.
- Bernard, A. B. ve B. Jensen, J. (1999), "Exceptional Exporter Performance: Cause, Effect, or Both?", *Journal of International Economics*, 47, 1-25.

- Blalock, G. ve Gertler, P. J. (2004), "Learning from Exporting Revisited in A Less Developed Setting", *Journal of Development Economics*, 75 (2), 397-416.
- Blundell R. ve Bond S. (1998), "Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models", *Journal of Econometrics*, 87, 115-143.
- Blundell, R. ve Bond, S. (2000), "GMM Estimation with Persistent Panel Data: An Application to Production Functions", *Econometric Reviews*, 19, 321-340.
- Bond, S. (2002), "Dynamic Panel Data Models: A Guide to Micro Data Methods and Practice", CEMMAP Working Paper, No: Cwp0209, 1-36.
- Brouwer, E. ve Kleinknecht, A. (1996), "Determinants of Innovation: A Microeconomic Analysis of Three Alternative Innovation Output Indicators", In: Kleinknecht, A. (ed.). *Determinants of Innovation*, London: Macmillan Press Ltd., 99-125.
- Choi, I. (2001), "Unit Root Tests for Panel Data", *Journal of International Money and Finance*, 20, 249-272.
- Çavuşgil, S. T. (1980), "On the Internationalisation Process of Firms", *European Research*, 8(6), 273-281.
- D'Angelo, A. (2012), "Innovation and Export Performance: A Study of Italian high-tech SMEs", *Journal of Management and Governance*, 16, 393-423.
- Greenaway, D. ve R. Kneller. (2007), "Industry Differences in the Effect of Export Market Entry: Learning by Exporting?", *Review of World Economics*, 143(3), 416-432.
- Grossman, G. M. ve Helpman, E. (1991), "Endogenous Product Cycles", *The Economic Journal*, 101 (408), 1214-1229.
- Gourlay, A.R. ve Seaton, J. S. (2004), "UK Export Behavior at the Firm Level", *Economic Issues*, 9(2), 3-19.
- Friedman, M. (1937), "The Use of Ranks to Avoid the Assumption of Normality Implicitly in the Analysis of Variance", *Journal of the American Statistical Association*, 32, 675-701.
- Hansen, L. P. (2002), "Large Sample Properties of Generalized Method of Moments Estimators", *Econometrica*, 50, 1029-1054.
- Harris, R. ve Li, Q. C. (2009), "Exporting, R&D, and absorptive capacity in UK establishments", *Oxford Economic Papers*, 61(1), 74-103.
- Hirsch, S. ve Bijaoui, I. (1985), "R&D Intensity and Export Performance: A Micro View", *Review of World Economics*, 121, 238-251.
- Hsiao, C. (2003), *Analysis of Panel Data*, Second Edition, Cambridge University Press, United Kingdom.

- Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003), "Testing for unit roots in heterogeneous panels", *Journal of Econometrics*, 115, 53-74.
- Kirbach, M. ve Schmiedeberg, C. (2008), "Innovation and Export Performance: Adjustment and Remaining Differences in East and West German Manufacturing", *Economics of Innovation and New Technology*, 17(5), 435-457
- Krugman, P. (1979), "A Model of Innovation, Technology Transfer, and the World Distribution of Income", *Journal of Political Economy*, 87 (2), 253-266.
- Leonidou, L. C., Katsikeas, C. S. ve Samieec, S. (2002), "Marketing Strategy Determinants of Export Performance: A Meta-Analysis". *Journal of Business Research*, 55(1), 51-67.
- Lopez Rodriguez, J. ve Garcia Rodriguez, R. M. (2005), "Technology and Export Behaviour: A Resourcebased View Approach", *International Business Review*, 14(5), 539-557.
- Melitz, M. J. (2003), "The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity", *Econometrica*, 71 (6), 1695-1725.
- Nassimbeni, G. (2001), "Technology, Innovation Capacity, and the Export Attitude of Small Manufacturing Firms: A Logit/Tobit Model", *Research Policy*, 30(2), 245-262.
- Özçelik, E. ve Taymar, E. (2004), "Does Innovativeness Matter for International Competitiveness in Developing Countries", *Research Policy*, 33(3), 409-424.
- Posner, M. V. (1961), "International Trade and Technical Change", *Oxford Economic Papers*, New Series, 13 (3), 323-341.
- Ramaswamy, K., Kroeck, K. G. ve Renforth, W. (1996), "Measuring the Degree of Internationalisation of A Firm: A Comment", *Journal of International Business Studies*, 27(1), 167-177.
- Rasiah, R. (2003), "Foreign Ownership, Technology and Electronics Exports from Malaysia and Thailand", *Journal of Asian Economics*, 14(5), 785-811.
- Romer, P. M. (1990), "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, 98 (5), Part 2, 71-102.
- Roodman, D. (2009), "How to Do xtabond2: An Introduction to "Difference" and "System" GMM in Stata," *The Stata Journal*, 9(1), 86-136.
- Yerdelen, T. F. (2012), *İleri Panel Veri Analizi Stata Uygulamalı*, Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Vernon, R. (1966), "International Investment and International Trade in the Product Cycle", *The Quarterly Journal of Economics*, 80, 190-207.

- Walkelin, K. (1998), "Innovation and Export Behavior at the Firm Level", *Research Policy*, 26, 829-841
- Wignaraja, G. (2007), "Foreign Ownership, Technological Capabilities and Clothing Exports in Sri Lanka", *Journal of Asian Economics*, 19(1), 29-39.
- Windmeijer, F. (2005), "A Finite Sample Correction for the Variance of Linear Efficient Two-Step GMM Estimator", *Journal of Econometrics*, 126(1), 25-51.
- Wolff, J. A. ve Pett, T. L. (2000), "Internationalisation of Small Firms: An Examination of Export Competitive Patterns, Firm Size, and Export Performance", *Journal of Small Business Management*, 38(2), 34-47.
- Wooldridge, J. M. (2002), *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*, The MIT Press, England.
- Zhao, H. ve Li, H. (1997), "R&D and Export: An Empirical Analysis of Chinese Manufacturing Firms", *Journal of High Technology Management Research*, 8(1), 89-106.
- Zucchella, A., Palamara, G. ve Denicolai, S. (2007), "The Drivers of The Early Internationalisation of the Firm", *Journal of World Business*, 42(3), 268-280.

Kaynak Tabanlı Görüşten Dinamik Yeteneklere Tarihsel Bir İnceleme

Kader ŞAHİN¹

Tuğba KAPLAN²

ÖZ: Kaynak Tabanlı Görüş'ün bir uzantısı olarak geliştirilen Dinamik Yetenekler Yaklaşımı işletmelerin zorlu çevre şartlarında nasıl rekabet avantajı elde edebileceklerini açıklamaya çalışmaktadır. Dinamik yetenekler yaklaşımının son yıllarda önemi giderek artmakta ve bu alanda farklı bakış açıları ile yapılan çalışmalar karmaşıklık yaratmaktadır. Bu karmaşıklıkları çözmeye uğraşan dinamik yetenekler yaklaşımı ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmaların sayısı kısıtlıdır. Bu çalışmanın amacı, kaynak tabanlı görüşten yola çıkan dinamik yetenekler yaklaşımının gelişimini ele alarak dinamik yetenekler yaklaşımının teorik alt yapısını ortaya koymaktır. Kronolojik bir seyirle dinamik yeteneklerin gelişiminin açıklanması, dinamik yeteneklerin gelişimdeki önemli süreçlerin belirlenmesi, son dönem yapılan çalışmaları da kapsayacak bir biçimde özetlenmesi açılarından çalışmanın dinamik yetenekler yaklaşımı ile ilgili yazına katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kaynak Tabanlı Görüş, Dinamik Yetenekler, Rekabet Avantajı

JEL Sınıflaması: L200, L210, L250

A Historical Review from Resource-Based View to Dynamic Capabilities

ABSTRACT: Dynamic Capabilities that enhance the Resource Based View tries to explain how firms will gain competitive advantage at difficult environment conditions. The importance of dynamic capabilities is increasing in abroad and in our country, there are limited studies about dynamic studies, which strive to enlighten the complexity of studies that rise from different views. The aim of this study is to reveal theoretical foundations of dynamic capabilities that are based on resource based view throughout investigating the development of dynamic capabilities. The contributions of this study are to explain the development of dynamic capabilities in chronologic order, to specify the important processes in the development of dynamic capabilities, to summarize the studies that include the lastly researches.

Keywords: Resource Based View, Dynamic Capabilities, Competitive Advantage

JEL Classification: L200, L210, L250

Geliş Tarihi / Received: 14/06/2017

Kabul Tarihi / Accepted: 22/09/2017

¹ Doç. Dr., KTÜ, İİBF, İşletme Bölümü, kadertan@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2957-1854.

² Arş. Gör., KTÜ, SBE, İşletme Bölümü, t.kaplan@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2880-816X

1. Giriş

Uluslararasılaşma ve bu süreci hızlandıran küreselleşme, işletmeler açısından hem yeni fırsatlar hem de tehditlere zemin hazırlamıştır. Hızla değişen yeni fırsat ve tehditler ile karşılaşan işletmelerin bu fırsat ve tehditleri rekabet avantajına dönüştürerek sürdürülebilir kılması ise işletmelerin varlık sebebi açısından hayatidir. İşletmeler ancak doğru stratejiler uygulayarak sürdürülebilir rekabet avantajı elde edebilmektedir (Duygulu ve Eroğluer, 2006). İşletmelerin nasıl sürdürülebilir rekabet avantajı geliştireceklerini açıklamaya çalışan tutarlı bir çerçeve olarak öne sürülen (Augier ve Teece, 2007) ve "Kaynak Tabanlı Görüş"ün uzantısı olarak geliştirilen "Dinamik Yetenekler"e (Teece vd., 1997) yönelik çalışmaların sayısı son yıllarda gittikçe artmaktadır (Eriksson, 2013).

Teece ve diğerlerinin (1997) *Strategic Management Journal*'da yayınlanan "Dinamik Yetenekler ve Stratejik Yönetim" adlı makalesi ile stratejik yönetim alanında dikkat çeken dinamik yetenekler, özellikle dinamik/çalkantılı çevre koşullarında işletmelerin rekabet avantajı kazanabilmeleri ve bu avantajı sürdürebilir kılabilimleri için dinamik yetenekler geliştirmeleri gerektiğini iddia etmektedir (Teece vd., 1997: 509). Bu iddia, pek çok stratejik yönetim araştırmacısının üzerinde durduğu dinamik yeteneklere yönelik ilgiyi arttırırken, kavrama farklı bakış açılarının da dâhil olmasını sağlamıştır (Peteraf vd., 2013: 1390-1394). Literatürde var olan pek çok çalışmanın yarattığı karmaşıklığa ek olarak dinamik yetenekler ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmaların sayısı oldukça kısıtlıdır.

Bu çalışmanın amacı, kaynak tabanlı görüşten yola çıkan dinamik yetenekler yaklaşımının gelişimini ve teorik alt yapısını ortaya koymaktır. Kronolojik bir seyirle dinamik yeteneklerin gelişiminin açıklanması, dinamik yeteneklerin gelişimdeki önemli süreçlerin belirlenmesi, son dönem yapılan çalışmaları da kapsayacak bir biçimde özetlenmesi açılarından çalışmanın dinamik yetenekler yaklaşımı ile ilgili yazına katkı sağlaması beklenmektedir. Çalışmada dinamik yeteneklerin evrimsel süreci tarihsel bir seyir şeklinde sunulmaktadır. Bu tarihsel seyir içerisinde dinamik yeteneklerin gelişimi üç önemli kırılma noktasına sahip olduğu için çalışma temel olarak üç döneme ayrılmıştır.

Dinamik yeteneklerin ilk dönemi, Penrose'un 1959 çalışması ile başlayan ve 1991 yılındaki Barney'in katkıları ile geliştirilen kaynak tabanlı görüş oluşturmaktadır. Özellikle stratejik bakışı, firmanın içine ve kaynak tabanına çeviren kaynak tabanlı görüş işletmelerin sahip olduğu dinamik yetenekleri anlamamızda büyük öneme sahiptir. Bu nedenle, çalışmanın ilk bölümünde dinamik yetenekler yaklaşımının çıkış noktası olan kaynak tabanlı görüş ile ilgili temel çalışmalara yönelik bilgi verilerek ve kaynak tabanlı görüşe yöneltilen eleştiriler sunulacaktır. Dinamik yeteneklerin gelişiminde ikinci dönem, dinamik yeteneklerin öne sürüldüğü yıl olan 1994 (Teece ve Pisano, 1994) yılı ile dinamik yetenekleri farklı bir biçimde ele alan Eisenhardt ve Martin'in 2000 yılındaki çalışmasına dek geçen dönem olarak belirlenmiştir. Kaynak tabanlı görüşün bir uzantısı olarak dinamik

yetenekler Teece ve Pisano (1994) ile Teece ve diğerlerinin (1997) öncü çalışmaları ile şekillenmeye başlamıştır. İkinci bölümde ise dinamik çevre koşullarını açıklamakta daha başarılı olduğu öne sürülen dinamik yetenekler yaklaşımının tarihsel seyri ele alınacaktır. Dinamik yeteneklerin gelişiminde üçüncü dönem ise, Eisenhardt ve Martin (2000) "Dinamik Yetenekler: Onlar neler?" adlı makalesinin yayınlandığı 2000 yılından 2016 yılına kadar devam eden süreç olarak belirlenmiştir. 2000 yılına dek daha çok Teece ve Pisano (1994) ile Teece ve diğerlerinin (1997) öncülüğünde gelişen dinamik yeteneklere; (Peteraf vd., 2013: 1392) Eisenhardt ve Martin (2000) farklı bir yol ayrımı getirmiştir. Bu noktadan sonra dinamik yetenekler alanında en çok atıf alan (Peteraf vd., 2013) iki çalışma Teece ve diğerlerinin (1997) çalışması ile Eisenhardt ve Martin'in (2000) çalışması olmuştur. Hatta dinamik yetenekler alanındaki bu ayrım birleştirilme ve bütünleştirilme çabalarına konu olmuştur (Peteraf vd., 2013). Çalışmanın üçüncü bölümünde ise bu ayrım dikkate alınarak dinamik yetenekler yaklaşımının 2000 yılından günümüze gelişimi açıklanacak ve dinamik yetenekler ile ilgili ampirik çalışmalar değerlendirilecektir. Son olarak, dinamik yetenekler alanında mevcut olan tartışmalar aktarılarak sonuç ve önerilere yer verilecektir.

2. Kaynak Tabanlı Görüş - 1959'dan 1991'e

Stratejik yönetim çerçevesinde, kaynak tabanlı yaklaşım esas olarak, ekonomist Edith Penrose'un (1959) "Firma Büyüme Teorisi" çalışmasına dayanmaktadır. Penrose (1959) çalışmasında firmaları homojen girişimler olarak kabul edildiği klasik iktisadi teoriyi sorgulamaktadır. Bu sorgulama sonucunda da firmayı, algılanan fırsatların kullanılması ile büyüyen, maddi ve maddi olmayan kaynakların bir birleşimi olan idari yapı olarak tanımlamaktadır. Penrose'a (1959) göre, bir firmanın büyümesini sağlayan rekabet avantajı, o firmanın sahip olduğu kaynaklarından yapılandırılması ile doğrudan ilişkili bir şekilde gerçekleşmektedir (Penrose, 1959: 217). Klasik iktisadi teoriden farklı olarak Penrose'un (1959) çalışmasının ana noktasını, yönetimin deneyiminin üretim hizmetlerini etkileyeceği görüşü ve yönetimin bu kritik rolünün tespit edilmesi oluşturmaktadır. Firmanın yöneticilerinin firma kaynakları ve firmanın faaliyet gösterdiği rekabetçi çevre hakkında izlenimleri, bu yöneticilerin çevredeki değişiklikleri eşsiz üretim fırsatlarına dönüştürmesini sağlayabilmektedir. Diğer bir ifadeyle, firma kaynaklarının verimli çıktılara dönüşme sürecinde yöneticiler sahip oldukları yetenekler ile katalizör görevi görmektedir (Penrose, 1959: 5). Yetenek kavramı, bir firmanın ya da yöneticilerinin firma ve çevresi ile arasındaki uyumun geliştirilmesi için tekrar tekrar başlatılan ve uygulanan örgütsel değişim yeteneğini içermektedir (Nelson ve Winter, 1982).

Şekil 1: Kaynak Tabanlı Görüşün Temelleri

Rekabette başarının içsel yanına dair önemli bir diğer çalışma ise, Penrose'un (1959) çalışmasından 25 yıl sonra Birger Wernerfelt (1984) tarafından yapılmıştır. Wernerfelt (1984); stratejik yönetimin geleneksel yaklaşımlarından farklılaşan Penrose'un çalışmasını, firmaların oluşumunda kaynakların etkisini incelerken kullanmıştır (Wernerfelt, 1984). "Firmanın Kaynak Tabanlı Görüşü" isimli makalesinde Wernerfelt (1984) bir kaynak ürün matrisi önererek, firmaların kaynak avantajları ile sıralı (sequential) bir şekilde büyüyebileceğini öne sürmüştür. Wernerfelt'e (1984) göre firmaların sahip olduğu kaynakların genişletilmesi ya da yenilerinin geliştirilmesi arasındaki dengeyi ayarlamak oldukça önemlidir ve bu bir ustalık stratejisidir. Bu ustalık stratejisini doğru şekilde yönetebilen firmalar başarılı olabilecektir. Wernerfelt (1995) yaklaşık on yıl sonra yazdığı bir diğer makalesinde 1987'ye kadar sadece üç atıf alan çalışmasının, Prahalad ve Hamel'in (1990) Harvard Business Review'daki makalesinden sonra dikkat çektiğini öne sürmüştür. Wernerfelt'e (1995) göre kendisinin 1984 çalışmasının ilgi görmez iken Prahalad ve Hamel'in (1990) çalışmasının bu denli ilgi görmesindeki temel neden ise daha sonraki çalışmalarının farklı olmasıdır.

Kaynak tabanlı görüşe önemli bir katkı da "Firma Kaynakları ve Sürdürülebilir Rekabet Avantajı" isimli çalışmasıyla Barney (1991) tarafından yapılmıştır. Barney'e (1991) göre, bir firmanın sürdürülebilir rekabet avantajı sağlayabilmesi için gerekli olan kaynaklar değerli, nadir, ikamesi olmayan ve taklit edilemeyen nitelikte olmalıdır. Bu bağlamda, sürdürülebilir rekabet avantajı, var olan ya da potansiyel rakipler tarafından gerçekleştirilemeyecek ve diğer firmalar tarafından çoğaltılmayacak olan stratejiyi yaratmak ve uygulamaktır (Barney, 1991: 102). Firmaların benzer kaynakları farklı bir biçimde kullanma eğiliminde olduğunu iddia eden Penrose'un (1959) aksine, Barney (1991); bir firmanın verimliliğini ve etkinliğini arttırmayı sağlayacak olan stratejileri geliştirmek için nadir kaynakların gerekli olduğunu öne sürmüştür. Kaynaklar, yaygın bir biçimde var olmadığında, nadir olarak kabul edilmektedir. Barney'e (1991) göre, firmanın sahip olduğu kaynak, değerli ve nadir olsa bile rakip firmalar tarafından taklit edilebilir olduğunda sürdürülebilir rekabet avantajından söz edilmeyecektir. Benzer bir şekilde, bir kaynağın kullanılması ile elde edilen sonuçlar, stratejik olarak eşdeğer başka bir kaynağın kullanılması ile elde edilebiliyorsa, yani kaynağın ikamesi mevcutsa bu durumda da rekabet avantajı sürdürülebilir olmayacaktır (Barney, 1991).

Barney'in (1991) çalışmasının totolojik olduğunu öne süren Priem ve Butler'e (2001) göre sürdürülebilir rekabet avantajını rakipler tarafından gerçekleştirilemeyecek stratejiyi yaratmak ve uygulamak olarak tanımladığınızda bu zaten bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla deneysel olarak test edilmesine bile gerek kalmayan bu ifade totolojik duruma düşmektedir. Ayrıca Priem ve Butler (2001) kaynak tabanlı görüşün bir teori olmaktan uzak olduğunu, hatta Barney'in (1991) teorisinin temel varsayımlarının pek de farkında olmadığını belirtmiştir. Buna ek olarak Priem ve Butler (2001) kaynak tabanlı görüşü statik olmakla

suçlamakta ve stratejik yönetim için tek başına kullanışlı bir araç olmadığını öne sürmektedir. Barney (2001) ise gelen bu eleştirilere karşı çıkararak, aslında Priem ve Butler'ın (2001) kendisinin kaynak tabanlı görüş ile ilgili çalışmasını çok anlamadıklarını, eleştirdikleri bazı konuları daha önceki çalışmalarında zaten açıklamış olduğunu belirtmiştir. Barney (2001), kaynak tabanlı görüş ile ilgili savlarının totolojik olmadığını ve farklı alanlardaki kaynak tabanlı teoriler (yapı-yönetim-performans/SCP, neo-klasik mikro iktisat ve evrimsel iktisat) ile birlikte kullanışlı bir araç olduğunu iddia etmektedir.

Kaynak tabanlı görüşe eleştiri oklarını yönelten bir diğer isim olan Grant'a (1991) göre de kaynak tabanlı görüşün bazı kısıtları da bulunmaktadır. Bunlardan ilki, firma yöneticilerinin firma kaynaklarını doğru bir biçimde belirleyerek sınıflandırdığı varsayımdır. Ayrıca firma yöneticilerinin rakiplerine oranla daha değerli olan mevcut ya da potansiyel kaynakları analiz edebildiği kabul edilmektedir. Firma yöneticilerinin, fırsatlara uygun bir biçimde firma kaynaklarını en iyi kullanacak stratejiyi geliştirebileceği öne sürülmektedir. Kaynak tabanlı görüşe ait tüm bu varsayımların, özellikle hızlı ve tahmin edilemeyen değişimin bulunduğu çevresel koşullarda gerçekleşmesi mümkün olmamaktadır (Eisenhardt ve Martin, 2000; Grant, 1991; Teece vd., 1997). Belirsizliğin öne çıktığı iletişim, teknoloji gibi dinamik pazarlarda kaynak tabanlı görüş yetersiz kalmaktadır (Teece vd., 1997; Teece, 2003). Newbert'e (2007) göre, bir firmanın sadece eşsiz kaynaklara sahip olması, özellikle çalkantılı çevrelerde, o firmanın başarılı olmasını ya da rekabet avantajı elde etmesini sağlamayacaktır (Newbert 2007: 136). Wang ve Ahmed (2007: 33-34) ise, kaynak tabanlı görüş ile ilgili çalışmalarda kaynakların, süreçlerin ve kabiliyetlerin ele alınmasına ilişkin terminolojilerin tanım eksiklikleri olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca, kaynak tabanlı görüş, statik yapısından dolayı dinamik pazarlarda sürdürülebilir rekabet avantajının kaynağı olamamakta ve kaynakların rekabet avantajına dönüşmesi ile ilgili süreçleri net olarak açıklayamamaktadır. Kaynak tabanlı görüşün bu eksikliklerini gidermeye çalışan daha dinamik bir yaklaşım olan ve Eisenhardt ve Martin'in (2000) çalışmasına dek Teece ve diğerlerinin (1997) öncü çalışması ışığında şekillenen dinamik yetenekler yaklaşımı ortaya çıkmaktadır (Wang ve Ahmed, 2007).

3. Dinamik Yetenekler - 1994'den 2000'e

Kaynak tabanlı görüşe rekabetçi bir çevrede firmanın başarısının, firmanın kaynaklarına bağlı olduğu kabul edilmektedir. Buna rağmen, yüksek oranda değişimin olduğu pazar koşullarında firmanın kaynakları sadece geçici rekabet avantajını açıklayabilecektir (Eisenhardt ve Martin, 2000). İşte bu noktadan hareketle, Teece ve diğerleri (1997); konunun odağını firmanın kaynak yapılandırmasından alarak, çevresel koşullara göre kaynak yapılandırmalarını tanımlayan öncül strateji ve rutinlere kaydırmaktadır. Teece ve diğerleri (1997) bu öncül strateji ve rutinleri, firmanın dinamik yetenekleri olarak adlandırmaktadır (Teece ve Pisano, 1994; Teece vd., 1997). Dinamik yetenekler yaklaşımının

1997'de stratejik yönetim literatürüne girmesinden bu yana, dinamik yeteneklere duyulan ilgi giderek artmış ve çok sayıda çalışma yapılmıştır (Örn: Teece vd., 1997; Eisenhardt ve Martin, 2000; Winter, 2003; Helfat ve Peteraf, 2003; Teece, 2007; Pitelis ve Teece, 2010; Pavlou ve Sawy, 2011; Rodenbach ve Brettel, 2012; Eriksson vd., 2013; Peteraf vd., 2013; Ramirez vd., 2013; Schilke, 2013).

Dinamik yetenekler yaklaşımın tanımı, unsurları üzerinde bir fikir birliği bulunmamaktadır (Peteraf vd., 2013: 1390-1394). Dinamik yeteneklerin ilk tanımına baktığımızda, Teece ve Pisano (1994) dinamik yetenekleri; firmanın yeni ürünler ve süreçler yaratmasını ve değişen çevre şartlarına cevap vermesini sağlayan kabiliyetler toplamı olarak tanımlamıştır. Teece (1997), bir diğer çalışmada dinamik yetenekleri, hızla değişen çevre koşullarına cevap verebilmek için, firmanın, iç ve dış yeterlilikleri bütünleştirme, inşa etme ve yeniden yapılandırma kabiliyeti olarak açıklamaktadır (Teece vd., 1997: 516). Zollo ve Winter (1999) ise dinamik yetenekleri verimliliğin artırılması için, örgütsel rutinler oluşturma, geliştirme yolu ile öğrenilmiş ortak faaliyet örüntüleri şeklinde ifade etmektedir.

Dinamik kavramı, yetkinliklerin yenilenmesi ve değişen çevre koşullarına uyum sağlama yeteneğini ifade etmektedir. Collis (1994:150), yeteneklerin, sürekli olarak üretimini ilerleterek, firmanın ürün pazar performansının sürekli bir şekilde geliştirmesini sağlayarak, dinamik olmaları gerektiğini öne sürmektedir. Teece ve diğerleri (1997: 515) ise, dinamik kavramını, değişen iş çevresine cevap verilebilmesi için yetkinliklerin yenilenmesi yeteneği olarak ifade etmektedir. Bu noktada, zamanlamanın kritik olduğu pazara sürme zamanında, teknolojik değişim oranının hızlı olduğu ve gelecek rekabetin yoğun olduğu ve pazar yapısının tanımlanmasının zor olduğu durumlarda, bazı yenilikçi yanıtlar gerekmektedir.

Yetenek terimi değişen çevre koşullarının gereksinimlerini karşılamak için, iç ve dış örgütsel kabiliyetlerin, kaynakların ve işlevsel yetkinliklerin uygun bir şekilde adapte edilmesi, bütünleştirilmesi ve yeniden yapılandırılmasında, stratejik yönetimin kilit rolünü ifade etmektedir (Teece vd., 1997: 515). Yetenekler bireysel beceriden oluşmamaktadır. Aksine, yetenekler, bireysel yeteneklerin mozaiki üzerindeki bağlantılardan kaynaklanan örgütsel elemanlar olmaktadır. Bu bağlantılar, firma kaynakları arasında uzun vadeli dönemlerde ve çok yönlü etkileşimler süresince gelişmiş olan örgüt ürünleri olarak kabul edilmektedir (Amit ve Schoemaker, 1993). Bu nedenle, yetenekler, sadece görünür kurumsal yapı ve süreçlerinde mevcut olmayıp, firmaların örgüt kültürlerinde de bulunmaktadır (Collis, 1994).

Dinamik yeteneklere yönelik yapılan çalışmalar incelendiğinde 2000 yılına dek, Teece ve Pisano (1994) ile Teece ve diğerlerinin (1997) öncü çalışmaları ışığında dinamik yeteneklerin yeni bir stratejik yaklaşım olarak ortaya konulabilmesi ve geliştirilmesine yönelik çalışmaların olduğu görülecektir (Teece ve Pisano,1994; Teece vd., 1997; Helfat,1997; Zollo ve Winter, 1999). Diğer bir ifadeyle, bu dönem yapılan çalışmaların sayısı nispeten az olsa da çoğunlukla dinamik

yeteneklere teorik bir zemin hazırlamaya yönelik çalışmalardan oluşmaktadır. Eisenhardt ve Martin'in (2000) çalışması ise bu teorik altyapının yeniden kurgulanması gerektiğini öne süren, dinamik yeteneklerin varlığını kabul eden ama bu yetenekler için öne sürülen koşulların yeniden tanımlanması gerektiğini iddia eden bir çalışma olmuştur. Bu çalışma ile beraber dinamik yetenekler iki farklı dalda ilerlerken Peteraf ve diğerlerinin (2013) yapmış olduğu gibi çeşitli bütünleştirme çabaları da görülmüştür.

4. Dinamik Yetenekler - 2000'den 2016'ya

Dinamik yetenekler kavramı incelendiğinde kronolojik olarak farklılaşan ve atıf alma sayısı ile ön plana çıkan (Peteraf vd., 2013: 1392) Teece ve diğerlerine (1997) ve Eisenhardt ve Martin'e (2000) ait iki yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Her iki yaklaşım da dinamik yetenekler yaklaşımı ele alış biçimleri açısından, öne sürdükleri varsayımlar açısından, teorik alt yapıları ve önerdikleri sonuçlar açısından birbirinden farklılaşmaktadır (Peteraf vd., 2013). Teece ve diğerlerinin (1997) çalışması ile Eisenhardt ve Martin (2000) tarafından yapılan çalışmaların farklılıkları bir sonraki sayfada yer alan Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Teece ve diğerleri (1997) ile Teece (2007) ve Eisenhardt ve Martin (2000)

Konu	Teece ve diğerleri (1997)	Eisenhardt ve Martin (2000)
Dinamik Yetenekler Tanımı	Hızla değişen çevre koşullarına cevap verebilmek için, firmanın, iç ve dış yeterlilikleri bütünleştirme, inşa etme ve yeniden yapılandırma kabiliyeti	Kabiliyetler değil, pazarda değişime cevap vermek, hatta değişim yaratmak için gereken yöneticilerin kaynak tabanını değiştirmesi, ürün yenilemesi gibi özel örgütsel ve stratejik süreçler
Dinamik Yeteneklerin Odağı	Daha çok yüksek teknolojik değişimin olduğu çevrelerle ilgili	Daha çok yüksek teknolojik değişimin olduğu çevrelerdeki kısıtlar ile ilgili
Dinamik Yeteneklerin Oluşumu	Detaylı analitik rutinelere dayanmakta	Analitik rutinlerin yerini pazar dinamizmine bağlı olarak denenmiş basit rutinler almakta
Dinamik Yeteneklerin Gelişimi	Dinamik yeteneklerin gelişimi açısından klasik görüş, eşsiz rotadan bahsederken	Yeni görüş, uygulama, kodlama, hata yapma ve adımlama biçiminde ortaya çıkan öğrenme sistemleri tarafından şekillenen eşsiz rotayı öne sürmektedir
Rekabet Avantajı	Değerli, eşsiz, taklit edilemeyen ve ikamesi olmayan dinamik yetenekler sayesinde belirli koşullar altında sürdürülebilir rekabet avantajı	İkamesi bulunan, değerli, kısmen nadir, karşılığı olan, aynı sonucu veren dinamik yetenekler sonucu her türlü koşul altında sadece sınırlı bir düzeyde sürdürülebilir rekabet avantajı
Dinamik Yeteneklerin Çıktıları	Çıktılar tahmin edilebilir	Çıktılar pazar dinamizmine bağlı olarak tahmin edilebilir ya da edilemeyebilir

Kaynak: Peteraf ve diğerlerinden (2013) uyarlanmıştır.

Teece ve diğerlerinin (1997) çalışması ile Eisenhardt ve Martin (2000) tarafından yapılan çalışmalardan farklı olarak Tablo 2'de görüleceği üzere, dinamik yetenekler alanında pek çok tanımlama da bulunmasına rağmen bunlar genellikle yetenekler ve süreçler üzerinde ayrılmaktadır. Kavramsal açıdan bu tanımlamaların çoğu anlamlı, fakat işlevsel olarak, literatürde yer alan bu tanımlamalardan dinamik bir yeteneği yerine oturtmak neredeyse imkânsız olmaktadır (Peteraf vd., 2013).

Tablo 2: Dinamik Yetenek Tanımları

Yetenek/Kabiliyet Olarak Tanımlayan Çalışmalar	Faaliyet/Süreç Olarak Tanımlayan Çalışmalar
Luo (2000)	
Griffith ve Harvey (2001)	
Zahra ve George (2002)	
	Zollo ve Winter (2002)
	Helfat ve Peteraf (2003)
	Winter (2003)
Zahra vd. (2006)	
	Helfat vd. (2007)
	Schreyögg ve Kliesch-Eberl (2007)
Wang ve Ahmed (2007)	
Teece (2007)	
Chen ve Jaw (2009)	
Wu (2010)	
Ellonen vd. (2011)	
Gebauer (2011)	
Hodgkinson ve Healey (2011)	
Pavlou ve Sawy (2011)	
Protogerou vd. (2011)	
Woldesenbet vd. (2011)	
Jantunen vd. (2012)	
	Leung (2012)
	Makkonen vd. (2012)
Rodenbach ve Brettel (2012)	
Piening (2013)	
	Ramirez vd. (2013)
Schilke (2013)	
Wilden vd. (2013)	

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Dinamik yetenekler ile ilgili tanımlar incelendiğinde, bu tanımlar dinamik yeteneklerin ne olduğunu anlattığı gibi ne olmadığını da ortaya koymaktadır. İlk olarak; dinamik yetenekler, olağan bir tepki ya da bir olaya yönelik problem çözme tekniği değildir. Dinamik yetenekler daha çok bir rota takip eden, tekrarlanır eylemler içermektedir (Helfat vd., 2007; Schreyögg ve Kliesch-Eberl, 2007; Winter, 2003). İkinci olarak, dinamik yeteneklerde şans faktörü yer almamaktadır çünkü dinamik yetenekler belirli bir amaç doğrultusunda istenilerek oluşturulmaktadır (Helfat vd., 2007; Zahra vd., 2006). Ayrıca dinamik yetenekler stratejik değişim ile ilgili olmasına rağmen stratejik değişim ile eşanlı değildir. Diğer bir ifadeyle, dinamik yetenekler tek başına stratejik değişim yaratmamakta, dinamik yeteneklerdeki değişim daha çok kaynak tabanının değişimini ifade etmektedir (Ambrosini ve Bowman, 2009).

Dinamik yetenekler yaklaşımına yönelik olarak ülkemizde yapılan çalışmaların sayısı oldukça kısıtlıdır. İlk olarak, bir blogta Süslüoğlu tarafından yapılan, işletmelerde çekirdek teknolojilerle dinamik yeteneklerin arasındaki işbirliğinin değerlendirilmesine yönelik bir çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma, ampirik bir çalışma olmayıp, dinamik yetenekler literatürü ile ilgili kısa bir sunuş niteliğinde hazırlanmıştır (Süslüoğlu, 2012). Bir diğer çalışmada (Acar ve Zehir, 2008) dinamik yetenekler kavramı, kaynak tabanlı işletme yetenekleri olarak ele alınmıştır. Çalışmada, İstanbul'daki orta ve büyük işletme yöneticilerine yönelik anket çalışması yapılarak; kaynak tabanlı işletme yeteneklerinin, globalleşme yeteneği, pazarlama ve satış yetenekleri, üretim yetenekleri, lojistik yetenekler, yönetim yetenekleri, bilgi sistemleri yeteneği, öğrenme yeteneği ve ortaklık kurma yeteneği olmak üzere yedi boyutlu olduğu öne sürülmüştür (Acar ve Zehir, 2008).

Dinamik bir yetenek olarak teknoloji yönetimi yeteneğinin incelendiği bir diğer çalışma (Ünsal, 2009) ise, dinamik yetenekler yaklaşımı ile teknoloji yönetimi kavramının geliştirildiği teorik bir çalışmadır. Dinamik yetenekler yaklaşımına ilişkin bir başka çalışma da kısa bir sunuş niteliğinde gerçekleşmiştir (Yamen, 2010). Dinamik yetenekler alanında ülkemizde yapılmış olan ampirik bir çalışmada (Gümüsoğlu, 2012) ise, farklı iş stratejileri doğrultusunda dinamik yeteneklerin yeni ürün geliştirme performansı üzerindeki etkileri incelenmiştir. 203 firmadan alınan anket sonuçları neticesinde; sezme yeteneğinin yenilikçi, analizci ve savunmacı strateji izleyen firmaları pozitif etkilediği, yakalama yeteneğinin, yenilikçi ve analizci strateji izleyen firmaları pozitif etkilediği, yeniden düzenleme yeteneğinin ise sadece analizci strateji izleyen firmaları pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Son olarak, Şahin ve diğerleri (2015) tarafından yapılan bir çalışmada, işletme grupları perspektifinde global dinamik yeteneklerin uluslararasılaşma sürecinde kullanımı analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında, Türkiye'deki 19 çokuluslu işletme grubu, işletme kaynakları, küresel dinamik yetenekler, çevresel belirsizlik, uluslararasılaşma, giriş ve lokasyon stratejileri bağlamında incelenmiştir. Araştırma sonucunda, küresel dinamik yeteneklerin

işletmelerin uluslararasılaşma süreçlerinde etkili olduğu iddia edilmektedir (Şahin vd., 2015).

Son dönemde yapılmış olan bir çalışmaya (Eriksson, 2013) göre; 1991 ve 2009 yılları arasında, dinamik yetenekler alanında yapılmış olan 373 çalışmanın 232'si ampirik olarak gerçekleşmiştir. Geriye kalan teorik çalışmalar ise dinamik yeteneklerin tanıtılması (Teece vd., 1997; Eisenhardt ve Martin 2000; Zahra vd., 2006; Teece, 2007; Wang ve Ahmed, 2007), dinamik yetenekler yaklaşımının geliştirilmesi (Zahra ve George, 2002; Helfat ve Peteraf, 2003; Winter, 2003; Schreyögg ve K.-Eberl, 2007; Duh, 2013; Gomez ve Ballard, 2013), dinamik yeteneklerin öncülleri (Ahen, 2014), dinamik yetenekler yazınındaki eksiklikler (Ambrosini ve Bowman, 2009; Arend, 2015), dinamik yetenekler yazınındaki karmaşıklığın giderilmesi (Arndt ve Bach, 2015; Barreto, 2010; Beske vd., 2014; Makadok, 2001), uluslararası işletmecilik (Luo, 2000; Augier ve Teece, 2007; Pitelis ve Teece, 2010) ve davranışsal boyutu (Hodgkinson ve Healey, 2011; Teece, 2012; Kor ve Mesko, 2013) üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ampirik çalışmalar içerisinde ise; dinamik yetenekler ile doğrudan ilgili olan 142 çalışmanın, 67'si öncüllere, 64'ü süreçlere ve 45'i çıktılara yönelik olarak hazırlanmıştır. Doğrudan dinamik yetenekler ile ilgili olan bu çalışmaların yarısında nitel yöntemler, %41'inde nicel yöntemler kullanılmış iken, sadece %8'inde her ikisini de içeren karışık yöntemlere yer verilmiştir. Aynı dönem çalışmaların örnek kütleleri ise, %12'si tek firma, %19'u iki ile on firma, %36'sı on firmadan daha fazla, %27'si 100 firmadan daha az ve %6'sı 100 firmadan daha fazla olarak sıralanmaktadır (Eriksson, 2013: 1-16).

Dinamik yetenekler literatürü incelendiğinde, ampirik çalışmalar, dinamik yeteneklerin öncülleri, süreçler ve çıktıları açısından farklılaşmaktadır. Dinamik yeteneklerin öncülleri yani dinamik yetenekler üzerinde etkili olan faktörler, süreçleri yani dinamik yeteneklerin öncülleri ve çıktılarının firmadaki süreçleri ve çıktıları yani dinamik yeteneklerin etkilediği sonuçlar açısından 2000 ve 2016 yılları arasında dinamik yetenekler alanında yapılmış bazı ampirik çalışmalar Tablo 3'te sunulmuştur.

Çalışmalarda en sık görülen dinamik yetenekler öncülleri yani dinamik yetenekler üzerinde etkili olan faktörler, içsel ve dışsal olarak ikiye ayrılmaktadır (Eriksson, 2013). İçsel faktörler, örgüt yapısı (Narayanan vd., 2009), kaynak dağılımı, çalışan kabiliyetleri (Ravishankar ve Pan, 2013; Rodenbach ve Brettel, 2012) gibi yapısal unsurlar ile örgütsel konumlama (Zhou ve Li, 2010), yönetsel konumlama (Ramirez vd., 2013), örgütsel kabiliyetler (Capron ve Mitchell, 2009) ve örgütsel uygulamalar (Parente vd., 2011) şeklinde çalışılmıştır. Dışsal faktörler ise, kurumsallaşma (Piening, 2013), pazar (Arafa ve Elmaraghy, 2011), teknoloji gibi çevresel faktörler (Leung, 2012) ile iletişim ağı konumu (Cabanelas vd., 2013), varlık düzeni (Blome vd., 2013), ortaklardan öğrenme gibi iletişim ve ilişki (Jiao vd., 2013) faktörlerinden meydana gelmektedir.

Tablo 3: Dinamik Yetenekler ile İlgili Ampirik Çalışmalar (2000-2016)

Dinamik Yetenekler Öncülleri	Griffith ve Harvey (2001), Kay (2007), Capron ve Mitchell (2009), Narayanan vd.(2009), Zhou ve Li (2010), Arafa ve Elmaraghy(2011), Parente vd. (2011), Leung (2012), Rodenbach ve Brettel (2012), Cabanelas vd.(2013), Piening (2013), Ramirez vd. (2013), Ravishankar ve Pan (2013), Dixon vd. (2014), Lecler ve Kinghorn (2014), Darmani (2015), D.Driesch vd. (2015), Lee vd.(2015), Macpherson vd. (2015)
Dinamik Yeteneklerin Çıktıları	Rindova ve Kotha (2001), Borch ve Madsen (2007), Wu (2007), Chen ve Jaw (2009), Russo (2009), Chiou (2011), Drnevich ve Kriauciunas (2011), Ellonen vd. (2011), Kim vd. (2011), Pavlou ve Sawy (2011), Protogerou vd. (2011), Woldesenbet vd. (2011), Arend (2012), Huang vd. (2012), Li ve Liu (2012), Makkonen vd. (2012), Yusr vd. (2012), Jiao vd. (2013), Jones vd. (2013), Kindström vd. (2013), Schilke (2013), Wilden vd. (2013), Yung (2013), Zhan ve Chen (2013), Chien ve Syue (2014), Ciutiene ve Thattakath (2014), Galvin vd. (2014), Feiler ve Teece (2014), Naldi vd. (2014), Oliver (2014), Olufemi vd. (2014), Schilke (2014), Vanpoucke vd. (2014), El Akremi vd. (2015), Karımı ve Walter (2015), Leonidou vd. (2015), Lin vd. (2015), Masteika ve Čepinskis (2015), Rice vd. (2015), Wilden ve Gudergan (2015), Wilhelm vd. (2015), Aminu ve Mahmood (2016), Lin vd. (2016), Pezeshkan vd. (2016), Takahashi vd. (2016)
Dinamik Yetenekler Süreçleri	Lawcon ve Samson (2001), Eggers (2006), Wu (2010), Gebauer (2011), Iris ve Vikas (2011), Salunke vd. (2011), Ali vd. (2012), Jantunen vd. (2012), Newey vd. (2012), Wu ve Hu (2012), Yung ve Lai (2012), Blome vd. (2013), Denford (2013), Eriksson vd. (2013), Arena vd. (2014), Chatteji ve Patro (2014), Daniel vd. (2014), D.Stefano vd. (2014), Lin ve Ma (2014), Sicotte vd. (2014), Wu vd. (2014), Aminu ve Mahmood (2015), B.Molina vd. (2015), Bohl (2015), Bingham vd. (2015), Butler ve Soontiens (2015), Chang vd. (2015), Dentoni vd. (2015), Dohen vd. (2015), Janssen vd. (2015), Wang vd. (2015), Weerawardena vd. (2015), Eltantawy (2016), Finch vd. (2016), Hermano ve M.Cruz (2016)

Kaynak: Eriksson (2013)'ten esinlenilerek hazırlanmıştır.

Dinamik yeteneklere ilişkin en sık çalışılan süreçler ise, bilgi birikimi oluşturma (Iris ve Vikas, 2011; Wu, 2010), bilgi birikimini bütünleştirme (Ali vd., 2012), bilgi birikimini kullanma (Wu ve Hu, 2012) ve bilgi birikimini yeniden yapılandırma (Denford, 2013) veya dinamik yetenekler öncülleri ve çıktılarının firmadaki süreçleri (Breznik ve Lahovnik, 2014; Lin ve Ma, 2014; Yung ve Lai, 2012) şeklinde olmaktadır. Son olarak, dinamik yeteneklerin çıktılarına baktığımızda ise, yapılan çalışmalarda, rekabet avantajı (Li ve Liu, 2012), ekonomik performans (Makkonen vd., 2012; Protogerou vd., 2011; Wilden vd., 2013; Yung, 2013), yaratıcı ya da teknolojik performans (Ellonen vd., 2011; Wu, 2007), çevresel performans (Huang vd., 2012; Russo, 2009) ve içsel performans (Chen ve Jaw, 2009; Kim vd., 2011) en çok çalışılan konular olmaktadır.

5. Tartışma

Farklı bakış açılarına sahip stratejik yönetim araştırmacılarının, dinamik yetenekler yaklaşımına ilgileri giderek artmaktadır. Bu bakış açılarındaki farklılık nedeniyle, yaklaşımın tanımı, unsurları ve ölçüm yöntemlerinde de bir fikir birliği bulunmamaktadır (Arend ve Bromiley, 2009). Dinamik yetenekler yaklaşımı, firmaların nasıl rekabet avantajı geliştireceklerini ve bunu sürdürülebilir rekabet avantajına çevirmek için ne yapacaklarını açıklamaya çalışan tutarlı bir çerçeve oluşturmaya çalışmaktadır (Augier ve Teece, 2007: 179).

Teece ve diğerlerine (1997) göre dinamik yeteneklerin var olması için hızla değişen çevre koşullarına ihtiyaç duyulmaktadır (Teece vd., 1997). Teece ve diğerlerinin (1997) bu yaklaşıma karşı bazı çalışmalara göre dinamik yeteneğin varlığı ile çevresel dinamizm ayrı tutulmalıdır (Eisenhardt ve Martin, 2000; Zahra vd., 2006; Zollo ve Winter, 2002). Zahra ve diğerleri (2006), esasen farklı olan bu yaklaşımı, literatürde var olan büyük bir karışıklık kaynağı olarak görmektedir. Dinamik yetenekler, firmanın değişen çevre koşullarını yakalamasını ve uyum sağlamasını amaçlamaktadır (Teece vd. 1997; Helfat vd., 2007). Böylelikle, dinamik yetenekler firmanın var olan yeteneklerini köhne bir hale getirme yönünde kendisini tehdit eden çevresel dinamizm ile nasıl mücadele edeceğini ele almaktadır (Winter, 2003). Dinamik yeteneklerin çekirdeğinde olan çevresel dinamizm, dinamik yeteneklerin gelişimi için ihtiyaç duyulan itici güç olarak kabul edilmektedir (Wang ve Ahmed, 2007).

Zahra ve diğerleri (2006) yapmış oldukları çalışmada, literatürdeki bazı araştırmaların, firmaların sahip olduğu dinamik yetenekleri firma başarısı ile birleştirilmesi eğiliminde oldukları sonucuna ulaşmıştır. Bu bağlamda, başarısız firmaların herhangi bir dinamik yeteneğinin olmadığı anlamına geleceğinden, Zahra ve diğerleri (2006), bu anlayışı yetersiz ve totolojik olarak kabul etmektedir. Teece ve diğerleri (1997) dinamik yeteneklerin rekabet avantajına katkıda bulunduğunu ileri sürerken (Teece, 2007), kimi çalışmalarda dinamik yetenekler ve firma performansı arasında bir ilişki bulunamamıştır. Hatta bazı çalışmalarda, dinamik yetenekler için katlanılan maliyetler neticesinde firma ekonomik performansına negatif etkide bulunduğu tespit edilmiştir (Eriksson, 2013). Diğer bir görüşe göre dinamik yetenekler doğrudan firmanın performansına veya rekabet avantajına katkıda bulunmamakta bunun yerine firmanın kaynaklarını ustalıkla idare etmesine izin vermektedir (Helfat vd., 2007). Dinamik yetenekler, rakip firmalardan daha çabuk, etkili ve rastlantısal uygulandığında rekabet avantajının kaynağı olmaktadır (Eisenhardt ve Martin, 2000: 1117; Wang ve Ahmed, 2007).

Dinamik yeteneklerin geçici problem çözme yöntemi olarak görülüp görülmemesi gerektiğine dair de literatürde tartışmalar bulunmaktadır (Winter, 2003: 992). Winter (2003), dinamik yeteneklerin sadece rota bağımlılığı ya da rutinler üzerinden değil, öngörülme çevresel dinamizme de cevap vermesi gerektiğini öne sürmüştür. Dinamik yeteneklerin şirketler için doğrudan rekabetçi avantaj

yaratıp yaratmadığı konusunda birçok tartışma olduğu görülmektedir. Dinamik yeteneklerin, firma performansı ile sürdürülebilir rekabetçi avantajı sağlamak için var olan kaynaklarına bağlı kalmaktan vazgeçerek, kaynaklarını yeniden düzenlenmesine kolayca izin vermesi görüşü, tartışma konusu olmaya devam etmektedir (Helfat vd., 2007).

Dinamik yetenekler yaklaşımına getirilen bazı eleştiriler arasında, dinamik yeteneklerin tutarlı bir tanımının olmaması ve ölçüm zorluğu bulunmaktadır (Pavlou ve Sawy, 2011). Arend ve Bromiley (2009), bu eksiklikler sonucunda dinamik yeteneklerin terk edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Başlıca iddialarından ilki, dinamik yetenekler yaklaşımı çalışmalarının, absorbe edici kapasite, stratejik uyum, pazara ilk giren olma avantajı, örgütsel öğrenme ve değişim yönetimine ait önceki çalışmaları yeniden beyan etmekten başka bir şey yapmadıklarıdır. Dolayısıyla, dinamik yeteneklerin, bu çalışmaların ötesinde bir değer eklemeleri ve inandırıcı bir yaklaşım olarak kabul edilebilmesi için, bir temele sahip olması gerekmektedir. Dinamik yeteneklerin ikinci bir eleştirisi, literatürdeki tutarsız tanımlar nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bu, dinamik yetenekler üzerine kitap yazarlar da dâhil olmak üzere, birçok araştırmacı tarafından paylaşılan bir görüştür (Arend ve Bromiley, 2009; Collis, 1994; Winter, 2003). Üstelik dinamik yetenekler neticesinde firma performansının arttığı öne sürülürken, dinamik yeteneklerin oluşumu için katlanılan maliyetler de göz ardı edilebilmektedir (Peteraf vd., 2013).

Dinamik yetenekler yaklaşımına getirilen bir diğer eleştiri de, dinamik yeteneklerin kesin ampirik desteklerden yoksun olması yönünde gerçekleşmektedir (Rodenbach ve Brettel, 2012: 612). Dinamik yeteneklere yönelik çalışmalarda az miktarda ampirik destek, zaman içerisindeki gelişmeyi görmek için yeterli olmayan nicel çalışmalardan gelmektedir. Arend ve Bromiley (2009), ampirik desteklerin çoğunun dinamik yeteneklere sahip başarılı firmaları bulan araştırmalardan geldiği gerçeğini de ortaya koymaktadır. Ek olarak, dinamik yeteneklerin ölçülmesi için pek çok farklı ölçüm metodu olsa da genel olarak kabul edilebilir, üzerinde fikir birliğine varılan bir ölçüm yöntemi bulunmamaktadır. Üstelik dinamik yeteneklere yönelik çalışmaların iş dünyasına yönelik pratik uygulama ve faydaları yetersiz düzeyde kalmaktadır (Arend ve Bromiley, 2009).

Belirtilen eksikliklerine karşılık dinamik yetenekler yaklaşımının halen emekleme düzeyinde olduğu öne sürülmektedir (Tece, 2007; Helfat vd., 2007). Arend ve Bromiley'in (2009) eleştirilerinin bazı haklı tarafları olmasına rağmen, yazarlar, dinamik yetenekler yaklaşımının tamamını göz önünde bulundurmamakta ve teorinin genç bir teori olduğunu düşünmemektedirler. Helfat ve Peteraf (2009), dinamik yetenekler yaklaşımının, kavramsal düzeyden gelişmeye başlayan, ortadan kaldırılacak bazı konuları içeren genç bir teori olduğunu göstermektedirler. Araştırmacılar aynı zamanda, zayıf bir ampirik destek olduğu iddiasını da reddetmekte, birçok güçlü ampirik çalışmayı örnek göstermekte ve

gençliği yüzünden, dinamik yeteneklerin kurulu bir ampirik çalışma zeminine sahip olmasının beklenmemesi gerektiğini ifade etmektedirler (Helfat ve Peteraf, 2009).

Öne sürülen tüm eleştirilere rağmen, dinamik yetenekler yaklaşımı teorik dayanaklara sahiptir. Bu teorik dayanaklardan ilki, nedensellik olarak kabul edilmektedir. Örneğin, birçok çalışma, dinamik yeteneklerin bir firmaya daha fazla yaratıcı yetenek kazandırmasına nasıl sebep olacağını göstermektedir (Eisenhardt ve Martin, 2000). Ayrıca, dinamik yetenekler, yeni ürün geliştirilmesi, patentler ve öğrenme çıktıları aracılığı ile ölçülebilmektedir (Zollo ve Winter, 2002). Dinamik yetenekler yaklaşımı belirsizlik şartları altında gücünü göstermiştir. Bazı çalışmalar, firmaların, öğrenme yetenekleri ile hızla değişen çevrelerle daha iyi başa çıkabileceklerini öngörmüştür. Dahası, dinamik yeteneklerin tahrif edilebilecek teorik bir niteliğe sahip olduğunu gösteren çalışmaların doğru olmadığı ispatlanmıştır (Zollo ve Winter, 2002).

Dinamik yetenekler yaklaşımı, teorik dayanaklara sahip olmasına rağmen, olgunlaşma aşamasına henüz ulaşmamış ve özellikle küçük girişimler olmak üzere, küçük firmalar için tanımlanmış önlem ve yapılardan yoksun olmaktadır. Yönetimde mükemmel bir teori olmadığı gibi dinamik yetenekler yaklaşımı da mükemmel değildir. Eleştirilerin çoğu geçerli olsa da, gelecekte bunları ele alacak araştırmalar için gerekli potansiyele sahiptir. Ayrıca, dinamik yetenekler yaklaşımı, hızla değişen çevre koşullarının nedenini düzgün bir şekilde açıklayan az miktardaki yaklaşımdan biri olarak kabul edilmektedir (Eisenhardt ve Martin, 2000; Teece vd., 1997; Winter, 2003).

6. Sonuç ve Öneriler

Kaynak tabanlı görüşten yola çıkan dinamik yetenekler yaklaşımının gelişimini ele alarak dinamik yetenekler yaklaşımının teorik alt yapısını ortaya koymak amacıyla yapılan bu çalışmada dinamik yeteneklerin gelişimi kronolojik bir seyirle sunulmuştur. Bu bağlamda Penrose'un 1959 çalışması ile başlayan ve 1991 yılındaki Barney'in katkıları ile geliştirilen kaynak tabanlı görüş dönemi çalışmanın birinci dönemi olarak açıklanmıştır. Dinamik yeteneklerin öne sürüldüğü yıl olan 1994 (Teece ve Pisano, 1994) yılı ile dinamik yetenekleri farklı bir biçimde ele alan Eisenhardt ve Martin'in 2000 yılındaki çalışmasına dek geçen süreç ikinci dönem olarak aktarılmıştır. Son olarak dinamik yeteneklerin Eisenhardt ve Martin (2000) ve Teece ve diğerleri (1997) tarafından yapılan çalışmaların yarattığı ayırımdan günümüze dek geçen zaman dinamik yeteneklerin gelişimindeki üçüncü dönem kabul edilmiştir. Gerçekten de kaynak tabanlı görüşün statik yapısına karşılık dinamik çevre koşullarını da dikkate alan dinamik yetenekler yaklaşımı ile ilgili yapılan pek çok çalışma bu ayırım doğrultusunda şekillenmiştir. Dolayısıyla çalışmanın birinci amacı olan dinamik yetenekler kavramının teorik alt yapısının ortaya konulmasında üç dönemde ele alınması literatürdeki incelemelerle desteklenmiştir. Dinamik yetenekler literatürü incelendiğinde dinamik yetenekleri faaliyet/süreç olarak tanımlayan çalışmalara

kıyasla yetenek/kabiliyet olarak tanımlayan çalışmaların daha ağırlıklı olduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birisinin kaynak tabanlı görüşü statik olmakla eleştiren dinamik yetenekler yaklaşımının faaliyet/süreç gibi statik hale gelebilecek kavramlardan uzaklaşması olarak görülebilecektir. Ayrıca bu alandaki yazına davranışsal bakış açılarının da dâhil olması ile beraber, özellikle üst düzey yöneticilerin dinamik yetenekler alanındaki önemine yönelik yapılan çalışmaların daha çok yetenek/kabiliyet ekseninde gerçekleştiği söylenebilir. Dinamik yeteneklerin gelişiminde ikinci dönem olarak belirlenen 2000 yılından sonra yapılan ampirik çalışmaların dinamik yeteneklerin çıktuları, dinamik yeteneklerin süreçleri ve dinamik yeteneklerin öncülleri şeklinde sıralandığı ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle dinamik yetenekler alanının oluşumu için yapılan teorik desteklerin zamanla yerini daha çok ampirik testlere bıraktığı söylenebilir.

Dinamik yetenekler yaklaşımı son yıllarda önemi giderek artmış ve farklı bakış açılarının yarattığı karmaşıklığı gidermeye uğraşan çeşitli literatür taraması çalışmaları yapılmıştır (Eriksson, 2013; Peteraf vd., 2013; Piening, 2013; Wang ve Ahmed, 2007). Uluslararasılaşma ve rekabet avantajı elde etme firma stratejilerinde yeni arayışlara yönelimi sağlamış. Bu çerçevede kaynak tabanlı görüşün yerinde firmaların dinamik yeteneklere yoğunlaşması gerektiğine ilişkin tartışmalar artmıştır. Bu tartışmalar, dinamik yetenekler alanındaki literatürün gelişmesine ve beraberinde firmaların zorlu çevre koşullarında rekabet avantajı elde etme çabalarının da artmasına neden olmuştur. Fakat dinamik yetenekler alanındaki literatürün nispeten yeni gelişiyor olması ve özellikle de ülkemizde halen yeterince ilgi görmemesi ülkemizdeki firmaların uluslararasılaşması ve bu yönde strateji geliştirebilmelerinin de yetersizliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın kronolojik bir seyirle dinamik yeteneklerin gelişimini açıklaması, dinamik yeteneklerin gelişimdeki önemli süreçleri belirlemesi ve son dönem yapılan çalışmaları da kapsayacak bir biçimde dinamik yeteneklerin dönemselleştirilmesi açılarından dinamik yetenekler yaklaşımı ile ilgili yazına katkı sağlaması beklenmektedir. Stratejik yönetim alanının nispeten yeni sayılabilecek olan dinamik yetenekler yaklaşımı ile ilgili olarak ülkemizde yapılacak çalışmaların sayısının artırılması gerekmektedir. Özellikle ülkemiz gibi çevresel dinamizmin ve belirsizliklerin yoğun olduğu çevre şartlarında faaliyet gösteren işletmeler dinamik yetenekler geliştirdikleri takdirde daha başarılı olabileceklerdir. Diğer bir ifadeyle dinamik yetenekleri olan bu işletmeler kazandıkları rekabet avantajını bu sayede sürdürülebilir rekabet avantajına dönüştürebileceklerdir. Özellikle dinamik yeteneklerin uygulamada nasıl şekillendiğinin ortaya çıkarılabilmesi adına uygulamaya yönelik yapılacak çalışmaları stratejik yönetim alanının gelişmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Acar, Z. A. ve Zehir, C. (2008), “Kaynak Tabanlı İşletme Yetenekleri Ölçeği Geliştirilmesi ve Doğrulanması”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 8(1), 103-131.
- Ahen, F. (2014), “Ethically Constrained Optimization of Dynamic Capabilities: Towards Sustainable Global Health”, *Social Responsibility Journal*, 10(3), 436 - 454.
- Akremler A. E., Perrigot, R. ve Piot-Lepetit I. (2015), “Examining the Drivers for Franchised Chains Performance through the Lens of the Dynamic Capabilities Approach”, 53 (1), 145–165.
- Ali, S., Peters, L. D. ve Lettice, F. (2012), “An Organizational Learning Perspective on Conceptualizing Dynamic and Substantive Capabilities”, *Journal of Strategic Management*, 20(7), 589-607.
- Ambrosini, V. ve Bowman, C. (2009), “What are Dynamic Capabilities and are They a Useful Construct in Strategic Management”, *International Journal of Management Reviews*, 11 (1), 29-49.
- Aminu, I. A. ve Mahmood R. (2015), “Mediating Role of Dynamic Capabilities on the Relationship between Intellectual Capital and Performance: A Hierarchical Component Model Perspective in PLS-SEM Path Modeling”, *Research Journal of Business Management*, 9(3), 443-456.
- Aminu, I. A. ve Mahmood R. (2016), "Modeling Dynamic Capabilities in their Logical Sequence and Relation to Performance", *The Social Sciences*, 11(2), 106-112.
- Amit, R. ve Schoemaker, P. (1993), "Strategic Assets and Organisational Rent", *Strategic Management Journal*, 14(1), 33-46.
- Arafa, A. ve Elmaraghy W. (2011), "Manufacturing Strategy and Enterprise Dynamic Capability", *CIRP Annals - Manufacturing Technology*, 60, 507-510.
- Arena M., Azzone G., Cagno E., Silvestri A. ve Trucco P. (2014), "A Model for Operationalizing ERM in Project-Based Operations Through Dynamic Capabilities", *International Journal of Energy Sector Management*, 8(2), 178 - 197.
- Arend, R. J. ve Bromiley, P. (2009), "Assessing the Dynamic Capabilities View: Spare Change, Everyone?", *Strategic Organization*, 7(1), 75-90.
- Arend, R. J. (2012), "Entrepreneurship and Dynamic Capabilities: How Firm Age and Size Affect the Capability Enhancement-SME Performance Relationship", *Small Business Economics*, 42(1), 33-57.
- Arend, R. J. (2015), "Mobius' Edge: Infinite Regress in the Resource-Based and Dynamic Capabilities Views", *Strategic Organization*, 13(1), 75-85.

- Arndt, F. ve Bach N. (2015), "Evolutionary and Ecological Conceptualization of Dynamic Capabilities: Identifying Elements of the Teece and Eisenhardt Schools", *Journal of Management & Organization*, 21(5), pp 701-704.
- Augier, M. ve Teece, D. (2007), "Dynamic Capabilities and Multinational Enterprise: Penrosean Insights and Omissions", *Management International Review*, 47(2), 175-192.
- Barney, J. (1991), "Firm Resources and Sustained Competitive Advantage", *Journal of Management*, 17(1), 99-120.
- Barney, J. (2001), "Is the Resource-Based View a Useful Perspective for Strategic Management Research? Yes", *Academy of Management Review*, 26(1), 41-56.
- Barreto, I. (2010), "Dynamic Capabilities: A Review of Past Research and an Agenda for the Future", *Journal of Management*, 36(1), 256-280.
- Beske, P., Land A. ve Seuring S. (2014), "Sustainable Supply Chain Management Practices and Dynamic Capabilities in the Food Industry: A Critical Analysis of the Literature", *International Journal of Production Economics*, 152, 131-143.
- Bingham, C. B., Heimeriks K. H., Schijven M. ve Gates S. (2015), "Concurrent Learning: How Firms Develop Multiple Dynamic Capabilities in Parallel", *Strategic Management Journal*, 36, 1802-1825.
- Blome, C., Schoenherr, T. ve Rexhausen, D. (2013), "Antecedents and Enablers of Supply Chain Agility and Its Effect on Performance: A Dynamic Capabilities Perspective", *International Journal of Production Research*, 51(4), 1295-1318.
- B. Molina, V., Montes F. J. L. ve G. Gutierrez L. J. (2015), "Dynamic Capabilities, Human Resources and Operating Routines", *Industrial Management & Data Systems*, 115(8), 1388 - 1411.
- Bohl, P. (2015), "Dynamic Capabilities and Strategic Paradox: A Case Study", *Studies and Articles*, 11, 25-38.
- Borch, O. J. ve Madsen, E. L. (2007), "Dynamic Capabilities Facilitating Innovative Strategies in SMEs", *International Journal of Technoentrepreneurship*, 1(1), 109-125.
- Butler, B. ve Soontiens W. (2015), "Offshoring of Higher Education Services in Strategic Nets: A Dynamic Capabilities Perspective", *Journal of World Business*, 50, 477-490.
- Cabanelas, P., Cabanelas, J. O. ve Vázquez, X. H. (2013), "A Methodology for the Construction of Dynamic Capabilities in Industrial Networks: The Role of Border Agents", *Industrial Marketing Management*, 42(6), 1-12.

- Capron, L. ve Mitchell, W. (2009), "Selection Capability: How Capability Gaps and Internal Social Frictions Affect Internal and External Strategic Renewal", *Organization Science*, 20(2), 294-312.
- Chang, K. H., Chen, Y. R. ve Huang H. F. (2015), "Information Technology and Partnership Dynamic Capabilities in International Subcontracting Relationships", *International Business Review*, 24, 276-286.
- Chatteji, A.ve Patro A. (2014), "Dynamic Capabilities And Managing Human Capital", *The Academy of Management Perspectives*, 28(4), 395-408.
- Chen, C.ve Jaw, Y. (2009), "Building Global Dynamic Capabilities through Innovation: A Case Study of Taiwan's Cultural Organizations", *Journal of Engineering and Technology Management*, 26, 247-263.
- Chien T. K. ve Syue J. C. (2014), "Which Dynamic Capabilities Needed for Successfully Promoting ERP Activity?-", in *IEEE International Conference on e-Business Engineering*, 1694-1698.
- Chiou, C. H. (2011), "Dynamic Capabilities, Collaborative Network and Business Model: An Empirical Analysis of Taiwan HTC Corporation", *African Journal of Business Management*, 5 (2), 294-305.
- Ciutiene, R. ve Thattakath, E. W. (2014), "Influence of Dynamic Capabilities in Creating Disruptive Innovation", *Economics and Business*, 26, 15-21.
- Collis, D. (1994), "How Valuable are Organizational Capabilities?-", *Strategic Management Journal*, 15 (1), 143-152.
- Daniel, E. M., Ward J. M. ve Franken A. (2014), "A Dynamic Capabilities Perspective of IS Project Portfolio Management", *Journal of Strategic Information Systems*, 23, 95-111.
- Darmani, A. (2015), "Renewable Energy Investors in Sweden: A Cross-Subsector Analysis of Dynamic Capabilities", *Utilities Policy*, 37, 46-57.
- Driesch, T. V. D., Costa, M. E. S. D., Flatten T. C. ve Brettel M. (2015), "How CEO Experience, Personality, and Network Affect Firms' Dynamic Capabilities", *European Management Journal*, 33, 245-256.
- Denford, J. S. (2013), "Building Knowledge: Developing a Knowledge-based Dynamic Capabilities", *Journal of Knowledge Management*, 17 (2), 175-194.
- Dentoni, D., Bitzer, V. ve Pascucci S. (2015), "Cross-Sector Partnerships and the Co-creation of Dynamic Capabilities for Stakeholder Orientation", *Journal of Business Ethics*, 1-19.
- Dixon S., Meyer, K. ve Day M. (2014), "Building Dynamic Capabilities of Adaptation and Innovation: A Study of Micro-Foundations in a Transition Economy", *Long Range Planning*, 47, 186-205.

- Dohen, M. S., Gale N. ve Tan J. (2015), "Healthcare Informatics Competencies as Microfoundations of Dynamic Capabilities: Theory Development and Methodological Considerations", in *48th Hawaii International Conference on System Sciences*, 2853-2863.
- Drnevich, P. L. ve Kriauciunas, A. P. (2011), "Clarifying the Conditions and Limits of the Contributions of Ordinary and Dynamic Capabilities to Relative Firm Performance", *Strategic Management Journal*, 32, 254-279.
- Duh, M. (2013), "Toward More Operational Dynamic Capabilities Concept: Possible Contribution of the Dynamic Enterprise Construct" *International Journal of Business and Management*, 8 (9), 24-33.
- Duygulu, E. ve Eroğluer, K. (2006), "Örgüt Kültürünün Çalışanların İş Doyumuna Etkisi: Bir Firma Uygulaması", *Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi*, 21 (2), 1-21.
- Eggers, J. P. (2006), "Customizing Dynamic Capabilities: Learning, Adapting and Focusing in Product Portfolio Management", *Academy of Management Conference*, 1-6.
- Eisenhardt, K. ve Martin, J. (2000), "Dynamic Capabilities: What are They?", *Strategic Management Journal*, 21, 1105-1121.
- Ellonen, H., Jantunen, A., ve Kuivalainen O. (2011), "The Role of Dynamic Capabilities in Developing Innovation Related Capabilities", *International Journal of Innovation Management*, 15 (3), 459-478.
- Eltantawy, R. A. (2016), "The Role of Supply Management Resilience in Attaining Ambidexterity: A Dynamic Capabilities Approach", *Journal of Business & Industrial Marketing*, 31 (1), 123 - 134.
- Eriksson, T. (2013), "Processes, Antecedents and Outcomes of Dynamic Capabilities", *Scandinavian Journal of Management*, 30 (1), 65-82.
- Eriksson, T., Nummela, N. ve Saarenketo S. (2013), "Dynamic Capability in a Small Global Factory", *International Business Review*, 23 (1), 169-180.
- Feiler P. ve Teece D. (2014), "Case Study, Dynamic Capabilities and Upstream Strategy: Supermajor EXP", *Energy Strategy Reviews*, 3, 14-20.
- David, J. F., Peacock M., Levallet N. ve Foster W. (2016), "A Dynamic Capabilities View of Employability", *Education + Training*, 58 (1), 61-81.
- Galvin, P., Rice, J. ve Liao, T. S. (2014), "Applying a Darwinian Model to the Dynamic Capabilities View: Insights and Issues", *Journal of Management & Organization*, 20, 250-263.
- Gebauer, H. (2011), "Exploring the Contribution of Management Innovation to the Evolution of Dynamic Capabilities", *Industrial Marketing Management*, 40, 1238-1250.

- Gomez, L. F. ve Ballard, D. I. (2013), "Communication for the Long Term: Information Allocation and Collective Reflexes as Dynamic Capabilities", *Journal of Business Communication*, 50 (2), 208-220.
- Grant, R. M. (1991), "The Resource-Based Theory of Competitive Advantage: Implications for Strategy Formulation", *California Management Review*, 33 (3), 114-135.
- Griffith, D. A. ve Harvey, M. (2001), "A Resource Perspective of Global Dynamic Capabilities", *Journal of International Business Studies*, 32 (3), 597-606.
- Gümüőğlu, L. (2012), "Dinamik Yeteneklerin Yeni Ürün Geliştirme Performansı Üzerine Etkileri: Farklı İş Stratejileri İçin Sonuçlar", *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 27 (320), 61-90.
- Helfat, C. (1997), "Know-how and Asset Complementarity and Dynamic Capability Accumulation: The Case of R & D", *Strategic Management Journal*, 18, 339-360.
- Helfat, C. ve Peteraf, M. (2003), "The Dynamic Resource Based View: Capability Lifecycles", *Strategic Management Journal*, 24, 997-1010.
- Helfat, C., Finkelstein, S., Mitchell, W., Peteraf M., Singh H., Teece, D. ve Winter S. (2007), "*Dynamic Capabilities Understanding Strategic Change in Organizations*", 1. Baskı, ABD: Blackwell Publishing.
- Hermano, V. ve Martín-Cruz, N. (2016), "The Role of Top Management Involvement in Firms Performing Projects: A Dynamic Capabilities Approach", *Journal of Business Research*, 1-12.
- Hodgkinson, G. P. ve Healey, M. P. (2011), "Psychological Foundations of Dynamic Capabilities: Reflexion and Reflection in Strategic Management", *Strategic Management Journal*, 32, 1500-1516.
- Huang, K. F., Wu, L. Y., Dyerson, R. ve Chen C. F. (2012), "How does Technological Firm Develop Its Competitive Advantage? A Dynamic Capabilities Perspective", *IEEE Transactions on Engineering Management*, 59 (4), 644-652.
- Iris, R. ve Vikas, A. (2011), "E-Learning Technologies: A Key to Dynamic Capabilities", *Computers in Human Behavior*, 27, 1868-1874.
- Janssen, M. J., Castaldi C. ve Alexiev A. (2015), "Dynamic Capabilities for Service Innovation: Conceptualization and Measurement", *R&D Management*, 1-15.
- Jantunen, A., Ellonena, H. ve Johansson, A. (2012), "Beyond Appearances-Do Dynamic Capabilities of Innovative Firms Actually Differ", *European Management Journal*, 30, 141-155.

- Jiao, H., Alon I., Koo, C. K. ve Cui, Y. (2013), "The Moderating Effect of Enviromantal Dynamism Between Dynamic Capabilities and New Venture Performance", *Journal of Engineering and Technology Management*, 30, 188-205.
- Jones, O., Ghobadian, A., O'Regan, N. ve Antcliff, V. (2013), "Dynamic Capabilities in a Sixth-Generation Family Firm: Entrepreneurship and the Bibby Line", *Business History*, 55 (6), 910-940.
- Karımı, J. ve Walter, Z. (2015), "The Role of Dynamic Capabilities in Responding to Digital Disruption: A Factor-Based Study of the Newspaper Industry", *Journal of Management Information Systems*, 32(1), 39–81.
- Kay, N. (2007), "Dynamic Capabilities as Context: The Role of Decision, System and Structure", *Dynamic Capabilities and Beyond Conference*, 1-28.
- Kim, G., Shin, B., Kim, K. K., ve Lee, H. G. (2011), "IT Capabilities, Process Oriented Dynamic Capabilities, and Firm Financial Performance", *Journal of the Association for Information Systems*, 12 (7), 487-517.
- Kindström, D., Kowalkowski C. ve Sanberg E. (2013), "Enabling Service Innovation: A Dynamic Capabilities Approach", *Journal of Business Research*, 66, 1063-1073.
- Kor, Y. ve Mesko, A. (2013), "Dynamic Managerial Capabilities: Configuration and Orchestration of Top Executives' Capabilities and the Firm's Dominant Logic", *Strategic Management Journal*, 34, 233-244.
- Lawcon, B. ve Samson, D. (2001), "Developing Innovation Capability in Organizations: A Dynamic Capabilities Approach", *International Journal of Innovation Management*, 5 (3), 377-400.
- Lee, P. Y., Kung, C. Y. ve Li C. S. J. (2015), "Developing Dynamic Capabilities in Culturally Distant Service Multi-Units", *Industrial Management & Data Systems*, 115(8), 1547-1562.
- Leung, R. C. (2012), "Health Information Technology and Dynamic Capabilities", *Health Care Management Review*, 37 (1), 43-53.
- Leonidou, L. C., Leonidou, C. N., Fotiadis T. A. ve Aykol B. (2015), "Dynamic Capabilities Driving an Eco-Based Advantage and Performance in Global Hotel Chains: The Moderating Effect of International Strategy", *Tourism Management*, 50, 268-280.
- Li, D. Y. ve Liu, J. (2012), "Dynamic Capabilities, Environmental Dynamism, and Competitive Advantage: Evidence from China", *Journal of Business Research*, 67 (1), 2793-2799.

- Lin Y. T., Chun H. C. ve Chuang S. H. (2015), "Explore the Development of Social Enterprises in Taiwan from the Dynamic Capabilities Approach", in *9th International Conference on Innovative Mobile and Internet Services in Ubiquitous Computing*, 502-505.
- Lin, C. C. ve Ma H. Y. (2014), "What Dynamic Capabilities are Needed in ERP Activity?", *New Marketing Research Journal*, 1-18.
- Lin H. F., Su J. Q. ve Higgins A. (2016), "How Dynamic Capabilities Affect Adoption of Management Innovations", *Journal of Business Research*, 69, 862-876.
- Luo, Y. (2000), "Dynamic Capabilities in International Expansion", *Journal of World Business*, 35 (4), 355-378.
- Macpherson, A., Herbane B. ve Jones, O. (2015), "Developing Dynamic Capabilities through Resource Accretion: Expanding the Entrepreneurial Solution Space", *Entrepreneurship & Regional Development*, 27 (5-6), 259-291.
- Makadok, R. (2001), "Toward a Synthesis of the Resource-Based and Dynamic-Capability Views of Rent Creation", *Strategic Management Journal*, 22 (5), 387-401.
- Makkonen, H., Pohjolab, M., Olkkonena, R. ve Koponena, A. (2012), "Dynamic Capabilities and Firm Performance in a Financial Crisis", *Journal of Business Research*, 67 (1), 2707-2719.
- Masteika I. ve Čepinskis J. (2015), "Organizational Dynamic Capabilities Impact on Changes in Supply Chain", *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 37 (4), 541-551.
- Naldi, L, Wikström, P. ve Rimscha M. B. V. (2014), "Dynamic Capabilities and Performance: An Empirical Study of Audiovisual Producers in Europe", *International Studies of Management & Organization*, 44 (4), 63-82.
- Narayanan, V., Colwell, K. ve Douglas F. L. (2009), "Building Organizational and Scientific Platforms in the Pharmaceutical Industry: A Process Perspective on the Development of Dynamic Capabilities", *British Journal of Management*, 20, 25-40.
- Nelson, R. ve Winter S. (1982), "*An Evolutionary Theory of Economic Change*", 1. Baskı, ABD: Harvard College.
- Newbert, S. L. (2007), "Empirical Research on the Resource-Based View of the Firm: An Assessment and Suggestions for Future Research", *Strategic Management Journal*, 28 (2), 121-146.

- Newey, L. R., Verreyne, M. L. ve Griffiths, A. (2012), "The Relationship between Dynamic and Operating Capabilities as a Stage-gate Process: Insights from Radical Innovation", *Journal of Management & Organization*, 18 (1), 123-140.
- Oliver, J. (2014), "Dynamic Capabilities and Superior Firm Performance in the UK Media Industry", *Journal of Media Business Studies*, 11(2), 57-77.
- Olufemi O., Banjo H. A. ve Peter S. B. (2014), "Dynamic Capabilities and Competitive Advantage: An Analysis Of The Nigerian Banking Sector", *Journal of Accounting and Management*, 4 (2), 29-36.
- Parente, R. C., Baack, D. W. ve Hahn E. D. (2011), "The Effect of Supply Chain Integration, Modular Production, and Cultural Distance on New Product Development: A Dynamic Capabilities Approach", *Journal of International Management*, 17, 278-290.
- Pavlou, P. A. ve Sawy, O. A. (2011), "Understanding the Elusive Black Box of Dynamic Capabilities", *Decision Sciences*, 42 (1), 239-273.
- Penrose, E. (1959), "*The Theory of the Growth of the Firm*," 1, Baskı, Oxford: Blackwell Publishing.
- Peteraf, M., Stefano G. ve Verona G. (2013), "The Elephant in the Room of Dynamic Capabilities: Bringing Two Diverging Conversations Together", *Strategic Management Journal*, 34 (12), 1389-1410.
- Pezeshkan, A., Fainshmidt, S., Nair, A., Frazier, M. L. ve Markowski, E. (2016), "An Empirical Assessment of the Dynamic Capabilities-Performance Relationship", *Journal of Business Research*, 1-7.
- Piening, E. P. (2013), "Dynamic Capabilities in Public Organizations", *Public Management Review*, 15 (2), 209-245.
- Pitelis, C. ve Teece, D. (2010), "Cross-border Market Concretion, Dynamic Capabilities and the Entrepreneurial Theory", *Industrial and Corporate Change*, 19 (4), 1247-1270.
- Prahalad C.K. ve Hamel G. (1990), "The Core Competence of the Corporation", *Harvard Business Review*, 79-91.
- Priem R. L. ve Butler J. E. (2001), "Is the Resource-Based View a Useful Perspective for Strategic Management Research?", *Academy of Management Review*, 26 (1), 22-40.
- Protogerou, A., Caloghirou, Y. ve Lioukas S. (2011), "Dynamic Capabilities and Their Indirect Impact on Firm Performance", *Industrial and Corporate Change*, 21 (3), 615-647.

- Ramirez, R., Riku Ö. ve, Daniel, G. (2013), "Scenarios and Early Warning as Dynamic Capabilities to Frame Managerial Attention", *Technological Forecasting & Social Change*, 80, 825-838.
- Ravishankar, M. ve Pan, S. (2013), "Examining the Influence of Modularity and KM on Dynamic Capabilities: Insights from a Call Center", *International Journal of Information Management*, 33, 147-159.
- Rice, J., Liao T. S., Galvin P. ve Martin N. (2015), "A Configuration-Based Approach to Integrating Dynamic Capabilities and Market Transformation in Small and Medium-Sized Enterprises to Achieve Firm Performance", *International Small Business Journal*, 33(3), 231-253.
- Rindova, V. ve Kotha, S. (2001), "Continuous Morphing: Competing through Dynamic Capabilities, Form, and Function", *Academy of Management Journal*, 44 (6), 1263-1280.
- Rodenbach, M. ve Brettel, M. (2012), "CEO Experience as Micro-level Origin of Dynamic Capabilities", *Management Decision*, 50 (4), 611-634.
- Russo, M. (2009), "Explaining the Impact of ISO 14001 on Emission Performance: A Dynamic Capabilities Perspective on Process and Learning", *Business Strategy and the Environment*, 18 (5), 307-319.
- Salunke, S., Weerawardena, J. ve McColl-Kennedy J. R. (2011), "Towards a Model of Dynamic Capabilities in Innovation-based Competitive Strategy", *Industrial Marketing Management*, 40, 1251-1263.
- Schilke, O. (2013), "On the Contingent Value of Dynamic Capabilities for Competitive Advantage: The Nonlinear Moderating Effect of Environmental Dynamism", *Strategic Management Journal*, 35 (2), 179-203.
- Schilke, O. (2014), "Second-Order Dynamic Capabilities: How Do They Matter?", *The Academy of Management Perspectives*, 28 (4), 368-380.
- Schreyögg, G. ve Kliesch-Eberl, M. (2007), "How Dynamic Can Organizational Capabilities be? Towards a Dual Process Model of Capability Dynamization", *Strategic Management Journal*, 28, 913-933.
- Sicotte, H., Drouin N. ve Delerue H. (2014), "Innovation Portfolio Management as a Subset of Dynamic Capabilities: Measurement and Impact on Innovative Performance", *Project Management Journal*, 45(6), 58-72.
- Stefano, G. D., Peteraf M. ve Verona G. (2014), "The Organizational Drivetrain: A Road to Integration of Dynamic Capabilities Research", *The Academy of Management Perspectives*, 28 (4), 307-327.
- Süslüoğlu, M. (2012), "İşletmelerde Çekirdek Teknolojilerle Dinamik Yeteneklerin Arasındaki İşbirliğinin Değerlendirilmesi", <http://mehmetsusluoglu.blogspot.com.tr/search/label/dinamik%20yetenek>.

- Şahin K., Mert K., Kaplan T. (2015), "Global Dinamik Yeteneklerin Uluslararasılaşma Sürecinde Kullanımı: İşletme Grupları Perspektifi", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 70, 931-956.
- Takahashi A. R. W., Bulgacov S., Giacomini M. M. ve Santos C. B. D. (2016), "Dynamic Capabilities, Political External Relationship, Educational Technology Capability and Firm Performance", *International Business Management*, 10 (5), 652-658.
- Teece, D. ve Pisano, G. (1994), "The Dynamic Capabilities of Firms: An Introduction", *Industrial and Corporate Change*, 3 (3), 537-556.
- Teece, D., Pisano, G. ve Shuen, A. (1997), "Dynamic Capabilities and Strategic Management", *Strategic Management Journal*, 18(7), 509-533.
- Teece, D. (2003), "*Essays in Technology Management and Policy*", 1. Baskı, USA: World Scientific Publishing Co.
- Teece, D. (2007), "Explicating Dynamic Capabilities: The Nature and Microfoundations of Sustainable Enterprise Performance", *Strategic Management Journal*, 28 (13), 1319-1350.
- Teece, D. (2009), "*Dynamic Capabilities and Strategic Management*", 1, Baskı, New York: Oxford University Press.
- Teece, D. (2012), "Dynamic Capabilities: Routines versus Entrepreneurial Action", *Journal of Management Studies*, 49 (8), 1395-1401.
- Ünsal, E. (2009), "Dinamik Bir Yetenek Olarak Teknoloji Yönetimi: Teknoloji Yönetimi Yeteneği", *Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 82 (8), 167-189.
- Vanpoucke E., Vereecke A. ve Wetzels M. (2014), "Developing Supplier Integration Capabilities for Sustainable Competitive Advantage: A Dynamic Capabilities Approach", *Journal of Operations Management*, 32, 446-461.
- Wang, C. ve Ahmed, P. (2007), "Dynamic Capabilities: A Review and Research Agenda", *International Journal of Management Reviews*, 9(1), 31-51.
- Wernerfelt, B. (1984), "A Resource-based View of the Firm", *Strategic Management Journal*, 5(2), 171-180.
- Wang C. L. Senaratne C. ve Rafiq M. (2015), "Success Traps, Dynamic Capabilities and Firm Performance", *British Journal of Management*, 26, 26-44.
- Weerawardena, J., Mort G. S., Salunke S., Knight G. ve Liesch P. W. (2015), "The Role Of The Market Sub-System And The Socio-Technical Sub-System In Innovation And Firm Performance: A Dynamic Capabilities Approach", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43, 221-239.

- Wernerfelt, B. (1995), "The Resource-based View of the Firm: Ten Years After", *Strategic Management Journal*, 16, 171-174.
- Wilden, R., Gudergan, S. P., Nielsen, B. B. ve Lings, I. (2013), "Dynamic Capabilities and Performance: Strategy, Structure and Environment", *Long Range Planning*, 46, 72-96.
- Winter, S. (2003), "Understanding Dynamic Capabilities", *Strategic Management Journal*, 24, 991-995.
- Wilden, R. ve Gudergan S. P. (2015), "The Impact of Dynamic Capabilities on Operational Marketing and Technological Capabilities: Investigating the Role of Environmental Turbulence", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43, 181-199.
- Wilhelm H., Schlömer, M. ve Maurer I. (2015), "How Dynamic Capabilities Affect the Effectiveness and Efficiency of Operating Routines under High and Low Levels of Environmental Dynamism", *British Journal of Management*, 26, 327-345.
- Woldesenbet, K., Ram, M. ve Jones T. (2011), "Supplying Large Firms: The Role of Entrepreneurial and Dynamic Capabilities in Small Businesses", *International Small Business Journal*, 30(5), 493-512.
- Wu, I. L. ve Hu, Y. P. (2012), "A Dynamic Capability View and the Mediating Role of Process Capability: A Dynamic Capability View and the Mediating Role of Process Capability", *Journal of the Association for Information Systems*, 13(12), 976-999.
- Wu, L. Y. (2007), "Entrepreneurial Resources, Dynamic Capabilities and Start-up Performance of Taiwan's Hightech Firms", *Journal of Business Research*, 60, 549-555.
- Wu, L. Y. (2010), "Applicability of the Resource-based and Dynamic Capability Views under Environmental Volatility", *Journal of Business Research*, 63, 27-31.
- Wu, Q., He Q. ve Duan Y., (2014), "Dynamic Capabilities for CSR Management: Towards Identifying Common Processes", *Society and Business Review*, 9 (3), 276 - 297.
- Yamen, M. (2010), "Dinamik Yetenekler", <http://www.belgeler.com/blg/2hlu/dinamik-yetenekler>.
- Yung, I. S. ve Lai, M. H. (2012), "Dynamic Capabilities in New Product Development: The Case of Asus in Motherboard Production," *Total Quality Management*, 23 (10), 1125-1134.
- Yung, K. (2013), "Learning Orientation, Dynamic Capabilities and Performance in Korean High-tech Ventures", *Advances in Management*, 6(4), 54-61.

- Yusr, M., Othman, A. R. ve Mokhtar S. S. M. (2012), "Assessing the Mediating Role of Marketing Capability in the Relationship between TQM Practices and Innovation Performance Dynamic Capabilities Approach", *International Journal of Business and Social Science*, 3(23), 165-176.
- Zahra, S. ve George, G. (2002), "Absorptive Capacity: A Review, Reconceptualization, and Extension", *The Academy of Management Review*, 27 (2), 185-203.
- Zahra, S., Harry J. S. ve Per D. (2006), "Entrepreneurship and Dynamic Capabilities: A Review, Model and Research Agenda", *Journal of Management Studies*, 43(4), 917-955.
- Zhan, W. ve Chen, R. (2013), "Dynamic Capabilities and IJV Performance: The Effect of Exploitation and Exploration Capabilities", *Asia Pacific Journal of Management*, 30, 601-632.
- Zhou, K. ve Li, C. (2010), "How Strategic Orientations Influence the Building of Dynamic Capability in Emerging Economies", *Journal Business Research*, 63, 224-231.
- Zollo, M. ve Winter, S. (1999), "From Organizational Routines to Dynamic Capabilities", Working Paper, The Wharton School: University of Pennsylvania.
- Zollo, M. ve Winter, S. (2002), "Deliberate Learning and the Evolution of Dynamic Capabilities", *Organization Science*, 13 (3), 339-351.

Serbest Ticaret Anlaşmalarının Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkileri: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Uygulaması

Cemalettin KALAYCI¹

ÖZ: Avrupa Birliği başta olmak üzere birçok ülke dış ticaret hacimlerini artırmak ve sosyo ekonomik yarar sağlamak amacıyla diğer ülkelerle aralarındaki ticaret engellerini kaldırarak serbest ticaret anlaşmaları imzalamaktadır. Hem gümrük birliğinin gereği olarak, hem de dış ticarete dezavantajlı duruma düşmemek için Türkiye'de Avrupa Birliği'nin anlaşma yaptığı ülkelerle serbest ticaret anlaşmaları yapmaktadır. Türkiye yaklaşık olarak ihracatının % 12'sini, ithalatının ise % 9'unu serbest ticaret anlaşması yapılan ülkelerle gerçekleştirmektedir. Çalışmada 2012-2016 dönemi için STA ülkeleriyle yapılan dış ticarete Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlükleri analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre; "Türkiye'nin canlı hayvanlar ve gıda maddeleri", "içkiler ve tütün" ile "çeşitli mamul eşya" mal guruplarında karşılaştırmalı üstünlüğe; "akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler", "hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar" ve "başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri" mal guruplarında ise karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Serbest Ticaret Anlaşması, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi, Dış Ticaret

Jel Kodu: F10, F12, F13, F15

The Effects of Free Trade Agreements on Turkey's Foreign Trade: The Application of Revealed Comparative Advantage Index

ABSTRACT: In particular to European Union, many countries sign free trade agreements with the other countries by eliminating the trade barriers to enhance foreign trade volume and to gain socio-economic benefits. Turkey has been signing free trade agreements with the countries that European Union signed before, both for its being a requirement for customs union and not to face with a disadvantageous position in foreign trade. Turkey carries out approximately 12 % of its export and 9% of its import with the countries that she signed free trade agreement. In this study, Turkey's comparative advantages in terms of the trade made with free trade agreement countries for 2012-2016 period are analyzed. According to the data obtained, it is clearly seen that while Turkey has comparative advantage at food and live animals, beverages and tobacco, and at group of some miscellaneous manufactured articles, it has comparative disadvantage in terms of crude materials except for fuel, fats and waxes, candles and chemicals and related products, n.e.s.

Keywords: Free Trade Agreement, Revealed Comparative Advantage Index, Foreign Trade

Jel Codes: F10, F12, F13, F15

Geliş Tarihi / Received: 08/07/2017

Kabul Tarihi / Accepted: 22/09/2017

¹ Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ckalayci@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7625-8767

1. Giriş

Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ile başlayıp Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ile devam eden, dünya ticaretinin küresel düzeyde serbestleştirilmesi çabalarının yanında, bir çok ülke kendi aralarındaki ticaret hacmini artırmak başta olmak üzere bazı sosyo ekonomik yararlar elde etmek amacıyla, çeşitli ekonomik entegrasyonlar kurmakta veya serbest ticaret anlaşmaları (STA) imzalamaktadırlar. STA yapan ülkeler dışarıya karşı eski koruma oranlarını sürdürürken kendi aralarında ticareti serbestleştirmektedirler. Böylece serbest ticaret sayesinde ihtiyaç duydukları ürünleri birbirlerinden daha ucuza temin eden ülkeler arasında zamanla ticaret hacmi artmakta ve ekonomik büyüme sağlanmaktadır.

1980 öncesi dışa kapalı ithal ikameci politikalar uygulayan Türkiye 1980 sonrası ihracatı teşvike dayalı dışa açık politikalar uygulamaya başlamıştır. Türkiye bu kapsamda bir yandan 1963 yılında yapılan Ankara Anlaşması ile başlayan Avrupa Birliği (AB)'ne üyelik sürecine hız verirken, bir yandan da bu sürecin gereği olarak bazı ülkelerle STA imzalamıştır. Daha sonra iki taraf arasında gümrük birliğin başlatan 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı gereğince Türkiye AB'nin üçüncü ülkelere karşı uyguladığı tercihli rejimleri üstlenmek zorunda kalmıştır. Gerek bu zorunluluk gerekse ikili ticarete dezavantajlı duruma düşmemek için Türkiye AB'nin serbest ticaret anlaşması yaptığı ülkelerle STA imzalamaktadır.

Çalışmanın amacı gümrük birliği kapsamında yapılan STA'ların Türkiye'ye ticari etkilerini ortaya koyabilmek için STA imzalanan ülkeler ile olan ticarete Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüklerini analiz etmektir.

Çalışmanın ikinci kısmında genel olarak serbest ticaret anlaşmaları, üçüncü kısımda Türkiye'nin imzaladığı serbest ticaret anlaşmalarının tarihsel gelişim süreci üzerinde durulmuştur. Dördüncü kısımda Türkiye'nin STA ülkeleriyle ticaretinin boyutu irdelenmiş, beşinci kısımda STA ülkeleri ile ticarete Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlükleri analiz edilmiştir. Çalışmanın son kısmında ise elde edilen bulguların ve çalışmanın genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

2. Serbest Ticaret Anlaşmaları

Serbest ticaret anlaşması, iki ülke veya ülke grubu arasında bazı malların veya hizmetlerin ticaretinde uygulanan gümrük tarifelerini, kotaları ve tercihli uygulamaları ortadan kaldırmak için yapılan bir ticaret anlaşmasıdır. Genellikle bu anlaşmalar, gümrük sınırlarında ihracat ve ithalata uygulanan vergiler, standartlar ve prosedürler gibi ticareti kısıtlayıcı önlemleri azaltarak veya kaldırarak, birbirlerinin piyasalarına giriş kolaylığı sağlamayı amaçlamaktadırlar. STA'lar mal veya hizmet ticaretini kapsayabileceği gibi aynı zamanda fikri mülkiyet hakları, yatırımlar, devlet ihaleleri ve rekabet politikaları gibi alanları da kapsayabilmektedir. Serbest ticaret anlaşmaları ile ticaret ve yatırımların önündeki

engeller kaldırılarak işbölümü, uzmanlaşma ve en önemlisi karşılaştırmalı üstünlükler yoluyla ticaret hacmini artırmak amaçlanmaktadır (IMC, 2017: 1)

Kaynaklarını daha etkin kullanmak isteyen ülkeler, üye ülke üreticilerine daha geniş pazar olanakları sunmak için ticari işbirliği yoluna gitmektedirler. STA, iç pazarda korumacılığı azaltarak, diğer üye ülke pazarlarındaki fırsatlardan yararlanma olanağı sağlamaktadır. Kendi aralarında işbirliği kuran ülkeler, daha büyük pazar ve endüstriler için ölçek ekonomileri oluşturacak üstünlük elde edebilirler. Ticaret engellerinin azaltılmasıyla rekabet artmakta ve sonuç olarak ekonomiye dinamizm kazandırılmaktadır. Ülke içerisindeki tüketim fazlası ve üretim olanağı blok ülkelerince desteklenerek endüstri teşvik edilmektedir. Bir grup ülke, kendi aralarında böyle bir bütünleşmeye gitme kararındaysalar, diğer GATT ülkelerine yaygınlaştırmaksızın aralarındaki ticareti serbestleştirebilmektedirler. Bu ayırıcı politikanın uygulanması GATT'ın 24.ncü maddesinde bazı şartlara bağlanmıştır. (Koçtürk ve Kocaefe, 2014: 67).

WTO kurallarına uygun olmak kaydıyla, serbest ticaret anlaşması imzalayan ülkeler anlaşmanın içeriğini istedikleri gibi düzenleyebilmektedirler. STA imzalayabilmek için taraf ülkelerin GATT kapsamında yerine getirmeleri gereken şartlar (Goode, 2005: 24-25);

- İki veya daha fazla gümrük bölgesinden meydana gelen bir serbest ticaret alanının oluşturulması,
- Malların taraf ülke menşeli olup olmadıklarına karar verebilmek için ortak menşe kurallarının belirlenmesi,
- Menşei STA'ya taraf olan ülkelere ait olan malların ticaretinde uygulanan bütün gümrük vergisi ve ticaret kısıtlamalarının kaldırılması,
- Üçüncü ülkelere karşı uygulanan ticaret engellerinin anlaşma sonrası artırılmaması,
- STA'nın yürürlüğe koyulması kararına ilişkin WTO'ya hemen bilgi verilmesi,

şeklinde sıralanabilir.

3. Türkiye'nin İmzaladığı Serbest Ticaret Anlaşmalarının Tarihsel Süreci

WTO düzenlemelerinin günümüzün gereksinimlerini yeterince karşılayamaması ve çok taraflı ticaret düzeninin yeni pazar açılımları konusunda yetersiz kalması, ülkeleri ikili ve bölgesel ticaret anlaşmaları yapmaya yöneltmiştir. Serbest ticaret anlaşmaları son dönemde gerek gelişmiş ülkeler arasında, gerekse kuzey-güney ve güney-güney ticari ve ekonomik ilişkilerinde yaygınlaşmıştır. Ülkeler arasındaki STA ağının genişlemesi ile birçok ülke mal tedarikini STA ortaklarından temin ederken, STA ağlarının dışarısında kalan ülkeler tercihli ticaretin sağladığı imkânlardan mahrum kalmıştır. Domino etkisi yaratan bu durum, tüm ülkelerin

artan bir şekilde STA ağırları oluşturmalarını beraberinde getirmiştir (Ekonomi Bakanlığı, 2017a: 1).

Bu gelişmeler doğrultusunda Türkiye’de 1959 yılında ilk üyelik başvuru ile başlattığı AB sürecini hızlandırmış ve Türkiye-AB Ortaklık Konseyinin 6 Mart 1995 tarihinde aldığı 1/95 sayılı kararlar, Türkiye ile AB arasında gümrük birliği kurulmuştur.

Türkiye-AB arasında gümrük birliği 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girmiş ve sanayi ürünlerinde karşılıklı gümrük tarife ve kotaları sonlandırılmıştır. Ayrıca, işlenmiş tarım ürünlerindeki sanayi payı da karşılıklı olarak gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Bu yeni uygulamalar ile beraber Türkiye üçüncü ülkelere karşı sanayi ürünlerinde AB’nin ortak gümrük tarifelerini uygulamaya başlamıştır. Gümrük birliğini kuran 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı’nın 16. maddesinde topluluğun tercihli ticaret rejiminin 5 yıllık bir süre içinde Türkiye tarafından üstlenilmesi karara bağlanmıştır. Bu kararlar gümrük birliğinin de bir gereği olarak Türkiye az gelişmiş ülkelere Topluluğun sağlamış olduğu genelleştirilmiş tercihler sistemini ve Topluluğun diğer ülkelerle olan tercihli ticaret rejimini üstlenmekle yükümlü kılınmıştır. Söz konusu yükümlülük kapsamında Türkiye çok sayıda Orta ve Doğu Avrupa ülkesi ve Kuzey Afrika ülkeleri başta olmak üzere bir çok ülke ile serbest ticaret anlaşmaları imzalamıştır (Erdem, 2015: 27).

Bu çerçevede STA’lar, komşu ve çevre ülkelerle dış ticaretimizin geliştirilmesi; ihracatçılarımızın dış pazarlarda, başta AB ülkelerinin müteşebbisleri olmak üzere rakipleri ile eşit şartlarda rekabet edebilmesinin temini; karşılıklı yatırımların ve müşterek teşebbüslerle ülkemizin uluslararası rekabet gücünün artırılması bakımından önem taşımaktadır. Bu kapsamda, Türkiye’nin AB tarafından imzalanmış STA’ların içeriğini aynen kabul etme yükümlülüğü bulunmamakta olup, gerçekleştirilen müzakerelerde sanayi ve ticaret politikası önceliklerimiz ile ülkemizin hassasiyetleri göz önüne alınmaktadır. Türkiye bugüne kadar, 34 adet STA imzalanmış olup, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleriyle imzalanmış olan 11 adet STA, bu ülkelerin AB üyelikleri nedeniyle feshedilmiştir. Geriye kalan 19 adet STA ise (EFTA [İsviçre, Norveç, İzlanda ve Lihtenştayn], İsrail, Makedonya, Bosna Hersek, Filistin, Tunus, Fas, Suriye, Mısır, Arnavutluk, Gürcistan, Karadağ, Sırbistan, Şili, Ürdün, Morityus, Güney Kore, Malezya ve Moldova) halen yürürlüktedir (Ekonomi Bakanlığı, 2017b: 1). Ancak Suriye ile imzalanan STA 6 Aralık 2011 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile askıya alınmıştır.

AB ile STA imzalayan ve henüz Türkiye ile bir STA imzalamamış olan ülkelerin AB içinde serbest dolaşıma soktukları mallarını herhangi bir AB ülkesi üzerinden Türkiye pazarına gümrüksüz olarak sokma olanağına sahip olmaktadır. Türkiye ise, aynı şartlara ancak bu üçüncü ülke ile bir STA imzalaması durumunda sahip olacağından, bu ülkelerin Türkiye ile STA imzalama konusunda çok da istekli davranmadıkları görülmektedir. Türkiye'nin AB'nin STA yaptığı üçüncü ülkelerle kendisinin de sorunsuz bir şekilde anlaşma yapabilmesi için AB Komisyonunun yapılan anlaşmalara Türkiye ile ilgili bir madde koyması gerekmektedir. Aksi

takdirde bu ülkeler, bir yaptırım olmadığı için Türkiye ile anlaşma imzalamaya yanaşmamaktadırlar. AB, yaptığı STA anlaşmalarına AB gümrük alanının bir parçası olan Türkiye ile ilgili bağlayıcı nitelikte bir madde koymayı istemediğinden bu sorun çözülememektedir. Ayrıca Türkiye maddesi dikkate alınmak istense bile, bu maddenin uygulanması anlaşma imzalandığı tarihte söz konusu olacağı için, Türkiye'nin ilgili ülke ile müzakerelere çok geç başlamasına neden olabilecektir (Eren, 2013: 43)

Yukarıda belirtildiği gibi, AB ile STA imzalayan ülkelere ait serbest ticaret kapsamındaki mallar Türkiye'ye gümrüksüz olarak girebilirken, Türkiye'ye ait malların söz konusu ülkelere gümrüksüz olarak gidebilmesi Türkiye'nin o ülkelerle serbest ticaret anlaşması yapmasına bağlıdır. Bu kapsamda AB ile anlaşıldığında mallarını Türkiye'ye de gümrüksüz gönderebileceğinin farkında olan Meksika, Güney Afrika, Cezayir gibi ülkeler Türkiye ile STA imzalamaya yanaşmamaktadırlar. Böylece AB ile STA imzalayıp Türkiye ile STA imzalamak istemeyen ülkelere karşı Türkiye ikili ticarete dezavantajlı duruma düşmektedir. AB'nin ABD gibi belirli bir ekonomik büyüklüğe sahip olan ülkelerle STA imzalamak için girişimlerde bulunmuş olması, Türkiye'nin gelecekte bu kapsamda ciddi ticari zararlara uğrama ihtimalini artırmaktadır.

AB ve ABD ekonomileri birlikte dünya GSYİH'sinin yaklaşık yarısını, küresel ticaretin ise neredeyse üçte birine temsil etmektedir. Her ne kadar iki ekonomik alan bir birine son derece entegre olmasına rağmen, serbest ticaret anlaşması çerçevesinde daha fazla ekonomik işbirliği için halen önemli bir potansiyel bulunmaktadır (Kinnman ve Hagberg, 2012: 5).

AB ve ABD arasında çok kapsamlı ticaret ve yatırım ortaklığı kurulması amacıyla 13 Şubat 2013 tarihinde başlayan Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTIP) oluşturma süreci halen devam etmektedir (Sandalcılar ve Palyoş, 2017: 38). TTIP, ABD ürünlerine AB üzerinden Türk pazarına serbest bir giriş imkanı sağlarken, Türkiye'nin ABD'ye ihracatı gümrük vergisi gibi kısıtlamalara tabi olmaya devam edecektir. Bu durum, bir yandan ABD ile mevcut ticaret dengesini olumsuz etkileyecek, diğer yandan ise Türk ürünlerinin AB ürünleri karşısında ABD pazarındaki rekabet imkanını azaltacaktır. Daha önemlisi TTIP, Türkiye'nin dış ticaretinde çok önemli bir paya sahip olan bu iki ekonomiyle, mal ve hizmet ticareti ile yatırımlar alanında yeni belirlenecek düzenlemeler ve normlara göre hareket etmesini gerektirecektir. Bu şartlar altında, Türkiye'nin ABD ile bir serbest ticaret anlaşması yapması giderek ve artan şekilde önem kazanmaktadır (Akman, 2013: 2).

4. Türkiye'nin STA Ülkeleriyle Ticaretinin Boyutu

Türkiye ile AB arasında gümrük birliği kurulmasını sağlayan 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararının 16/1.maddesinde "*Türkiye, ticaret politikasını Topluluğun Ticaret Politikasına uyumlu hale getirmek amacıyla bu Kararın yürürlüğe girmesinden itibaren beş yıl içinde Topluluğun tercihli gümrük rejimine aşamalı*

olarak uyum sağlar. Bu uyum, hem otonom rejimleri hem de üçüncü ülkelerle tercihli anlaşmaları kapsar. Bu amaçla, Türkiye gerekli önlemleri alır ve ilgili ülkelerle karşılıklı yarar temeline dayanan anlaşmaları müzakere eder. Ortaklık Konseyi, kaydedilen gelişmeleri düzenli aralıklarla inceler” denilmektedir (AB Bakanlığı, 2017: 7). Türkiye bu kapsamda gerek ikili ticarete dezavantajlı duruma düşmemek gerekse serbest ticaret yoluyla ticaret hacmini artırmak amaçlarıyla AB’nin serbest ticaret anlaşması yaptığı birçok ülkeyle karşılıklı yarar esasına dayalı olarak STA imzalamaya devam etmektedir.

Türkiye’nin STA ülkelerine ihracatı yıllar itibariyle Tablo 1’de verilmiştir. 2012-2016 dönemi incelendiğinde Türkiye’nin STA ülkelerine ihracatının 2016 yılı hariç genelde artış trendinde olduğu görülmektedir. 2012 yılında yaklaşık olarak 15,3 milyar dolar olan toplam ihracat 2015 yılında 20,5 milyar dolara çıksa da, 2016 yılında azalarak 17,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. STA ülkelerine yapılan ihracatın Türkiye’nin toplam ihracatı içindeki payı yaklaşık olarak yüzde 12 civarındadır. Türkiye’nin STA ülkelerine ihracatı içinde en fazla paya sahip olan ülkeler ise EFTA ülkeleri (EFTA ülkelerine yapılan ihracatın yaklaşık yüzde 80’den fazlası İsviçre ile gerçekleştirilmektedir), Mısır ve İsrail’dir.

Tablo 1: Türkiye’nin STA Ülkelerine İhracatı (Bin \$)

	2012	2013	2014	2015	2016	Ortalama İhracat
EFTA	2.601.134	1.661.908	3.795.180	6.202.203	3.266.797	3.505.444
Arnavutluk	255.950	266.544	318.541	287.374	304.612	286.604
Moldova	224.464	275.971	286.741	201.607	262.383	250.233
Gürcistan	1.253.309	1.245.917	1.443.790	1.108.740	1.176.791	1.245.709
Bosna Hersek	251.523	274.086	322.022	292.570	308.962	289.833
Makedonya	274.497	293.976	347.965	324.613	378.038	323.818
Karadağ	29.131	29.140	35.040	38.297	51.807	36.683
Sırbistan	380.869	440.650	506.419	492.472	581.776	480.437
Fas	1.014.906	1.192.900	1.406.566	1.337.555	1.469.254	1.284.236
Tunus	796.738	892.157	915.041	819.061	910.444	866.688
Mısır	3.679.195	3.200.362	3.297.538	3.124.876	2.733.426	3.207.079
Morityus	35.550	40.347	37.802	34.295	35.521	36.703
Şili	174.852	219.338	198.579	187.881	217.164	199.563
Suriye	497.960	1.024.473	1.800.962	1.522.032	1.322.151	1.233.516
İsrail	2.329.531	2.649.663	2.950.902	2.698.139	2.955.677	2.716.782
Filistin	62.696	75.507	90.945	82.224	94.372	81.149
Ürdün	770.982	744.193	907.021	834.756	710.803	793.551
Malezya	165.474	272.073	315.024	357.083	321.564	286.244
Güney Kore	527.993	460.050	470.464	568.635	518.829	509.194
STA (Toplam)	15.326.754	15.259.255	19.446.542	20.514.413	17.620.371	17.633.467
Pay (%)	0,10	0,10	0,12	0,14	0,12	0,12
Türkiye (Toplam)	152.461.737	151.802.637	157.610.158	143.838.871	142.544.457	149.651.572

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>

Türkiye'nin STA ülkelerinden ithalatı yıllar itibariyle Tablo 2'de verilmiştir. Tablodan da görüleceği üzere STA ülkelerine yapılan toplam ithalat 2012-2016 döneminde dalgalanma göstermektedir. Şöyle ki, 2012 yılında yaklaşık olarak 17,3 milyar dolar olan ithalat, 2013 yılında artarak 24,5 milyar dolar olmuştur. Daha sonraki yıllarda azalan ithalat 2016 yılında yaklaşık olarak 17 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılında STA ülkelerine yapılan ithalatın Türkiye'nin toplam ithalatı içindeki payı ortalama olarak yüzde 9 civarındadır. STA ülkelerinden Türkiye'nin en fazla ithalat yaptığı ülkeler sırasıyla Güney Kore, EFTA ülkeleri (EFTA ülkelerinden yapılan ithalatın yaklaşık yüzde 80'den fazlası İsviçre ile gerçekleştirilmektedir), İsrail, Mısır ve Malezya'dır.

Tablo 2: Türkiye'nin STA Ülkelerinden İthalatı (Bin \$)

	2012	2013	2014	2015	2016	Ortalama İthalat
EFTA	5.238.265	10.652.294	5.716.743	3.137.859	3.161.772	5.581.387
Arnavutluk	98.989	82.390	96.281	49.578	20.602	69.568
Moldova	135.053	260.974	246.928	216.926	147.737	201.524
Gürcistan	180.351	201.738	232.596	223.107	211.680	209.894
Bosna Hersek	111.649	124.330	171.424	250.089	288.291	189.157
Makedonya	103.224	81.518	79.194	80.929	82.581	85.489
Karadağ	17.936	11.515	7.373	8.001	23.364	13.638
Sırbistan	205.538	251.957	273.901	238.299	288.237	251.586
Fas	429.482	572.206	639.849	710.636	918.164	654.067
Tunus	195.624	289.268	196.697	144.077	214.382	208.010
Mısır	1.342.051	1.628.868	1.434.472	1.215.905	1.443.408	1.412.941
Morityus	6.167	7.784	7.939	6.672	5.000	6.712
Şili	466.042	405.861	363.304	282.572	232.972	350.150
Suriye	67.448	84.909	115.499	51.506	65.389	76.950
İsrail	1.710.401	2.417.955	2.881.262	1.672.501	1.385.605	2.013.545
Filistin	464	1.134	2.502	2.343	3.364	1.961
Ürdün	95.996	70.573	126.068	127.919	102.259	104.563
Malezya	1.278.247	1.230.783	1.160.993	1.339.168	1.996.877	1.401.214
Güney Kore	5.660.093	6.088.318	7.548.319	7.057.439	6.384.156	6.547.665
STA (Toplam)	17.343.020	24.464.375	21.301.344	16.815.526	16.975.840	19.380.021
Pay (%)	0,07	0,10	0,09	0,08	0,09	0,09
Türkiye (Toplam)	236.545.141	251.661.250	242.177.117	207.234.359	198.617.392	227.247.052

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>

Türkiye'nin STA Ülkeleri ile dış ticaret dengesi yıllar itibariyle Tablo 3'de verilmiştir. Tabloda da görüldüğü gibi STA ülkeleriyle yapılan toplam ticarete Türkiye 2012, 2013 ve 2014 yıllarında dış ticaret açığı verirken, 2015 ve 2016 yıllarında dış ticaret fazlası vermiştir. Ülke bazında bakıldığında Güney Kore, EFTA ülkeleri, Malezya ve Şili dışındaki STA ülkeleriyle yapılan ikili ticarete Türkiye dış ticaret fazlası vermektedir. STA ülkeleriyle 2016 yılında yapılan ikili ticarete Türkiye'nin en büyük dış ticaret açığı verdiği ülke Güney Kore iken, en büyük dış ticaret fazlası verdiği ülke ise Mısır olmuştur.

Tablo 3: Türkiye'nin STA Ülkeleri ile Dış Ticaret Dengesi (Bin \$)

	2012	2013	2014	2015	2016	Ortalama Denge
EFTA	-2.637.130	-8.990.385	-1.921.563	3.064.344	105.025	-2.075.942
Arnavutluk	156.961	184.154	222.260	237.796	284.010	217.036
Moldova	89.411	14.998	39.813	-15.319	114.645	48.710
Gürcistan	1.072.958	1.044.179	1.211.194	885.633	965.111	1.035.815
Bosna Hersek	139.875	149.756	150.598	42.481	20.671	100.676
Makedonya	171.273	212.458	268.770	243.684	295.457	238.328
Karadağ	11.196	17.625	27.667	30.296	28.443	23.045
Srbistan	175.332	188.693	232.518	254.173	293.539	228.851
Fas	585.423	620.694	766.717	626.919	551.090	630.169
Tunus	601.114	602.889	718.344	674.984	696.062	658.679
Mısır	2.337.144	1.571.494	1.863.066	1.908.971	1.290.018	1.794.139
Morityus	29.382	32.562	29.862	27.623	30.521	29.990
Şili	-291.190	-186.523	-164.725	-94.692	-15.808	-150.588
Suriye	430.512	939.564	1.685.464	1.470.526	1.256.762	1.156.566
İsrail	619.129	231.708	69.641	1.025.638	1.570.072	703.238
Filistin	62.695	74.373	88.442	79.881	91.008	79.280
Ürdün	674.986	673.620	780.953	706.837	608.544	688.988
Malezya	-1.112.773	-958.709	-845.969	-982.085	-1.675.313	-1.114.970
Güney Kore	-5.132.100	-5.628.267	-7.077.855	-6.488.803	-5.865.327	-6.038.470
STA	-2.015.802	-9.205.117	-1.854.803	3.698.887	644.530	-1.746.461
Türkiye	-84.083.404	-99.858.613	-84.566.959	-63.395.487	-56.072.936	-77.595.480

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>

5. STA Ülkeleriyle Yapılan İkili Ticarete Türkiye'nin Karşılaştırmalı Üstünlüklerinin Analizi

5.1. Veri

Çalışmada STA ülkeleri ile yapılan ikili ticarete Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüklerini ölçmek amacıyla kullanılan veriler, Uluslararası Standart Ticaret Sınıflamasının (Standart International Trade Classification-SITC) revize edilmiş hali olan SITC Revize 3'e göre ele alınmıştır. Veriler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nin web sitesinden temin edilmiş olup, verilerden hareketle çeşitli endeks değerleri hesaplanarak yorumlanmıştır.

SITC, Birleşmiş Milletler tarafından hükümetlerin işbirliği ve uzmanların görüşleri alınarak hazırlanmış, uluslararası karşılaştırmalara olanak sağlamak amacıyla 1950 yılından itibaren kullanılması tavsiye edilmiştir. 1960'lara gelindiğinde birçok ülke dış ticaret istatistiklerini SITC ile ilişkili sınıflamalara göre düzenlemeye başlamış, uluslararası kuruluşların birçoğu da dış ticaret istatistikleri için SITC'yi temel almıştır. Dış ticaret hacminin büyümesi ve teknolojik yenilikler nedeniyle SITC'nin revize edilmesi ihtiyaç haline gelmiş, sınıflama 4 defa revize edilmiştir. SITC Revize 3 listesi birden beşe kadar basamaklı bir yapı ile oluşturulmuştur. 10 adet 1 basamaklı, 67 adet 2 basamaklı, 261 adet 3 basamaklı, 1.033 adet 4 basamaklı, 3.121 adet 5 basamaklı kod içeren

bir yapısı vardır. Bununla birlikte, 2007 yılında yayımlanan SITC sınıflamasının 4. revizyonu da veri tabanlarında mevcut bulunmaktadır. SITC, özellikle uluslararası dış ticaret verilerinin karşılaştırılmasında kullanılmaktadır (TÜİK, 2008: 22).

5.2. Yöntem

Uluslararası ticarete ülkelerin karşılaştırmalı olarak üstün oldukları ürünleri belirlemek amacıyla birçok endeks geliştirilmiş olmakla birlikte, yapılan çalışmalarda çoğunlukla Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi (Revealed Comparative Advantage Index-RCA) kullanılmaktadır. RCA endeksi, bir ülkenin karşılaştırmalı olarak üstünlüğe veya dezavantaja sahip olduğu malları belirlemek için kullanılan ölçütlerden birisidir.

RCA endeksi, bir ülke veya malın karşılaştırmalı üstünlüğünü daha iyi yansıtmaktadır. Ancak söz konusu endeks bazı kısıtlamalara da sahiptir. Özellikle iki yanlı ticaretin söz konusu olmadığı durumlarda (ya ithalat ya da ihracat sıfır), endeksin uygulanması sınırlı kalacaktır. Bu nedenle analiz yapılırken tüm ülkelerin iki yönlü dış ticaret ilişkisi içerisinde olduğu varsayılmıştır (Erkekoğlu, 2014: 18).

Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler düşüncesi ilk olarak Liesner (1958) tarafından ortaya atılmıştır. Daha sonra Balassa (1965) tarafından işlevsel hale getirilmiştir. Ülkelerin mevcut ticaret verilerinden yararlanılarak karşılaştırmalı üstünlüğünü gösteren Balassa İndeksi, ülkeler arasındaki karşılaştırmalı üstünlüğün nedenine inmeden, görünen bir avantaj farkı olup olmadığını açıklamayı amaçlamaktadır (Seymen, 2009: 237). Bir ülkenin herhangi bir mal ihracatının toplam ihracata oranı şeklinde ifade edilen Liesner (1958) tarafından geliştirilen endeks ($RCA = X_{ij} / X_{nj}$) oldukça basit düzeyde kalmıştır. Daha sonra bu endeks Balassa (1965) tarafından geliştirilerek $RCA = (X_{ij} / X_{it}) / (X_{nj} / X_{nt})$ şeklini almıştır. Bu çalışmada aşağıda yer alan endeks kullanılmış olup, söz konusu endeks Balassa tarafından ortaya koyulan RCA endeksinin geliştirilmiş şeklidir.

$$RCA_{ij} = \ln [(X_{ij} / X_{it}) / (M_{ij} / M_{it})] \times 100$$

Denklemden, RCA_{ij} i ülkesinin j mal grubundaki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler katsayısını, X_{ij} i ülkesinin j mal grubundaki ihracatını, X_{it} i ülkesinin toplam ihracatını, M_{ij} i ülkesinin j mal grubundaki ithalatını, M_{it} i ülkesinin toplam ithalatını göstermektedir.

RCA değerinin 0.50'den büyük olması ilgili mal grubunda karşılaştırmalı üstünlüğün, -0.50'den küçük olması karşılaştırmalı olarak dezavantajın olduğunu göstermektedir. Endeks değerinin 0.50 ile -0.50 arasında olması halinde ise, karşılaştırmalı üstünlük veya dezavantaj olup olmadığına ilişkin bir karar verilememektedir.

5.3. Analiz

Çalışmanın bu kısmında Türkiye ile STA ülkeleri arasındaki ikili dış ticaret verileri RCA endeksi yardımıyla analiz edilerek, Türkiye'nin STA ülkeleri ile yapılan ticarete karşılaştırmalı olarak üstün olduğu ürünler ve karşılaştırmalı olarak dezavantaja sahip olduğu ürünler belirlenmiştir.

Tablo 4'te Türkiye'nin serbest ticaret anlaşması yaptığı ülkelerle olan dış ticareti SITC-3 sınıflandırmasına göre toplam olarak sunulmuştur. Tabloda da görüldüğü üzere 2016 yılında Türkiye ile STA ülkeleri arasındaki ticarete önemli yer tutan kalemler canlı hayvanlar ve gıda maddeleri (0), başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri (5), başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar (6), makine ve ulaştırma araçları (7) ve çeşitli mamul eşya (8)'dir. STA ülkeleriyle yapılan ticarete toplam dış ticaret dengesine (DTD) bakıldığında Türkiye'nin dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Bununla birlikte 9 mal grubundan oluşan SITC-3 sınıflandırmasına göre beş mal grubunda ise (2, 3, 4, 5 ve 7 nolu mal grupları) Türkiye toplam olarak STA ülkelerine karşı dış ticaret açığı vermektedir.

Tablo 4: SITC-3'e Göre Türkiye'nin STA Ülkeleriyle Ticareti (2016, Bin\$)

	İhracat	İthalat	DTD
0-Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri	1.430.524	587.849	842.675
1-İçkiler ve tütün	193.415	15.423	177.992
2-Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler	240.029	634.627	-394.598
3- Mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler	775.149	880.595	-105.446
4-Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar	166.817	681.289	-514.472
5-Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı san. ürn.	1.427.070	3.994.234	-2.567.164
6-Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar	5.290.526	3.263.946	2.026.580
7-Makine ve ulaştırma araçları	3.622.031	4.528.812	-906.781
8-Çeşitli mamul eşya	2.334.494	1.208.862	1.125.632
9-STIC'de sınıflandırılmamış eşya	2.130.094	1.171.457	958.637

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 5'te Türkiye'nin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe veya dezavantaja sahip olduğu malların RCA endeksi değerleri, 2012-2016 döneminde 5 yıllık ortalama esas alınarak verilmiştir. Tablodan da görüldüğü gibi STA ülkeleriyle yapılan karşılıklı ticarete, Türkiye canlı hayvanlar ve gıda maddelerinde (0), içkiler ve tütün (1), başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar (6) ve çeşitli mamul eşya (8) ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahipken, akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler (2), hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar (4) ve başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri (5) ticaretinde de karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. Geri kalan 3 ürün grubunda ise karşılaştırmalı üstünlük veya dezavantaj olup olmadığına ilişkin bir karar verilememiştir.

Tablo 5: STA Ülkeleri ile Yapılan Ticarete Türkiye'nin RCA Endeksi Değerleri (2012-2016 Dönemi Beş Yıllık Ortalama)

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
EFTA	0,48	0,09	0,51	-1,21	-1,70	-1,82	0,25	0,28	0,19	0,15
Arnavutluk	2,51	5,94	-3,09	-2,33	-1,07	2,04	-0,60	1,42	1,27	4,61
Moldova	-0,03	0,24	-4,43	12,52	2,67	4,60	2,32	1,15	0,56	5,61
Gürcistan	-0,34	7,64	-2,11	-2,28	-4,28	0,28	0,44	2,14	-0,37	-3,30
Bosna Hersek	-1,02	-0,04	-10,65	-2,59	-12,72	0,89	0,52	1,57	1,73	-1,85
Makedonya	9,22	1,48	-0,87	-	-0,03	2,44	-0,62	0,29	1,38	-0,54
Karadağ	8,26	-1,49	-11,16	-	-	9,35	-0,46	10,71	9,17	1,06
Sırbistan	0,06	0,93	-2,20	-3,55	-1,48	0,11	-0,07	0,43	1,32	-12,30
Fas	-1,93	11,54	-2,36	-0,43	1,61	-1,16	1,90	-0,10	0,37	-3,13
Tunus	0,00	9,36	0,16	-0,29	-11,05	-2,24	1,82	0,24	0,13	-9,57
Mısır	0,62	12,69	-0,85	1,60	-1,42	-1,67	0,16	2,32	-0,40	-2,53
Morityus	7,48	1,06	-1,86	-	-	8,65	-0,29	10,36	-1,86	-
Şili	-1,66	1,23	-1,93	8,44	-12,12	0,31	-0,58	5,43	12,79	-10,99
Suriye	0,54	12,13	-3,98	9,59	10,97	-0,11	0,96	1,58	1,33	-0,15
İsrail	2,31	11,50	-1,31	-4,33	12,18	-1,32	1,86	1,23	1,49	-1,96
Filistin	-0,39	9,84	-4,64	-	-	8,19	9,43	5,36	6,96	-
Ürdün	3,67	11,07	-2,23	13,86	8,00	-2,52	1,40	3,22	3,94	-9,44
Malezya	1,32	3,71	-0,62	2,54	-3,61	0,08	-0,18	-0,47	1,14	3,27
Güney Kore	4,76	3,06	1,72	3,22	11,70	0,22	-0,52	-1,04	-0,20	0,41
STA	1,13	2,43	-1,02	-0,01	-0,94	-0,95	0,62	-0,25	0,62	-0,19

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri (0) ticaretinde, Türkiye STA ülkelerinin çoğunluğuna karşı karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olup, en fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan ülkeler sırasıyla Makedonya, Karadağ, Morityus ve Güney Kore'dir. Bu mal grubunda en fazla karşılaştırmalı dezavantaja sahip olunan ülkeler ise sırasıyla Fas, Şili ve Bosna Hersek'tir.

İçkiler ve tütün (1) ticaretinde, Karadağ ve Bosna Hersek dışında Türkiye STA ülkelerinin tamamına karşı karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir.

Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler (2) ticaretinde, Güney Kore, EFTA ve Tunus dışında Türkiye STA ülkelerinin tamamına karşı karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. Türkiye'nin ikili ticarete en fazla karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu ülkeler sırasıyla Karadağ, Bosna Hersek ve Filistin'dir.

Mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler (3) ticaretinde, Türkiye STA ülkelerinin bir kısmına karşı karşılaştırmalı üstünlüğe sahip iken bazılarında karşı ise karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. Türkiye'nin en fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ülkeler sırasıyla Ürdün, Moldova ve Suriye iken, en fazla dezavantaja sahip olduğu ülkeler ise sırasıyla İsrail, Sırbistan ve Bosna Hersek'tir.

Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar (4) ticaretinde, Türkiye STA ülkelerinin bir kısmına karşı karşılaştırmalı üstünlüğe sahip iken, önemli bir kısmına karşı ise karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. Türkiye'nin en fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ülkeler sırasıyla İsrail, Güney Kore ve Suriye iken, en fazla dezavantaja sahip olduğu ülkeler sırasıyla Bosna Hersek, Şili ve Tunus'tur.

Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri (5) ticaretinde, Türkiye'nin en fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ülkeler sırasıyla Karadağ, Morityus ve Filistin iken, en fazla dezavantaja sahip olduğu ülkeler sırasıyla Ürdün, Tunus ve EFTA'dır.

Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar (6) ticaretinde, Türkiye STA ülkelerinin çoğunluğuna karşı karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olup, en fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan ülkeler sırasıyla Filistin, Moldova ve Fas'tır. Bu mal grubunda en fazla karşılaştırmalı dezavantaja sahip olunan ülkelere ise sırasıyla Makedonya, Arnavutluk ve Şili'dir.

Makine ve ulaştırma araçları (7) ticaretinde, Türkiye STA ülkelerinin çoğunluğuna karşı karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olup, en fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan ülkeler sırasıyla Karadağ, Morityus ve Şili'dir. Bu ürün grubu ticaretinde karşılaştırmalı dezavantaja sahip olunan tek ülke ise Güney Kore'dir.

Çeşitli Mamul Eşya (8) ticaretinde, Türkiye STA ülkelerinin çoğunluğuna karşı karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olup, en fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan ülkeler sırasıyla Şili, Karadağ ve Filistin'dir. Bu ürün grubu ticaretinde karşılaştırmalı dezavantaja sahip olunan tek ülke ise Morityus'dir.

STIC'de sınıflandırılmamış eşya (9) ticaretinde, Türkiye STA ülkelerinin çoğunluğuna karşı karşılaştırmalı dezavantaja sahip olup, en fazla dezavantaja sahip olduğu ülkeler sırasıyla Sırbistan, Şili ve Tunus'tur. En fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan ülkeler ise sırasıyla Moldova, Arnavutluk ve Malezya'dır.

Tablo 6'da, 2016 yılı için Türkiye'nin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe veya dezavantaja sahip olduğu malların RCA endeksi değerleri verilmiştir. Tablodan da takip edileceği üzere STA ülkeleriyle yapılan karşılıklı ticarete Türkiye canlı hayvanlar ve gıda maddelerinde (0), içkiler ve tütün (1), çeşitli mamul eşya (8) ve STIC'de sınıflandırılmamış eşya (9) ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahipken, akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler (2), hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar (4) ve başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri (5) ticaretinde de karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. Geri kalan mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler (3), başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar (6) ve makine ve ulaştırma araçları (7) ticaretinde ise karşılaştırmalı üstünlük veya dezavantaj olup olmadığına ilişkin bir karar verilememiştir.

Tablo 6: STA Ülkeleri ile Yapılan Ticarete Türkiye'nin RCA Endeksi Değerleri (2016)

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
EFTA	0,12	-0,68	-0,18	-1,13	-1,47	-2,21	0,04	0,04	-0,43	0,68
Arnavutluk	0,41	5,82	-3,68	-	-	0,64	0,79	0,08	-0,21	-7,28
Moldova	0,03	-0,15	-5,25	-	-	2,30	3,14	10,45	0,18	-0,64
Gürcistan	-0,55	7,93	-1,12	-1,66	-4,25	1,08	0,45	0,92	-0,49	-2,66
Bosna Hersek	-1,51	0,57	-9,41	-8,37	-13,47	1,02	0,67	1,83	2,30	1,52
Makedonya	8,83	3,65	-1,26	-	-0,77	9,35	-0,53	0,27	0,51	0,64
Karadağ	7,96	-	-2,53	-	-	13,14	-1,23	10,77	13,91	-
Sırbistan	1,04	0,95	-2,81	-	-2,85	0,17	-0,36	0,63	1,03	-13,65
Fas	-2,37	11,50	-2,50	-	8,27	-0,84	1,98	-0,28	0,87	-3,15
Tunus	-0,17	-	0,06	-	-10,31	-2,46	2,01	-0,05	0,26	1,00
Mısır	0,56	14,34	-0,79	1,98	-1,94	-1,57	0,40	1,76	-0,28	-12,00
Morityus	7,61	-	-1,62	-	-	12,78	-0,65	10,85	-1,65	-
Şili	-2,70	1,04	-9,87	-	-14,52	-0,12	-0,19	12,73	12,11	-
Suriye	0,04	-	-3,98	-	11,09	-0,77	0,88	11,22	8,90	-
İsrail	1,81	14,75	-1,30	-4,47	11,00	-1,41	1,51	0,83	1,39	-1,99
Filistin	-0,72	-	-1,85	-	-	8,84	9,74	6,11	7,30	-
Ürdün	9,56	11,74	-1,14	12,08	-	-2,56	1,84	2,54	2,89	1,55
Malezya	1,80	1,95	-0,33	4,48	-3,86	-0,05	-0,75	-0,71	1,41	3,75
Güney Kore	5,23	4,09	2,04	2,22	10,75	0,35	-0,83	-0,54	-0,09	0,59
STA	0,85	2,49	-1,01	-0,16	-1,44	-1,07	0,45	-0,26	0,62	0,56

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

STA ülkeleri ile yapılan dış ticaret verileri toplam olarak ele alındığında gerek 2016 yılına gerekse 2012-2016 döneminde Türkiye'nin 0, 1 ve 8 numaralı mal gruplarında karşılaştırmalı üstünlüğe, 2, 4 ve 5 numaralı mal gruplarında ise karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu görülmektedir.

6. Sonuç

Küresel ticaretteki serbestleşme düzeyini yeterli görmeyen ülkeler veya ticaret blokları diğer ülkelerle tercihli ticaret anlaşmaları yaparak karşılıklı ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirme arayışına girmektedirler. Böylece serbest ticaret sayesinde ihtiyaç duydukları hammadde, aramalı ve nihai ürünleri birbirlerinden temin etme imkanına kavuşan ülkelerde hem ticaret hacmi hem de ekonomik büyüme hızı artmaktadır.

Serbest ticaretin nimetlerinden yararlanmak için AB bir çok ülke ile STA imzalamıştır. Gümrük birliğinin gereği olarak Türkiye bu ülkelerin bir kısmıyla STA imzalamış olup, bir kısmıyla ise müzakerelere devam etmektedir. Bu kapsamda, 22 ülkeyi kapsayan 19 STA yürürlükte bulunmaktadır. Türkiye

yaklaşık olarak ihracatının yüzde 12'sini, ithalatının ise yüzde 9'unu STA ülkeleriyle yapmaktadır. Türkiye STA ülkeleri içerisinde en fazla ihracatı EFTA'ya yaparken, en fazla ithalatı Güney Kore'den yapmaktadır. Dış ticaret dengesi açısından bakıldığında Güney Kore, EFTA ülkeleri, Malezya ve Şili dışında kalan STA ülkeleriyle yapılan ikili ticarete Türkiye'nin dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir.

Türkiye ile STA ülkeleri arasında 2012-2016 döneminde gerçekleşen dış ticaret verileri dikkate alındığında, Türkiye'nin canlı hayvanlar ve gıda maddeleri (0), içkiler ve tütün (1) ve çeşitli mamul eşya (8) mal guruplarında karşılaştırmalı üstünlüğe; akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler (2), hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar (4) ve başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri (5) mal guruplarında ise karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu görülmektedir. Mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler (3), başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar (6) ve makine ve ulaştırma araçları (7) ticaretinde ise Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlük veya dezavantaja sahip olup olmadığına ilişkin bir karar verilememiştir.

Bugüne kadar anlaşma yapılan STA ülkelerinin büyük bir bölümüne karşı Türkiye dış ticaret fazlası vermektedir. Bu nedenle gümrük birliği kapsamında yapılacak STA'lar ile ilgili temel sorun AB ile STA imzalayan bazı ülkelerin Türkiye ile anlaşmaya yanaşmamaları ve AB'nin STA imzalamak için müzakere sürecine girdiği, başta ABD olmak üzere, dünya ekonomisinde ağırlığı olan ülkelerinde Türkiye ile anlaşmaktan kaçınma ihtimalleridir. İkili ticarete Türkiye'yi dezavantajlı konumu getiren/getirecek bu durum ciddi dış ticaret açıklarına neden olacaktır. Dolayısıyla bugünlerde oldukça gündemde olan gümrük birliğinin güncellenmesi tartışmaları kapsamında bu sorununda çözülmesi hayati önem taşımaktadır.

Kaynakça

AB Bakanlığı (2017), Türkiye-AB Arasında Gümrük Birliğini Tesis Eden 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı, www.ab.gov.tr/files/_files/Gumruk_Isbirligi/1-95.doc, (Erişim Tarihi: 20.07.2017).

Akman, Sait (2013), AB - ABD Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTIP) ve Türkiye, Rapor No: R201305, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), Ankara.

Balassa, B. (1965), "Trade Liberalisation and Revealed Comparative Advantage", The Manchester School of Economic and Social Studies, 33, 99-123.

Ekonomi Bakanlığı (2017a), Serbest Ticaret Anlaşmalarına İlişkin Genel Bilgi, http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/SerbestTic/Genel_Bilgi.html?#!%40%40%3F_adf.ctrl-state%3D4y7ffahf5_208, (Erişim Tarihi: 13.07.2017).

- Ekonomi Bakanlığı(2017b), Serbest Ticaret Anlaşmalarına İlişkin Genel Bilgi, <http://www.ekonomi.gov.tr/portal/content/conn/UCM/path/Contribution%20Forders/web/D%C4%B1%C5%9F%20%C4%B0li%C5%9Fkiler/Serbest%20Ticaret%20Anla%C5%9Fmalar%C4%B1/ekler/%C3%9Cikemizin%20STA%20politikas%C4%B1na%20ili%C5%9Fkin%20detayl%C4%B1%20bilgi.pdf?lve> (Erişim Tarihi: 13.07.2017).
- Erdem, C. (2015), Serbest Ticaret Anlaşmalarının Türkiye'nin Tarımsal Dış Ticaretine Etkileri, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, AB Uzmanlık Tezi.
- Eren, M. (2013), "Türkiye'nin Serbest Ticaret Anlaşmalarının Dış Ticaretine Etkileri ve Sorunlar", Maliye Finans Yazıları, 27(98), 28-47.
- Erkekoğlu, Hatice ve Diğerler (2014), "Kayseri İlinin Mobilya Sektörü Rekabet Gücü: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 44, 1-22.
- Goode, W. (2005), Negotiating Free-Trade Agreements: A Guide, Canberra, Australian Department of Foreign Affairs and Trade.
- IMC, Paper On- Free Trade Agreement, IMC- Economic Research & Training Foundation, http://www.imcnet.org/cms/public/content/ertf_thoughtpaper/2.%20Free%20rade%20Agreement.pdf (Erişim Tarihi: 20.07.2017).
- Liesner, H.H. (1958), "The European Common Market and British Industry", Economic Journal, 68(270), 302-316.
- Kinnman, S. ve Hagberg, T. (2012), Potential Effects from an EU-US Free Trade Agreement-Sweden in Focus, Kommerskollegium National Board of Trade, Sweden.
- Koçtürk, O.M. ve Kocaefe, A. (2014), "Serbest Ticaret Anlaşmalarının Türk Dış Ticareti Üzerine Etkileri", Tarım Ekonomisi Dergisi, 20(2), 65-77.
- Sandalcılar, A. ve Palyoş, E. (2017), "Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTIP) Üzerine Bir Değerlendirme", Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi, 1(1), 35-46.
- Seymen, Dilek Aykut, (2009), Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısı ve Rekabet Gücü, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir.
- TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>, (Erişim Tarihi: 20.05.2017).
- TÜİK (2008), Dış Ticaret İstatistikleri ve Endeksleri: Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi-2, Ankara.

Mitolojiden Genel Kamu Hukukuna “Canavar Yaratık” Olgusu: Leviathan, Behemot, Rahav, Yılan ve Ejderha

Adil ŞAHİN¹

Atila DOĞAN²

ÖZ: “Canavar ve bu canavarın öldürülmesi” mitolojik öykülerde yaygınlıkla kullanılır. Sümer ve Babil mitolojisinde de canavar öyküleri vardır. Sözü edilen bu öykülerde canavarın bazen adı da bellidir. Leviathan, Babil mitolojisinde geçen bir canavardır. Kitab-ı Mukaddes de, bir canavar olarak Leviathan’dan bahseder. Thomas Hobbes da, iki eserine başlık olarak iki canavarın adını vermiştir. Anılan bu iki canavar da, Kitab-ı Mukaddes’te geçer. Bu makalede, canavarın, mitolojideki, Kitab-ı Mukaddes’teki ve genel kamu hukukundaki (Thomas Hobbes) anlamı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Genel Kamu Hukuku, Thomas Hobbes, Leviathan, Behemot, Rahav.

From Mythology to General Public Law the “Monster Creature” Event: Leviathan, Behemoth, Rahab, Snake and Dragon

ABSTRACT: “The monster and the killing of this monster” is used widely in mythological stories. There are also monster stories in Sumerian and Babylonian mythology. In these stories the monster is sometimes called the name. The Leviathan is a monster in Babylonian mythology. The Bible also mentions the Leviathan as a monster. Thomas Hobbes also gave the names of the two monsters as title to their two works. These two monsters appear in the Bible. This article will focus on the meaning of the monster, in mythology, in the Bible and in the general public law (Thomas Hobbes).

Keywords: General Public Law, Thomas Hobbes, Leviathan, Behemoth, Rahab.

Geliş Tarihi / Received: 07.08.2017

Kabul Tarihi / Accepted: 19.09.2017

¹ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, adilsahin@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0019-2172.

² Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, atiladogan@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9331-5981.

1.Giriş

Çok sayıda eser vermiş olan ünlü İngiliz genel kamu hukuku ve siyaset bilimi düşünürü Thomas Hobbes (1588-1679), Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünden ilham alarak bir yapıtına "Leviathan", bir başkasına ise "Behemot" başlığını koymuştur. Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünde ifade edilmiş olan Leviathan ve Behemot birer canavardır ve esasında yalnız da değildirler; çünkü Leviathan'ın ve Behemot'un ifade edilmiş olduğu kaynak, bir de "Rahav" adlı canavara yer vermektedir. Fakat Hobbes'un, hemen hatırlatalım, "Rahav" adlı bir eseri yoktur.

"İyi bir devlet nasıl olmalıdır?" sorusunun yanıtını aradığı eseri olan Leviathan'da Hobbes, "mutlak monarşiyi" (devleti tek kişinin yani kralın yönetmesini) savunmakta, toplumu kralın yönetmesinin gerekliliğini ispat etmeye çalışmaktadır. Behemot adlı eserinde ise Hobbes, İngiliz iç savaşını ve toplumsal düzenin savaş kaynaklı kaotik yapısını incelemekte ve yine iktidarın tek elde toplanması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Hobbes, kelimenin tam manasıyla bir "devlet bilimi" düşünürüdür. Bu noktada akla gelmesi kaçınılmaz olan soru şudur: "Bir devlet düşünürü olan Hobbes, iki eserine birer canavarı (Leviathan ve Behemot) ifade eden başlıkları niçin koymuştur?" "İyi bir devlet" ile İngiliz iç savaşının; canavarlar ile nasıl bir bağlantısı/ilişkisi vardır? Anlamsal olarak "canavar", "iyi bir devlet" ve İngiliz iç savaşını hangi yönüyle/özelliğiyle ifade etmektedir? İşbu makalenin yazılmasının saiki, bahsi geçen bu sorular olmuştur.

Bir canavar türü olarak Leviathan ibaresi, ilk defa Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünde kullanılmış değildir. Leviathan terimi ilk kez, bir mit olan Babil Yaratılış Destanı'nda (öteki adıyla Enuma Eliş öyküsünde) kullanılmıştır. Yani, Leviathan bir canavar olarak ilkin Babil Yaratılış Destanı'nda, ikincil olarak Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünde geçmektedir.

Adı "Leviathan" olmamakla birlikte, canavar imgesinin pek çok toplumun mitlerinde de kullanıldığını biliyoruz. Hatta ilk uygar toplumu kurmuş olan Sümer mitlerinde bile canavar olgusuna yer verilmiştir. O halde, mitolojik anlatılarda ilk uygar toplum olduğu kabul edilen/varsayılan Sümerlerden beri kullanılmakta olan canavar motifinin Sümerlerden Babillere geçtiğini hatta Babil uygarlığının bir kabilesi ve uzantısı olan İsrailoğulları'nın kutsal kitabında bile yer aldığı bilinmektedir. Sümerlerde, Babillerde ve Kitab-ı Mukaddes'te kullanılan canavar imgesi, ek olarak bir de bu "canavarın bir kahraman tarafından yok edilmesi" anlatısıyla birlikte sunulmaktadır. İşte, tam da bu noktada, işbu yazının yanıtını arayacağı soruların sayısı da artmaktadır. Yukarıda, bu makalenin temel sorusu belirtilmişti; fakat şimdi bu sorulara yenilerinin eklenmesi gerekecektir. İkinci soruyu, dolayısıyla bu makalenin çözümünü aradığı ikinci problemi "Sümerlerde ve Babillerde canavar ve canavar öldürme motifi hangi anlama gelir?"; üçüncü problemi "Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünde Leviathan (yani canavar ve öldürülmesi) hangi anlama gelir?" ve nihayetinde dördüncü ve sonuncu problemi de "Hobbes'ta Leviathan (canavar) hangi anlama gelir?" şeklinde netleştirebiliriz.

Anılan soruların yanıtının bulunabilmesi amacıyla kavramsal analizden sonra, ilkin, canavar ve canavar öldürme öyküsüne yer veren (beş adet olan) Sümer mitleri; ikinci

olarak (üç adet olan) Babil mitleri ve üçüncü olarak da Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümü incelenmiş ve anılan öyküler analiz edilmiş; nihayetinde son olarak ise Hobbes'ta Leviathan (canavar) ibaresinin anlamı üzerinde durulmuştur. Gözlemlenen, canavar ibaresinin, Sümerlerde özellikle "tanrıların gücü"; Babillerde "tanrıların ve insanların gücü"; Kitab-ı Mukaddes'te ise yine aynen Sümerlerde de olduğu üzere "Tanrının gücü"; Hobbes'ta ise, Tanrı'dan sonra "ikinci en güçlü olan devletin gücü" (veya bir başka söyleyişle kralın gücü) anlamına gelmekte olduğudur. Dolayısıyla her halükarda, canavar motifi, "güç" veya diyebiliriz ki "iktidarı" (esasında egemenlik kavramını) anlatmak için kullanılmış olan bir metafordur. Fakat zaman içerisinde bu iktidar/güç ilahi boyuttan beşeri boyuta kaymış, son tahlilde ise kralın iktidarı olarak açığa çıkmıştır.

Canavar yaratık olgusunun Thomas Hobbes ekseninde genel kamu hukuku disiplinindeki anlamının ortaya konulması amacıyla yazımına girilen bu makalede üzerinde durulacak olan konu, bizi "mitolojik öykülerin incelenmesiyle işe başlanması" gerekliliğine götürmüştür. Bu bağlamda, inceleme alanımız da, doğal olarak sınırlandırılmıştır. Sümer ve Babil mitlerinden sadece canavar ve canavarın öldürülmesini içerenler incelemiştir ki anılan bu öykülerin sayısı da toplamda sekiz adettir. Kitab-ı Mukaddes ise Eski Ahit bölümünün incelenmesiyle sınırlandırılmıştır; çünkü Leviathan ve Behemot terimi, sadece Eski Ahit bölümünde geçmektedir. İlgilisine hatırlatılması gereken bir konu da, bir olgu olarak canavarın, Kitab-ı Mukaddes'in Yeni Ahit bölümünde de dillendirildiğidir; fakat Hobbes, Leviathan ve Behemot terimlerinin kullanımını tercih ettiğinden, anılan terimleri içermeyen Yeni Ahit, bu makalenin kapsama alanına dahil edilmemiştir. Nihai tahlilde, olası okuyucunun, bu makalenin iddiasına ilişkin çıkarılan sonuçların Sümer ve Babillere ait olan sekiz efsaneye, Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümüne ve Thomas Hobbes'un Leviathan ve Behemot adlı eserlerine ait olarak ortaya konulduğuna dikkat etmesi gerekir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Mit ve Mitoloji

Kelime olarak mit (Büyük Larousse, 1993: 8227); mitos, hikaye, anlatı ve efsane ifadeleriyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Mit, "doğaüstü varlıkları ve hayali olayları konu alan ve bir halkın yaşadığı olayların ya da o halkın aile düzenini ve toplumsal ilişkilerini temellendiren yapıları, düşsel bir hale getirerek yansıtan halk veya edebiyat anlatısı" olarak tanımlanabilir. Doğaüstü kişileri konu alan mitlerin ise her zaman dinle bir ilişkisi vardır ve tanrılara uygun görülen yaşamı, imgeler aracılığıyla somutlaştırmak ve tanrılarla ilgili inançları ve ayinleri temellendirmek olanağı sağlarlar. Bir kültüre ait olan mitler, aynı zamanda, o kültürün değerlerini, örf ve adetlerini, geleneklerini ve aidiyetlerini yansıtmaya eğilimindedirler (Leeming, 2017: 103).

İlkel toplumların kendilerini ifade ettikleri psikolojik benzetmeler (Leeming, 2017: 11, 15, 21) olan mitler; Batı dünyasında hali vakti yerinde olan ailelerin çocuklarının okulda aldıkları "klasikler eğitiminin" önemli bir kısmını oluşturmuştur. Akıl, "gerçekdışı" olduğunu söylediği halde, genel kabul görmüş olan bir inanç şekli olan

mitler, genelde tanrıları ve kahramanları özne olarak sunan öykülerdirler. Mitlerin, konularına göre, “yaratılış mitleri”, “tanrı mitleri” ve “kahramanlık mitleri” olmak üzere farklı çeşitleri bulunmaktadır.

Bu noktada öncelikli olarak belirtilmesi gereken konu, mit yaratıcılarının amacının “çekici, canlı ve de eğlendirici öyküler oluşturmak” olduğudur. Yani, zihne yönelik kanıtlamaları ve çıkarımları düşünmeyen mit yaratıcıları, öncelikle, “heyecan uyandıran öyküler” anlatmak ve de anlatabilmek derdinde olmuşlardır (Kramer, 2016: 109). Dolayısıyla bu Yazıda üzerinde durulacak olan konunun (canavar yaratık olgusunun ve algısının) bir öykü, yani mit olduğunu, “akılda tutulması gereken ilk yol gösterici” olduğunu özellikle vurgulayalım.

Yunanca, masal ya da hikaye demek olan mytos ile; söz anlamına gelen logos kelimelerinden birleştirilerek oluşturulan mitoloji (Can, 2015: 17; Leeming, 2017: 16) ise, “eski zamanlarda yaşamış olan toplulukların inandıkları tanrıların, kahramanların ve canavarların maceralarından bahseden hikayeler” anlamına gelir. Değişik bir söyleyişle mitoloji, sözü edilen bu efsanevi hikayelerin nasıl doğduğunu, hangi şartlarda üretildiğini inceleyen bilim dalıdır.

2.2. Canavar, Ejderha ve Yılan

Mitolojide yaygınlıkla karşılaşılan bir olgu, “canavar yaratık” ve bu “canavar yaratığın bir kahraman tarafından öldürülmesi” anlatısıdır. Masal ve efsanelerde adı geçen, birkaç hayvanın özelliğini aynı anda üzerinde taşıyan ya da yarı insan yarı hayvan gerçek dışı yaratık olan “canavar” (Büyük Larousse, 1993: 2162; Campbell, 2015a: 69), insan için tehlikeli olabilen hayvanlara, özellikle kurt, domuz ve yılanla verilen addır. İnsanoğlu, ürettiği efsanelerde canavar yaratıklar icat etmekten her zaman hoşlanmışır. Meksika’da “tüylü yılanlar”; Çin’de ejderhalar; Mısır’da karaleylek, atmaca, kurt ya da öküz başlı tanrılar; Asur’da kanatlı boğalar ve Eski Yunanistan’da kötülük güçlerini ya da çeşitli doğa öğelerini simgeleyen çok sayıda canavardan, en azından mitlerde bahsedildiğini biliyoruz. Özellikle su canavarları, denizlerin ve deniz diplerinin korku, bilinmezlik ve karanlık anlamına gelmesi bağlamında mitolojide en korkulan canavarlar kategorisi olarak anılmaktadırlar.

Yarı insan yarı boğa canavarlar, köpek başlı tanrılar, kurt adamlar, insan başlı atlar ve deniz canavarları mitolojide yaygınlıkla karşılaşılabilen canavar yaratık (Dell, 2014: 6-8, 10, 20, 154-157) türleridirler. Düzen ve kaos arasındaki savaşı ya da iyi ve kötü arasındaki savaşı, tanrılar ve canavarlar aracılığıyla somutlaştıran toplumların her birinin de kendine özgü canavarları bulunmaktadır. İkimizdeki ötekini temsil eden canavarların öldürülmesinden sorumlu olan bir kahraman ve kahramanlık öyküleri ise her kültürde vardır. Mitolojide yaygın olarak karşılaşılan bir öykü çeşidi olan canavar öldürme ritüelinin (Leeming, 2017: 229-335) “içten ve dıştan gelen tehditleri yok edebilmek” anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Canavarı öldüren kahraman, içeriden ya da dışarıdan gelen tehlikeleri önlemekte; yani kaos çıkmasına engel olmakta ve de toplumun düzenli yapısının oluşturulmasına katkı sunmuş olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında canavar öldürme öyküsünün bir yönüyle zorunlu olduğunu da tespit edebilmekteyiz; çünkü toplumsal yaşamın olmazsa olmaz koşulu kamu düzeninin

sağlanmasıdır. Modern toplumlarda düzenin sağlayıcısı ise “devlet” olmuştur ve devlet bu rolünü sürdürmektedir.

Farsça bir kelime olan ejderha (Büyük Larousse, 1993: 3566) ise, kısaca “ejder” olarak da ifade edilmektedir. Kanatları ve kuyruğu olan, yılan biçiminde, ağzından alevler püskürten, aslan pençeli bir masal yarattığı şeklinde betimlenen ejderha, “büyük yılan” olarak da anılmıştır. Eski dilde “ejderi kahir” ölüm ejderhası anlamına gelir; “ejderi münakkaş” ise nakışlı ejderha veya “alaca derili yılan” olarak ifade edilmektedir. Ejderha, köken itibarıyla en eski canavarlardan birisidir. İnsanoğlu, ejderhalara ve sürüngenlere karşı fakat özellikle de yılanlara karşı her dönem büyük bir korku ve endişe içinde olmuştur (Dell, 2014: 68). Öte yandan ejderha, gizli ve dışı vurulmayan güçlerin simgesi (ve hatta iblisin simgesi) olarak da düşünülmektedir. Eski insanlar, bir tutulma anında, ay yörüngesinin düğümleri yakınında pusuya yatan bir ejderhanın, Ay’ı yuttuğunu düşünüyordu.

Ejderha ve yılan, dinler tarihinde de karşılaşılan bir olgudur. Dinler tarihinde Hz. Musa’nın yetiştirdiği yılan (Büyük Larousse, 1993: 12553-12554) “Tunç Yılan” denilmektedir. Yehova’ya iman etmeyen İbraniler, Hz. Musa’nın yetiştirdiği bu yılanı baktıkları zaman iyileşirmiş. Yaşamın ve bağlantılı olarak ölümün, gece değerlerinin ve dolayısıyla ışığın ve de erkekteki dişilin simgesi olan yılan, Yahudi-Hıristiyan gelenekte ise şeytanla bir tutulmuştur. Haham geleneğinde “Tekvin Yılanı”, “kolları ve bacakları olan” ve tarih öncesi “kertenkele cinsinden büyük bir yılan” olarak kabul edilmiştir. Canavar (ejderha) ibaresi Kitab-ı Mukaddes’in³ hem Eski Ahit⁴ bölümünde, hem de Yeni Ahit bölümünde yer verilmiş olan yaratık türleridirler. Fakat bu çalışmada canavar ejderha⁵ bağlamında özellikle Kitab-ı Mukaddes’in Eski Ahit bölümü üzerinde durulmaktadır; çünkü konumuz olan Leviathan, Eski Ahit eksenindeki bir canavardır.

³ Kitab-ı Mukaddes, Hıristiyanların dini alanda otorite kabul ettikleri, Yahudilerin kutsal kitabını da kapsayan yazılar koleksiyonuna verdikleri isimdir. Batı dillerinde Kitab-ı Mukaddes’in karşılığı “bible” kelimesidir. “Bible” kelimesini terim anlamında ilk kullananlar Hıristiyanlar olduğu için herhangi bir niteleme sıfatı olmaksızın tek başına kullanıldığında Eski Ahit ve Yeni Ahit’ten oluşan bütünü ifade eder. Kitab-ı Mukaddes’in ilk bölümünü Yahudi kutsal kitabı olan Eski Ahit oluşturur. Yahudiler, Eski Ahit’in orijinal dili olan İbranice nüshasını, Hıristiyanlar ise M.Ö. 3-1 yüzyıllarda yapılan Yunanca tercümeyle esas kabul etmektedirler. Kitab-ı Mukaddes’in sadece Hıristiyanlara ait olup Yahudiler tarafından kabul edilmeyen ikinci bölümüne de Yeni Ahit denilmektedir (Kitab-ı Mukaddes konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Harman, 2002: 75-76).

⁴ Hıristiyanlar, Yahudilerin kutsal kitabına Ahd-i Atik (Eski Ahit) demektirler. Onlara göre, Tanrı ile insanlar arasındaki son ahid, Hz. İsa vasıtasıyla yapılmış olandır. Daha önceleri Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılan ahdi ihtiva eden metinlere Ahd-i Atik deniliyor. Yani Ahd-i Atik (Eski Ahit) Yahudi kutsal kitabıdır. Eski Ahit İbranice yazılmıştır. Eski Ahit’i teşkil eden bölümler, tarihin belli bir döneminde ve aynı anda yazıya aktarılmış değildir. Uzun süre şifahi olarak nakledilmişler; asırlar sonra kaleme alınmışlardır. Şifahi geleneklerin yazıya aktarılması M.Ö. 10. Yüzyılda başlamış, M.S. I. yüzyılda sona ermiştir. Esasen İsrail tarihinin ilk dönemlerinde şifahi gelenek hâkimdir. Eski Ahit, Hıristiyanlar tarafından da kutsal sayılmaktadır (Eski Ahit konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Harman, 1988: 494-501).

⁵ Kitab-ı Mukaddes’in, sadece Hıristiyanlara ait olan ikinci kısmına Yeni Ahit denilmektedir. Eski Ahit, hem Yahudilerin hem de Hıristiyanların kutsal kitabı olduğu halde, Yeni Ahit sadece Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilmektedir. İsrailoğulları, Tanrı’nın kendileriyle yaptığı sözleşmeyi bozunca, Tanrı onlara Yeremya vasıtasıyla yeni bir sözleşme vaat etmiştir. Hıristiyanlara göre ise bu Yeni Ahit, Hz. İsa vasıtasıyla yapılmıştır. Hz. İsa Aramice konuştuğu halde, yeni Ahit Grekçedir (Yeni Ahit konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Tanyu, 1988: 501-507).

Orta Amerika'nın önemli bir mitolojik figürü olan (Azteklerdeki) “quetzalcoatl” (tüylü yılan) en çok korkulan mit canavarı olarak kabul edilmektedir (Dell, 2014: 14; Leeming, 2017: 321); çünkü yılanlar, yeryüzünden gelen gizemli ve korkunç gücün sembolleridirler. Mitolojide yaygınlıkla görülen bir olgu olan yılan motifi (Campbell, 2015a: 143, 200-201, 381, 426; Campbell, 2015: Cilt: III, 17-18, 20, 456; Campbell, 2015: Cilt IV: 24, 112-114, 173; Gürkan, 2013: 527-529) de vazgeçilmezdir; çünkü yılanın rolü bazen yılan balığınca, bazen de kertenkele tarafından oynanır ve her daim oynanır; yılan imgesinden vazgeçilmez. Evrenin ve bireyin enerjisini ve özünü besleyen güç, mitolojide yılan imgesiyle canlandırılmıştır. Esasında yılan motifi mitolojide sonsuz yaşamın simgesidir. Yılanın şaşılası biçimde derisini değiştirme yeteneği ve akabinde de gençliğini yenilemesi, yılanın tüm dünyada “yeniden dünyaya gelme yeteneğinin ve gizinin ustası” niteliğini kazandırmıştır. Yılanın semavi işareti ise büyüyen ve solan görüntüsünü yok eden ve yine büyüyen bir gök cismi olan Ay'dır. Aynı zamanda “suların ilahı” da olan yılanın, mitolojide tanrısal bir rolü de vardır; çünkü yılanı tapılır. Yılanın tanrı olarak resmedildiği pek çok eski eser de bulunmuştur. Kanatlı yılan veya iki kanatlı ejderha motifleri mitolojide yaygınlıkla kullanılan simgelerdir. Bu yazıda ilerleyen kısımlarda üzerinde durulacak olan Babil tanrıçası Tiamat da, Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünde geçen Leviathan da yaygınlıkla bir deniz yılanı ya da ejderha olarak tasvir edilmektedir.

3. Mitolojide Canavar Yaratık Olgusu: Sümerler'den Babiller'e

Kavramsal çerçeveyi bu şekilde çizdikten sonra, artık “canavar yaratık” olgusunun tarihsel geçmişine göz atmaya başlayabiliriz. Canavar yaratık olgusunun tarihsel geçmişine göz gezdirmek ise, bizi, insanlık tarihinde ilk uygar toplumu kurmuş olan Sümerler dönemine kadar geriye taşımaktadır; çünkü Sümer miti, canavar yaratık olgusunu içermekte ve de dillendirmektedir. Sümerlerde canavar yaratık olgusuna geçmeden önce de Sümerler hakkında kısa bir bilgi verilmesi konunun anlaşılabilirliği bakımından, elzem gözükmektedir.

3.1. Sümerlerde Mitolojik Canavar yaratık Olgusu

İnsanoğlunun “üretici geçim biçimine” dünyada ilk kez, ortalama M.Ö. 10 bin dolaylarında Batı Asya'da geçmiş olabileceği düşünülmektedir (McNeill, 2003: 19; Şenel, 2006: 357-358). Batı Asya'nın doğu Akdeniz kıyılarından Orta Asya'ya uzanan yabancıl tahıl bölgelerinin bir yerlerinde, bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmiş olabileceği dillendirilmektedir.

Uygarlığın ise ortalama M.Ö. dördüncü binyılın sonunda, Sümer denilen Dicle ve Fırat nehirleri ortasında, Aşağı Mezopotamya'da başladığı bilinmektedir. Yani uygar topluma ortalama beş binyıl önce geçilmiştir (Roberts, 2011: 50, 59; McNeill, 2003: 20, 34, 37; Şenel, 2006: 325, 345, 363). Medeniyet veya uygarlık terimlerinin etimolojik kökeni “kentli yaşayış biçimi” anlamına gelmekte; kentli yaşayış biçimine ve kültürüne ulaşmamış topluluklar için ise uygarlık sözcüğü yerine “kültür” kelimesi kullanılmaktadır (Şenel, 2006: 326). Bu bağlamda insanlığın başlangıcı ile uygarlığın başlangıcı farklı kavramlar ve dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaldı ki, 19. yüzyıla dek, zaten ilk uygarlık denilince akla gelen Eski Yunan olmuştur. 19. Yüzyılda ise, insanlığın en eski uygarlığının Mısır olduğu sanılıyordu. Yani, Hititlerin

varlığı ve Anadolu'da parlak bir uygarlığın kurucusu oldukları ancak 19. Yüzyılın sonlarına doğru anlaşılabilmiştir. Başka bir ifadeyle belirtirsek, insanlığın uygar topluma ilk olarak M.Ö. dördüncü binyılda Sümer denilen Aşağı Mezopotamya'da geçtiği, ancak 20. yüzyılın başında kesinleşmiştir (Şenel, 2006: 357).

Öte yandan Sümerlerin, Sümer denilen Aşağı Mezopotamya'ya gelişlerinden önceki yaşamları ve hatta kim oldukları, nereden geldikleri henüz kesin olarak tarihin karanlıklarından çıkarılabildiği değildir (Şenel, 2006: 358). Bu şekildeki bir bilinemezlik yaklaşımının arkasında yatan saik şöyle izah edilebilir: Aşağı Mezopotamya topluluklarının dillerinin Sami kökenli olmasına karşılık, Sümerce bir Sami dili değildir. Dil bilgileri, Sümerceyi, bilinen bir eski dil ailesine sokabilmiş değildirler. Anılan durum, Sümerlerin yöre halkından olmayıp dışarıdan geldiklerini gösteren bir olgu olarak değerlendirilmektedir (Kramer, 2014: 29, 52; Şenel, 2006: 359). Sümerlerden kalan kil tabletler üzerindeki resimlerde de, Sümerlerin, kendilerini "sakalsız ve traşlı" olarak göstermelerine karşılık, karşılarındaki kişileri (muhtemelen Sami halkını) "saçlı ve sakallı" olarak tasvir ettiklerini tespit edebiliyoruz.

Hemen hatırlatalım ki Sümerler, sayı ve yazı sistemlerinin de ilk kurucusu olmuşlardır (Şenel, 2006: 372). M.Ö. üçüncü binyıldan itibaren de (hatta dördüncü binyıldan itibaren olduğunu söyleyenler de vardır), yazının, Sümerler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir (Gılgamış Destanı, 2016: VII; Şenel, 2006: 423; McNeill, 2003: 39; Kramer, 2016: 13). Fakat alfabetik yazının temellerini atan Sümerler değildir. Filistin (Kenan ülkesi), Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları arasında kalmış bir ülkeydi. Bu nedenle ve deniz kıyısındaki konumuyla da yoğun alışveriş etkinliklerinin gözlemlenebildiği bir bölgeydi. İşte sözü edilen bu Filistin adlı bölgede, M.Ö. ikinci binyılın ilk yarısında (milattan önce 1600 dolaylarında) Sami dili konuşan Kenanlı tacirler alfabetik yazının temellerini atmışlardır (Şenel, 2006: 376, 424). M.Ö. dördüncü binyılın sonuna doğru (yani M.Ö. üçüncü binyılın başlarından itibaren) kil tabletler üzerine yazma düşüncesine sahip olduklarına inanılan Sümerlerin, yazıyı kullanmış olmalarına rağmen, sistematik bir felsefe geliştiremedikleri iddia edilmektedir (Kramer, 2016: 13, 104).

İnanç boyutuyla bakıldığında⁶, Sümerlerin çok tanrı inancına sahip olduklarını gözlemleyebiliyoruz. Gözle görülmeyen, insan biçimli olan ancak insanüstü ve ölümsüz varlıklara inanan Sümerler, bunlara dingir (yani tanrı) ismini vermişlerdir. Sümerlere göre tanrılar, insanı da kendi görünüşünde yaratmışlardır. Sümer inancına göre yazgıları belirleyen yedi tanrı ve büyük tanrılar olarak bilinen elli tanrı vardı. Örneklendirirsek; gök tanrısı An, hava tanrısı Enlil, su tanrısı Enki ve büyük ana tanrıça Ninhursag sözü edilen bu tanrılar arasında sayılmaktadır. Kendilerinin "tanrılar tarafından seçilmiş özel bir millet" olduğunu düşünen Sümerlerin döneminden kalan kil tabletlerde "tanrıdan haber almanın", "tanrı ile görüşmenin (yani başka bir söyleyişle peygamberliğin de)" Mezopotamya'da başladığını öğrenebiliyoruz.

⁶ Sümerlerde inanç konusunda bkz., Kramer, 2016: 107 ve 119; Çığ, Kuran, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni: 19, 31 ve 46; Çığ, İbrahim Peygamber: 139 ve 143.

Pek çok miti⁷ olan Sümerlerin, destansı masallarından en az dokuzu orijinal hale getirilebilmiştir. Anılan bu destanlardan altısı büyük Sümer kahramanları Enmerkar, Lugalbanda ve Gılgamış'ın yiğitliklerinin anısına yazılmıştır. Bu üç Sümer kahramanının M.Ö. dördüncü binyılın sonuna doğru (Yani M.Ö. üçüncü binyılın başlarından itibaren) yaşamış oldukları tahmin edilmektedir. Anılan dokuz Sümer destanından geriye kalan üçü ise bir canavarın (Sümer dilindeki ifadesiyle Kur'un) yok edilmesiyle ilgilidirler (Kramer, 2014: 39). Canavar derken, sözü edilen bu canavarın Babillerin Babil tanrıçası TİAMAT'ına; İbranilerin Leviathan'ına ve Yunanlıların Typhon'una karşılık geldiğini de belirtelim. Yani, canavar yaratık ve bu canavarın öldürülmesi diğer bütün kültürlerde ve bütün kültürlerin mitlerinde de kendisine yer bulur.

Canavar ibaresi Sümercede bazen Kur⁸ kelimesiyle de ifade edilmektedir. Sümercede Kur sözcüğünün ise çeşitli anlamları vardır. Kur sözcüğü, Sümer dilinde kelime olarak, “dağ”, “yabancı ülke”, “ülke”, “ölüler diyarı”, “kozmetik olarak yer kabuğu ile ilksel deniz arasındaki boş alan” ve “dipte yaşayan korkunç yaratık” gibi anlamlara gelmektedir. Dolayısıyla şu notu da ekleyelim ki, Sümercede Kur, “korkunç bir canavarı (ejderhayı)” betimler gibi gözüküyor.

İnsanoğlunun kültürel birikimi dikkate alındığında kolaylıkla gözlemlenen olgu, mitolojide yaygın bir “canavar yaratık öldürme” anlatısının bulunduğudır. Başka bir söyleyişle, canavar öldürme motifinin Mezopotamya mitleriyle sınırlı kalmadığının da altı çizilmelidir. Hemen her çağda her halkın kendi canavar (ejderha) öyküleri olmuştur. Özellikle Yunanistan'da ejderha öyküsü bolca vardır. Herakles ve Perseus'un en çok tanınan ejderha öldürenler olmalarına karşılık, ejderha öldürmeyen bir Yunan kahramanı neredeyse yok gibidir⁹. Hıristiyanlığın yükselişiyle birlikte, canavar öldürmeyle somutlaşan bu kahramanlık göstergesi azizlere (din adamlarına) bile geçmiştir¹⁰. Canavar (ejderha) öldürme temasının M.Ö. üçüncü binyılda Sümer mitolojisinin önemli bir motifi olduğunu dikkate alırsak, Sümerler dışındaki öteki toplumların öykülerinin Sümer'den etkilenilerek anlatılmış olduklarını da kolaylıkla söyleyebiliriz (Campbell, 2015a: 18-19; Kramer, 2014: 143-144; Kramer, 2016: 211).

Tarihin bilinen ilk uygarlığını kurmuş olan Sümerlerde canavar yaratık konusuna gelirsek, esasında bir canavarın öldürülmesini içeren özgün bir Sümer öyküsünün olmadığını görüyoruz. Yani, Sümerlerde, salt canavar öldürme motifiyle kuşatılmış

⁷ Bottero ve Kramer, 2017.

⁸ Sümerlerde “Kur”un anlamı konusunda bkz., Kramer, 2014: 142; Kramer, 2016: 210.

⁹ Canavar yaratık öldürme olgusu konusunda; Herakles'in, Nemea Aslanını ve dokuz başlı korkunç ve kocaman bir su yılanı olan Lerna Hydrası'nı öldürmesi; Theseus'un, insan vücutlu boğa başlı bir canavar olan Minotor'u öldürmesi; Odysseus'un, tek gözlü dev olan Kykloplar ve kuş bedenli kadın canavarlar olan Sirenler ile mücadele etmesi; Perseus'un, deniz canavarlarını ve yılan başlı ve kanatlı bir canavar olan Medusa'yı öldürmesi; Kadmos'un, su pınarını koruyan insan yiyen yılanı öldürmesi; Oidipus'un yarı kadın yarı kanatlı aslan olan Sfenksleri öldürmesi önemli örneklerdir (Yunan mitinde canavar ve canavar öldürme olgusu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Burn, 2017: 23-35, 37-46, 65-87, 82-95, 97-101, 103-105 ve 107-108; Can: 196-204, 217-219, 224-226, 229-230 ve 240-242; Leeming, 2017: 74-75, 85, 90, 110-113 ve 115-116; Dell, 2014: 160).

¹⁰ Aziz George'un, ejderhayla olan mızrak dövüşü; Azize Marta'nın, Tarasque adlı azgın canavarı uysallaştırması, Hıristiyanlığın yaygınlaştırılmasına ilişkin olan mitlerdir (Azizlerde canavar öldürme olgusu konusunda bkz., Dell, 2014: 7-8).

olan bir efsane yoktur; fakat Sümer mitlerinden beşinde canavar öldürme öyküsüne, az da olsa yer verilmiştir. Dolayısıyla, aslında, Sümerlerde canavar öldürmeyle ilgili olan ve elimizde bulunan beş mit de konumuzla ilgilidirler ve bu yüzden de bu makalenin inceleme kapsamına dahil edilmişlerdir. Başka bir söyleyişle ifade edersek, M.Ö. üçüncü binyılda Sümer’de geçerli olan ejderha öldürme mitlerinden beşi elimizdedir. Birincisi, Sümer su tanrısı Enki’nin; ikincisi Sümer savaş tanrısı Ninurta’nın; üçüncüsü Sümer aşk ve mücadele tanrıçası İnanna’nın; dördüncüsü Sümer kahramanı Gılgamış’ın; beşincisi ise tanrı Tişpak’ın öyküsüdür. Her beş öyküde de, öldürülen yaratık “canavar” (ejderha ya da yılan) olarak anılır. Sözü edilen bu canavarın da derinliklerde yaşayan “büyük bir yılan” olduğuna dair göstergeler vardır. Çünkü canavar yok edildiği zaman sular yeryüzüne yükselmekte ve bunun sonucunda da yeryüzünde tarım yapmak olanaksız hale gelmektedir.

3.1.1. Sümer Yaratılış Miti

Sümerlere ait olan ve de canavar öldürme öykülerinden ilki olarak anılan “Enki ve canavar” miti, kendine özgü bir Sümer destanında anlatılmış değildir. Yani, inceleyecek olduğumuz destan, spesifik olarak bir canavar öldürme öyküsü anlatısı değildir. Su tanrısı Enki’nin canavarı öldürme öyküsünü, yine Sümerlere ait olan bir şiirin (destanın) sadece “giriş” kısmından öğreniyoruz. Sözü edilen bu Sümer şiirinin “giriş” kısmı hem Sümerlerin yaratılış mitini, hem de su tanrısı Enki’nin canavarı öldürmesini içeren bir bölümdür. Bu Yazıda önce, konunun bütünlüğü açısından, sözü edilen Sümer şiirinin “giriş” kısmında belirtilmiş olan Sümerlerin yaratılış miti üzerinde durulacak, sonrasında ise yine sözü edilen Sümer şiirinin “giriş” kısmında belirtilmiş olan su tanrısı Enki’nin canavarı öldürmesi öyküsü ve olgusu incelenecektir. Anılan Sümer şiirinin “giriş” kısmına göre, bir başka söyleyişle Sümerlere göre, evrenin yaratılışı miti şöyledir (Campbell, 2015c: 63; Kramer, 2014: 8-9, 12-13, 80-84, 87-88):

Sümer’de evrenin temel öğeleri “yeryüzü” ve “gökyüzü” olmuştur. Yeryüzü, “düz ve yassı bir disk”; gökyüzü ise “kubbe biçiminde katı bir yüzeyle örtülü çukur bir yer” olarak düşünülmüştür. Yeryüzü, yerin yüzeyinden ve “ölüm ve cehennem ilahlarının bulunduğu yerin altından” oluşan düz bir yuvarlağı. Gökyüzü ve yeryüzü her taraftan “sonsuz bir deniz” ile kuşatılmıştı. Yani, “başlangıçta ilksel deniz vardı” inancına sahip olan Sümerler, sözü edilen “ilksel deniz” öncesini düşünmemişlerdir ya da düşünmemişlerdir (Kramer, 2016: 105-106). Değişik bir ifadeyle belirtirsek, Sümer efsanesine göre evrende ilkin adı tanrıça Nammu olan büyük bir su kitleti vardı. Tanrıça Nammu, anılan bu sudan (yani kendisinden), büyük bir dağ çıkardı. Tanrıça Nammu’nun oğlu olan hava tanrısı Enlil de bu dağı ikiye ayırdı. İkiye ayrılan bu dağın üst kısmı gökyüzü oldu; gök tanrısı (An) bu üst kısmını aldı. İkiye ayrılan dağın alt kısmı da yeryüzü oldu ve yer tanrısı (Ki) ile hava tanrısı (Enlil) de yeryüzünü aldı (Çiğ, 2017a: 45; Kramer, 2014: 12).

Sümer yaratılış mitine göre gökyüzü erkek; yeryüzü ise dişi idi. Bu ikisinin birleşiminden hava tanrısı Enlil doğmuştur. İşte, dağı ikiye ayıran anılan bu tanrı Enlil olmuştur. Hava tanrısı Enlil ile yeryüzü tanrısı Ki yeryüzünde kalmış; böylece evrenin düzeni, insanın yaratılışı ve uygarlığın kuruluşu başlamıştır. Hava tanrısı Enlil’in yeryüzünden, gökyüzünü ayırdıktan sonra ay tanrısı Nanna-Sin’e yaşam

verdiği de mitolojik olarak açıklanmıştır. Sümer yaratılış mitinin muhtemelen M.Ö. üçüncü binyılda kurgulandığı düşünülmektedir.

Sümerlere ait olan bu şiirin (öykünün) Sümer yaratılış mitini anlatan “giriş” bölümünden şu vargılara ulaşılmıştır: Bir zamanlar gök ile yer birdi. Gök ile yerin ayrılmasından önce bazı tanrılar vardı. Gökyüzü ile yeryüzünün ayrımı sonrası gök tanrısı göğü ele geçirdi, fakat yeri ele geçiren hava tanrısı Enlil oldu. Şiirin “giriş” kısmından anlaşılabilen bazı soruların yanıtı ise günümüze gelen diğer Sümer metinlerinden çıkarılmıştır. Anılan bu sonuçlar da şöyle belirtilebilir: Sümerler, gök ile yeri “ilksel denizin” yarattığı ürünler olarak kabul ediyor. “İlksel deniz” tanrıça Nammu’dur. Gök ile yere yaşam veren “ana”, sözü edilen bu tanrıça Nammu olur. Yerden göğü ayırıp uzaklaştıran ise hava tanrısı Enlil olmuştur. Kısaca şöyle de izah edilebilir. Başlangıçta ilksel deniz vardı. İlksel denizin kökeni veya doğuşu konusunda Sümer efsanesinde bir şey söylenmemektedir. Sümerler, ilksel denizi her zaman varmış gibi düşünmüş olabilirler. İlksel deniz, gök ile yerin birliğinden oluşan kozmik dağ oluştu. Tanrılar insan biçiminde somutlaştırıldığında gök (An) eril; yer (Ki) dişildi. Onların birleşmelerinden hava tanrısı Enlil doğdu. Hava tanrısı Enlil yerden göğü ayırdı ve babası An göğü ele geçirirken, Enlil, annesi olan Ki’yi, yani yeryüzünü ele geçirdi. Enlil ile annesi Ki’nin birleşmesi de evrenin düzenlenmesini, insanın yaratılışını ve uygarlığın kuruluşunu başlattı. Yani, Sümer efsanesine göre iyi günlerin gelmesini sağlayan “hava tanrısı Enlil” olmuştur. Topraktan tohum çıkarmayı ve ülkeye bolluk getirmeyi aklına koyan, kazmaya ve sabana ilk şeklini veren de yine hava tanrısı Enlil’dir.

3.1.2. Su Tanrısı Enki ve Canavar

Sümerlere ait olan bir şiirin “giriş” kısmında hem Sümer yaratılış mitinin, hem de Enki’nin canavarı öldürme öyküsünün yer aldığını yukarıda belirtmiştik. Bir önceki başlıkta da Sümer yaratılış miti izah edilmeye çalışıldı. Şimdi, Sümerlere ait olan şiirin yine “giriş” kısmında anlatılmış olan Enki ve canavar öyküsüne geçebiliriz.

Sümerlerin canavar öldürme uyarlamalarından ilki olan “Enki ve canavar” öyküsü (Kramer, 2014: 144-146), aslında canavar öldürme mitlerinden en özgünü gibi görünmektedir. Çünkü ilk elde tanrı ve canavar arasındaki savaş, gökyüzü ile yeryüzünün ayrılmasından hemen sonra gerçekleşmiş gibidir. Dahası, işlenen suç, büyük bir olasılıkla bir tanrıçanın kaçırılmasıdır. Bilgelik tanrısı, Sümer’in yöneten ve yaratan tanrılarında biri olan su tanrısı Enki ise öykünün kahramanıdır.

Gökyüzü ile yeryüzü ayrıldıktan sonra gök tanrısı An göğü, hava tanrısı Enlil yeri ele geçirmiştir. Çirkin hareket bundan sonra gerçekleşir. Tanrıça Ereşkigal, canavar tarafından kaçırılıp ölümler diyarına götürülür. Bunun üzerine, önemli Sümer tanrılarında biri olan su tanrısı Enki, tanrıça Ereşkigal’in kaçırılmasının öcünü almak ve canavar ile savaşmak için bir gemiyle yola çıkar. Tanrıça Ereşkigal’i kaçırarak canavar, irili ufaklı her türden taşla, Enki’ye zalimce karşılık verir; Enki’nin gemisine arkadan ve önden saldırır. Kazananın, olasılıkla Enki olduğunu söyleyebiliriz; çünkü bulunan kil tabletler kırık olduğu için öyküde belirsizlikler vardır ve öykünün akıbetini maalesef bilmiyoruz.

Her ne kadar Enki ve canavar öyküsünün akıbetini kırık olan kil tabletler yüzünden bilemiyor olsak da, öykünün sonucunu tahmin etmek hiç de zor değildir; zafer, kuvvetle muhtemel, tabii ki Enki'nin olmuştur. Çünkü anılan öykü bir kahramanlık destanıdır ve kahraman olabilmenin yolu da, kahramanın gücünün büyüklüğünün ve biricikliğinin vurgulanması bağlamında, canavarın öldürülmesinden (öldürülmüş olduğundan) geçmektedir. İkinci olarak, anılan Enki ve canavar öyküsünde, canavarın adının ve fiziksel özelliklerinin betimlenmemiş olduğuna da dikkatleri çekelim. Bahsi geçen canavarın fiziksel özelliklerini bilemiyor olsak da, ortada bir canavar olduğunu ve Enki ile kıyasıya mücadeleye giriştiğini kolaylıkla gözlemleyebiliyoruz. İşbu anlatılan canavar öyküsü, elimizdeki bilgiler bağlamında, bilebildiğimiz kadarıyla, insanlığın ilk canavar öldürme öyküsüdür ve bahsi geçen hikaye Mezopotamya'da Sümerlerde geçmektedir. Bu yönüyle Sümerler hem ilk uygarlığın kurucusudurlar, hem de canavar öldürme mitosunun ilk üreticisi, anlatıcısı ve yazıcısıdır.

Öyküde toplumun düzenini bozan, kaos çıkaran ve huzursuzluğun kaynağı olan bir "canavar" vardır. Canavarın kamu düzeninin bozucusu olması, tanrıça Ereşkigal'i kaçırmaktan kaynaklanmaktadır. Tam da bu noktada, kahraman, önemli bir Sümer kahramanı olarak anılan su tanrısı Enki sahneye çıkar, rolünü oynar ve muhtemelen de tanrıçayı kurtarır. Bu yönüyle bahsi geçen öykü, tanrıların birer "kahraman" olduklarını, her şeye güçlerinin yetebileceğini ve kamu düzenini tek başlarına olsa da sağlayabileceklerini vurgulamakta ve topluma yüksek bir moral aşılamaktadır.

3.1.3. Savaş Tanrısı Ninurta ve Canavar

Canavar öldürme mitinin ikinci uyarlaması (Kramer, 2016: 213-215; Bottero ve Kramer, 2017: 383-425; Kramer, 2014: 148-151), Babillerin yaratılış destanında Sami düzeltmenler tarafından büyük oranda esinlenilerek kullanılmış olan öykü olması bakımından da önemlidir. Öykünün kahramanı, Sümerlerde hava tanrısı Enlil'in oğlu olduğu düşünülen savaş tanrısı Ninurta'dır.

Öykü, tanrının silahlarının kişileştirilmiş biçimi olan Şarur'un, savaş tanrısı Ninurta'ya verdiği bir söylevle başlar. Şarur, sebebi bilinmeyen bir nedenden dolayı canavar düşmanıdır ve Ninurta'yı canavarla savaşıp, onu yok etmesi için kışkırtır. Ninurta söyleneni yapar; fakat başaramaz ve kaçır. Şarur, canavarın öldürülmesine ilişkin isteğini tekrarlar. Bunun üzerine Ninurta bütün silahlarıyla yeniden saldırır ve artık bu sefer canavarı öldürmeyi başarır.

Canavarın yok edilmesiyle de ülkede ciddi bir felaket başlar. Canavarın egemenliği altındaki "ilksel sular" yeryüzünü basınca, tatlı su, bahçelere ulaşmaz, Dicle'nin suları yükselmez, ırmak iyi su getirmez olur. Sonuç tam bir kıtlıktır. Bunun üzerine Ninurta, ölen canavarın üzerine taş yığarak, ülkenin önüne büyük bir duvar örer. Bu taşlar taşkın suları engelleyince, alt diyarların suyu artık yeryüzüne yükselmez olur. Ninurta da, ülkeyi kaplayan suları Dicle'ye akıtır ve nihayetinde tarlalar sulanır. Savaş tanrısı Ninurta'nın kahramanca başarılarını işiten annesi Ninmah'ın, oğluna olan sevgisi kabarıp, oğlunu görmek isteyince, Ninurta da annesine dünya gözüyle bakar.

Anlatı, kırık tabletler yüzünden burada biter; dolayısıyla öykünün devamını ve ayrıntılarını bilemiyoruz. Fakat canavardan ve canavarın öldürülmesinden haberdar olmaya yetecek ölçüde elde tabletlerin olduğunu vurgulayalım.

“Savaş tanrısı Ninurta ve canavar” başlıklı öyküde, canavarın isminden ve fiziksel özelliklerinden bahsedilmez. Fakat anılan canavarın bir “su tanrısı” olduğu aşikârdır; çünkü sözü geçen canavar öldürüldüğünde ülkeyi su basmıştır. Öyküde üzerinde durulan, ülkeyi kıtlığa boğan bir sorunun çözümlenmesi olmuştur. Toplumun sorunu ileri derecededir; çünkü sadece su yoksunluğu değil; aynı zamanda kıtlık da, yani açlık sorunu da baş göstermiştir. Sorunun çözümlenmesi ve toplumun huzurunun sağlanması da yine bir kahraman tarafından gerçekleştirilir. Öyküdeki kahraman, savaş tanrısı Ninurta’dır. Tanrı Ninurta, toplumun su ve kıtlık sorununu zekasını kullanarak çözmüş; “kötülük” ve kaos toplumsal düzlemden uzaklaştırılmış, toplum huzura kavuşturulmuştur. Öyküde, bir sorunun çözümlenmesi, ikinci bir sorunu doğurmaktadır. İlk çözümlenen sorun canavarın öldürülmesidir. İkinci çözümlenen sorun ise, canavarın öldürülmesi üzerine ortaya çıkan sorunun halledilmesi olmuştur. Bir sorunun çözümlenmesi, başka bir sorunu tetiklerse, ikinci sorun da çözümlenebilir mesajı veren öykü, tanrıların gücüne atıfla tanrılara güvenilmesi mesajı vererek topluma moral aşılamaaktadır.

3.1.4. Aşk ve Mücadele Tanrıçası İnanna ve Canavar

Aşk ve mücadele tanrıçası İnanna’nın canavar öldürme anlatısında (Bottero ve Kramer, 2017: 247-259; Kramer, 2014: 152-153), ejderhayı öldüren bir tanrı değil; tanrıçadır. Öyküde bahsi geçen İnanna, sadece aşk tanrıçası değil, aynı zamanda savaş ve mücadele tanrıçasıdır. İlahilerde tanrıça İnanna, “canavarın yok edicisi” diye anılır.

İşbu anlatıda, tanrıça İnanna’nın talebi açıktır: İnanna’nın gücünden habersiz olan ya da İnanna’nın gücünü unutmuş olan canavar, tanrıça İnanna’ya boyun eğmedikçe, İnanna canavara karşı acımasız olacaktır. Nihayetinde tanrıça İnanna silahlarını alır; canavara saldırır ve onu öldürür. Öykünün devamını bilemiyoruz; çünkü ayrıntılı ve tam metni içeren kil tabletler, maalesef kırıktır.

Öyküde, canavarın adı ve fiziksel özellikleri ifade edilmemiştir. Canavarı öldüren ise bir “kadın”dır. Öykü, Sümerlerdeki ilk “canavar öldüren kadın” anlatısıdır ve bu yönüyle de orijinaldir. Öyküde kadınların da erkekler gibi kahramanca bir tavırla canavar öldürebileceğine; bir başka söyleyişle sorunları çözebileceğine yapılan bir vurgu söz konusudur. Fakat bahsi geçen “kadın” bir tanrıçadır ve nihayetinde kaosu ortadan kaldıran kadın, bir ilahdır. Bu bağlamda öyküde kadının rolünün ikincil olmadığına dikkat çekilerek de olsa, toplumsal sorunların yine tanrılar tarafından çözümlenebileceğine yapılan atıf ön plandadır. Tanrılara inanılması ve güvenilmesi vurgusunun açıkça kendisini belli ettiği öyküde, tanrıların gücünün unutulmaması gereği de ön plandadır.

3.1.5. Sümer Kahramanı Gilgamiş ve Canavar Yılan

Büyük Sümer kahramanı Gilgamiş’in, “çekicilikten nasibini almamış yılan” olarak tasvir edilen canavarı öldürmesi miti (Leeming, 2017: 34-35; Kramer, 2014: 69-75) bir Sümer şiirinde yer alır. Sözü edilen Sümer şiirine göre anlatı şöyledir:

Bir zamanlar, sularıyla beslendiği Fırat ırmağının kenarına dikilmiş olan bir huluppu (söğüt) ağacı vardı. Fakat güney rüzgarı olarak anılan bu huluppu ağacını kökünden sökünce, ağaç, ırmağın sularıyla sürüklendi. O anda, oradan geçmekte olan gök tanrıçası İnanna ağacı alıp ana tapınağının merkezi olan Uruk şehrine götürdü ve kendi kutsal bahçesine dikti. Tanrıça İnanna ağacı büyütüp, kendisi için iskemle ve sedir yapmayı planlıyordu. Huluppu ağacının zaman içerisinde büyümüş olmasına rağmen, tanrıça İnanna üç engel yüzünden ağacı kesemedi; çünkü ağacın dibine, ilkin, “çekicilikten nasibini almamış yılan” yuva yapmıştı. İkinci olarak, Zu kuşu ağacın tepesine yavrusunu koymuştu. Üçüncü olarak, harabe hizmetçisi Lilit, ağacın dallarına evini kurmuştu.

Tanrıça İnanna'nın ağacı kesemeyişinden kaynaklanan yakınmalarını duyan büyük Sümer kahramanı Gılgamış, İnanna'nın yardımına koştu. Yirmi beş kiloluk zırhını kuşanan Gılgamış, iki yüz kilodan fazla olan yol açma baltasıyla ağacın dibindeki “çekicilikten nasibini almamış yılanı” öldürdü. Bunun üzerine Lilit ve Zu kuşu da kaçtı. Ağaç ise kesilip tanrıça İnanna'ya sunuldu. Kendisine sunulan ağaçtan bir davul (pukku) ve bir tokmak (mikku) yapan tanrıça İnanna, bunları ödül olarak Gılgamış'a verdi. Fakat Gılgamış, gezinirken davul ve tokmağı yer altındaki bir deliğe düşürdü. Böylece davul ve tokmak “ölüler diyarına” düşmüş oldu. Davul ve tokmağın ölüler diyarına düşmelerine sebep olan ise “genç kızların yakınırları” olmuştur.

Tanrıça İnanna'nın hediye ettiği davul ve tokmağı ölüler diyarına düşüren Gılgamış'ın, arkadaşı ve hizmetçisi olan Enkidu ise hemen sahibinin yardımına koşar. Gılgamış'ın arkadaşı Enkidu, davul ve tokmağı geri getirmek için ölüler diyarına iner. Fakat Enkidu ölüler diyarında tutsak alınır ve yeniden yeryüzüne çıkamaz. Gılgamış, bunun üzerine, Sümer baş tanrısı olan Enlil'e gider ve “Enlil baba” diye başlayarak başından geçenleri anlatır. Fakat Enlil, arkadaşı Enkidu'yu kurtarması için Gılgamış'a yardım etmekten kaçınır. Bu sefer Gılgamış su tanrısı Enki'ye gider. Enki ise güneş tanrısı Utu'ya “ölüler diyarında bir delik açmasını ve Enkidu'nun gölgesini yeryüzüne çıkarmasını” buyurur. Ölüler diyarında esir alınmış olan Enkidu'nun görüntüsü aniden yeryüzünde Gılgamışın önünde belirir. Heyecanlanan ve sevinen Gılgamış, Enkidu'ya “ölüler diyarında ne gördüğünü” sordu. Fakat tabletin geri kalan kısmı kırık olduğu için Gılgamış ile Enkidu arasındaki diyalogun ayrıntısından maalesef haberdar değiliz.

Öyküde, Sümer toplumunun önemli ihtiyaçlarından birisi olan “kereste” vurgusu göze çarpmaktadır. Sümer toplumunun kereste ihtiyacının giderilmesinin önündeki engellere dikkat çeken öykü, kahraman olarak da Gılgamış'ı sahneye sürer. Fakat öyküyü özgün yapan, sorunların adedi olur. Çünkü öyküde kamu düzeninin sağlanmasının yani toplumun huzurunun gerçekleştirilmesinin önünde süper kahramanın çözmesi gereken üç farklı problem vardır. İlki, kadim “canavar” problemidir. Fakat bu kez öyküdeki canavar açıkça bir “yılan” olarak betimlenmektedir. Yılanın yani canavarın adı ve fiziksel özellikleri ise zikredilmemiştir. Sorunların ikincisi Zu kuşu, üçüncüsü ise Lilit olarak anılmaktadır. Sümer toplumunun kereste ihtiyacının giderilmesi için anılan üç sorun da Gılgamış tarafından çözümlenir; kaos ve huzursuzluk böylece ortadan kaldırılmış olur. Yani ön

planda olan yine toplumun yararı için canavarın öldürülmesi anlatısı ve toplumun moralinin yükseltilmesi gerçeğidir. Öyküde üzerinde durulan ikinci konu ise ölümün bir hakikat olduğu, ölümden kaçışın mümkün olmadığı ve toplumun böyle bir sona kendisini hazırlaması gereği olduğu da söylenebilecektir; kaldı ki, bu sonuç da yine öykünün amacının toplumsal moralin yükseltilmesi olduğunu karşımıza çıkarmaktadır.

3.1.6. Tanrı Tişpak ve Canavar Labbu

İkinci dereceden bir tanrı olan Tişpak'ın canavar öldürmesi kurgusuna göre (Bottero ve Kramer, 2017: 527-533) dev bir ejderha (canavar) dünyayı yıkıp geçiyordu; fakat tanrılar sadece merak içinde bekleyiyor, olaya müdahale etmiyorlardı. Tanrılara göre, adı "Labbu" olan canavarı "deniz doğurmuş" olabilirdi.

Öyküde canavar Labbu'nun fiziksel özellikleri de belirtilmiştir. Ayaklarıyla yirmi millik sıçrayışlar yapabilen Labbu'nun uzunluğu elli mil, kalınlığı bir mil, ağzı altı arşın, dili on iki arşın, kulaklarının çevresi de on iki arşın idi. Balık, deniz ürünleri, yaban eşeği ve insan yiyebilen canavar Labbu, altmış arşın uzaktan diliyle kuşları yakalayabiliyordu. Kuyruğu da olan canavar Labbu, dokuz arşın derinliğindeki suyun içinde dolaşabiliyordu.

Nihayetinde canavarın öldürülmesi gerektiği kararına varan tanrılar, öldürme görevini ikinci dereceden bir tanrı olan Tişpak'a verdiler. Tanrılar, Tişpak'a, Labbu'yu öldürebilmesi için boynunda taşıdığı silindir mührün canavara fırlatılması gerektiğini de öğütlediler. Tanrıların buyurduğunu aynen yerine getiren Tişpak, kendi boynunda taşımakta olduğu silindir mührü fırlatıp canavara doğru atınca, bir su ejderhası olan Labbu ölür. Ölen canavar Labbu'nun kanı ise tam üç yıl, üç ay ve bir gün (yani bin günden fazla bir zaman dilimi içinde) akmış ve ancak bu şekilde tükenmiştir.

Öyküde, kamu düzenini bozan, huzursuzluk çıkarıcı ve kaosun nedeni olan "Labbu" adlı canavardır. Labbu, toplumun huzurunu tamamen yok etmiştir. Sümer mitlerinde ilk kez adı belirtilerek ifade edilen canavar olan Labbu, aynı zamanda suda yaşar; yani Labbu bir deniz canavarıdır. Fiziksel özelliklerinin de vurgulandığı öyküde Labbu ağırlıklı olarak deniz ürünleriyle besleniyor olsa da, gerektiğinde insan ya da yaban eşeği de yiyebilmektedir; dolayısıyla insanların ölümüne de sebep olabilecek bir yaratık olan Labbu, çok korkunç bir canavardır. Nihayetinde emir komuta zinciri işler ve hiyerarşik olarak üstte bulunan tanrılar, ikinci sınıf bir tanrı olan Tişpak'a, Labbu'yu öldürme emri verirler; Tişpak da gereğini yerine getirir. Labbu adlı canavarın öldürülmesinde Tişpak kılıç kullanmaz; "büyü" yoluyla canavarı haklar. Böylece kamu düzeni bir başka söyleyişle toplumsal huzur da sağlanmış olur. Toplumun huzurunu sağlayan ve kaosu sonlandıran ise yine bir tanrı olur. Canavar Labbu'nun öldürülmesinin meşruiyeti ise kamu düzeninin sağlanması amacıyla açıklanır. Öyküde, tanrılara güvenilmesi gerektiği, tanrıların "büyü" yolunu da kullanabilecekleri, tanrılarının gücünün her şeye yetebileceği ve tanrılarının gerektiğinde kamu düzenini sağlayacakları vurgusu dikkat çekmektedir. Yani, her halükarda "kötülük", yine tanrılar tarafından ortadan kaldırılmakta ve toplumsal yarar gerçekleştirilmiş olmaktadır.

3.2. Babillerde Mitolojik Canavar Yaratık Olgusu

Canavar yaratık ve canavar yaratık öldürme öykülerine, Sümerlerden sonra Babillerde¹¹ de rastlanılabilmektedir. Bu yazıda “Babillerde canavar yaratık olgusu” başlığı altında, önce Babiller hakkında kısa bilgi verilecek, akabinde de Babillerdeki canavar öyküleri analiz edilmeye çalışılacaktır.

Sami halkının (Akadlar, Asurlar ve Babiller) bir bölümü olan Babiller, M.Ö. iki binlerde Babil adlı yerleşim yerinde yaşamışlardır. Orijininde Babil, bir Sümer şehir devletidir. Bir dönem, İran’ın yüksek bölgelerinden başlayarak tüm orta doğuyu kaplayan ve doğu Akdeniz ülkelerine kadar uzanan bir toprak parçasına siyasal açıdan egemen olmuş, uzun bir süre bu bölgeleri kültürel açıdan biçimlendirmiş olan Babil, coğrafi açıdan Mezopotamya’nın güneyinde yer almaktadır. Günümüzde bir Irak kenti olan Samarra’nın güneyinde yer alan Babil, bir yerleşim yeri olarak M.Ö. iki binlerde ve öncesinde su, balçık ve kamışla kaplıydı ve ileri derecede kereste ve maden ihtiyacı duyulan bir yerleşim yeri idi.

M.Ö. 1792 yılı öncesinde (yani 6. kral Hammurabi tahta çıkana kadar) kendi dar coğrafi çerçevesinde bir güç olarak kalmış olan Babil, altıncı kral Hammurabi ile güçlü bir devlet olmuş; M.Ö. 539’da da Persler tarafından yıkılmıştır. Fakat toplum olarak Babiller M.Ö. 160’lı yıllara kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Eski Ahit üzerindeki etkileri küçümsenemeyecek boyutta olan Babiller, aslında Sümerlerden sonraki ilk büyük uygarlıklardan birisidir. Sümer dili olmayan ve bir çeşit Akad lehçesiyle konuşmuş olan Babiller, aslında önemli bir edebiyat da bırakmışlardır.

Özellikle büyü, astroloji, falcılık, astronomi ve diğer kehanet tekniklerinin yaygın olarak görüldüğü bir yerleşim yeri olan Babil, Kaldeliler olarak bilinen “Babil rahiplerinin yurdu” olarak da anılmaktadır. Tanrıların insan biçiminde tasvir etmiş olan Babiller, çok tanrı inancını benimsemişlerdir. Eski Sümer tanrıları, Babiller tarafından Sami isimler verilerek korunmuştur. Sümer mitleri, Babillerin önceliklerini yansıtabilecek şekilde, Babillere özgü olarak değiştirilmiş; Babil mitleri, Kitab-ı Mukaddes anlatılarının doğuşunu kuvvetle etkilemiştir. M.Ö. 950-400 arasında oluşturulmuş ve Kitab-ı Mukaddes’in bir bölümü olan Tevrat’ın¹² içerdiği mitoloji, Yahveh tarafından seçilmiş olan halkın yani İsraililerin, vaat edilmiş toprakları fethedebilmesini haklı kılmaya yarayan içerik ile de donatılmıştır. Bir Mezopotamya toplumu olarak Babillerde de, aynen Sümer mitolojisinde olduğu gibi ve hatta yer yer Sümer’den esinlenmeler ile birlikte canavar ve canavar öldürme motifini izleyebilmekteyiz. Az çok metni elde olan üç Babil efsanesinde canavar öldürme öyküsü bulunmaktadır. Şimdi, sözü edilen bu canavar öykülerini incelemeye geçebiliriz.

¹¹ Babiller hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Jursa, 2017: 7-8, 12-13, 23-24, 47, 49, 51, 99-100, 106 ve 149; Bottero ve Kramer, 2017: 11-13; Büyük Larousse, 1993: 1165-1166; Erdem, 1991: 392-395.

¹² Tevrat, Kur’an Kerim’de Yahudilerin kutsal kitabına verilen addır. Yahudi geleneğinde Tevrat “öğreti, doktrin, kılavuz, teori, hüküm, kanun, din” gibi anlamlar taşımaktadır. Bu kelime yani Tevrat kelimesi, Hz. Musa’ya verilen kitabın ismi olarak kullanıldığı gibi, Eski Ahit ve Yahudi din alimlerine ait bütün eserler için de kullanılmaktadır. Yahudi geleneğine göre bu külliyat Hz. Musa’ya Sina’da vahye dilmış ve öğretilmiştir. Bazı Yahudi kaynaklarına göre Tevrat, dünyanın yaratılışından önce yaratılan yedi şeyden biridir. Tevrat dünya yaratılmadan dokuz yüz yetmiş dört nesil önce yaratılmış, dünyanın ve insanın yaratılışında Tanrı’ya danışmanlık yapmıştır (Tevrat konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Adam, 2012: 40-45).

3.2.1. Kahraman Gılgamış ve Canavar Humbaba

Gılgamış destanı ilkin M.Ö. 1800’lerde, sonra M.Ö. 1600’lerde ve nihayet M.Ö. 1250’li yıllarda yeniden yazılan ve en az üç farklı şekli olan bir destandır¹³. İnsanoğlunun ilk yazınsal ürünü, ilk başyapıtı (Gılgamış Destanı, 2016: V; Şenel, 2006: 429) olan Gılgamış Destanının orijini aslında Sümerlere dayanır (Roberts, 2011: 60) ve Gılgamış destanının tamamının 2900 satır olduğu tahmin edilmektedir. Kahraman Gılgamış, Gılgamış’ın yoldaşı Enkidu ve canavar yaratık Humbaba (Huvava) olmak üzere, Gılgamış destanının üç temel karakteri bulunmaktadır.

Kelime anlamı “her şeyi bilen ve gören” olan Gılgamış yarı efsanevi bir kişidir. Annesi Ninsun adındaki tanrıça; babası ise şeytan (Lilla) olan Gılgamış, Uruk kentinin kralıdır (Gılgamış Destanı, 2016: XVIII). En geç M.Ö. 2700 yıllarında yaşamış olduğu tahmin edilen Gılgamış’ın, Uruk’ta hüküm sürmüş bir gerçek kişi (Roberts, 2011: 60; Şenel, 2006: 419-420; Çığ, 2017c: 13, 81) olduğu iddiasına da rastlayabiliyoruz.

Mit üreticileri tarafından Gılgamış’ın hem arkadaşı, hem de yoldaşı rolü oynatılan Enkidu ise hayvanlar arasında büyümüş olan insanımsı bir yaratıktır. Uruk’lu bir kadın (bir yosma) tarafından erkeklik içgüdüğü uyandırılarak kente götürülen ve uygar yaşama alıştıran Enkidu, nihayetinde Gılgamış’la arkadaş olur (Gılgamış Destanı, 2016: XXIV). Enkidu, kelime olarak “kırların adamı” anlamına gelmektedir.

Gılgamış destanındaki “canavar yaratık” ise bu sefer karşımıza Humbaba (Huvava) adlandırmasıyla çıkmaktadır. Yarı insan, yarı tanrı, bir dev, bir canavar olan Humbaba, Gılgamış destanının bir anlatısına göre Gılgamış’ın arkadaşı Enkidu tarafından kafası kesilerek öldürülmüştür. Bahsi geçen Destanın başka bir anlatısına göre ise Humbaba’yı öldüren kişi Gılgamış olmuştur.

Gılgamış destanında, destanın canavar yaratığı olan Humbaba’nın fiziksel özellikleri de belirtilmektedir. Gücüne güç yetmeyen Humbaba, uyku nedir bilmez. Gücünün fırtına tanrısından almış olan Humbaba’nın görüntüsü çok korkunçtur. Ağzı ateşe, soluğu ölüme, bağırması ise tufan gümbürtüsüne benzeyen Humbaba, aynı zamanda da tanrı soyundandır. Sözü edilen sebepten dolayı insan gözünün dayanamayacağı bir ışık saçan Humbaba, aslında ölümsüzlük ülkesindeki canavardır (ejderhadır). Kükrediği zaman yeryüzünü ve gökyüzünü inleyen Humbaba’nın dişleri ejderha dişi; yüzü ise aslan yüzüdür.

Gılgamış destanının öyküsü (Campbell, 2015c: 24, 97; Leeming, 2017: 39-42; Gılgamış Destanı, 2016: XXIV-XXV, 1-117; Çığ, 2017c: 56-57 ve 77) kahraman Gılgamış’ın Uruk kentinin kralı olmasıyla başlar. Uruk kentinin kralı olan Gılgamış acımasız ve güçlü bir yöneticidir. Bu yüzden tanrıça Aruru, Gılgamış’la başa çıkabilmesi için kilden bir adam (Enkidu) yoğurur. Hayvanlar arasında büyüyen Enkidu, bir yosma tarafından uygarlaştırılır ve kente götürülür. Acımasız ve güçlü bir lider olan Gılgamış’la kapışan Enkidu Gılgamış’ı yenemez; ve fakat akabinde de arkadaş olurlar. Gılgamış, sedir ormanlarına gitmek, ormanın bekçisi olan dev canavar Humbaba’yı öldürmek ve akabinde de Uruk kentine kereste getirmek

¹³ Gılgamış ve canavar Humbaba öyküsü konusunda bkz., Çığ, 2017c: 14, 28-29, 80 ve 82.

istemektedir. Anılan amacın gerçekleştirilmesi bağlamında iki arkadaş, Humbaba adlı canavarı öldürmek için silah yaptırıp yola çıkarlar. Uzun bir yolculuktan sonra ormanın eteklerine gelirler. Nihayetinde canavar Humbaba'yı öldürürler ve gerekli ağaçları kesip, Fırat nehri üzerinden kente taşımaya hazırlanırlar. Yani Gılgamış, yabanıl arkadaşı Enkidu ile birlikte “tanrı Enlil’in Amanos yöresindeki sedir ormanlarına gözcü olarak koyduğu Humbaba” adlı korkunç canavarı öldürmüştür.

Gılgamış ve Enkidu Uruk’a döndüklerinde tanrıça İştar Gılgamış’a aşık olur ve kendisinin kocası olmasını ister. Fakat tanrıça İştar’ın teklifi Gılgamış tarafından reddedilir. Teklifinin reddedildiğine çok kızan tanrıça İştar, gök boğasını Gılgamış’ın üzerine salar; fakat iki arkadaş boğayı öldürürler. Tanrılar, hem Humbaba’nın, hem de gök boğasının öldürülmesinde dahli olduğu gerekçesiyle, sırf cezalandırmak amacıyla, Gılgamış’ın can yoldaşı Enkidu’yu ölüme mahkum ederler. Nihayetinde Enkidu hastalanır ve ölür. Yoldaşının öldüğüne şahit olan Gılgamış da “ölüm korkusuna” kapılır ve bunun üzerine ölümsüz yaşamı aramak üzere yola çıkar. Gılgamış, ölümsüz yaşamın sırrının tanrılar tarafından tek kişiye (Utnapiştim’e) verildiğini, ölümsüzlük sırrının da esasında “denizin dibindeki dikenli bir bitkide” olduğunu öğrenir. Dilmun’a (yani Utnapiştim’in ülkesine, bir başka söyleyişle mitolojideki ölümsüzlük ülkesine) giden Gılgamış, denizin dibindeki dikenli otu alır ve fakat dönüş yolunda, yıkanmak amacıyla serin suyla dolu bir çukura girdiğinde, bitkiyi “yılana” kaptırır. Bitkinin kokusunu alan “yılan”, deliğinden çıkıp bitkiyi almış ve yuvasına geri dönerken de derisini değiştirmiştir. Kil tabletlerden elimize ulaştırmış olan öykü, bu şekilde sona erer.

Babil adlı yerleşim yerinde, öykünün geçtiği dönemde ileri derecede kereste ihtiyacı vardı. Öyküde, kahraman Gılgamış, kereste ihtiyacı yüzünden anılan ihtiyacın giderilebilmesi kaygısıyla ormana gidip, canavar Humbaba'yı öldürmüştür; çünkü canavar Humbaba ormanın bekçisidir ve insanların kereste ihtiyaçlarını gidermesini engellemektedir. Öyküde böyle bir konuya yer verilmiş olması, aşırı derecede kereste yoksunluğu çeken topluma, ümit aşılması amacıyla yapılmış olmalıdır. Böylece toplum, ihtiyacının giderileceğini, sorununun çözüleceğini düşünecek ve düşünsel düzlemde rahatlayacaktır. Humbaba adlı canavarın öldürülmesi ise aslında kamu yararının gerektirdiği bir teşebbüs olarak açığa çıkmaktadır. Yani, toplumun ihtiyaçlarının giderilmesini engelleyen canavar Humbaba, aslında düzeni bozmakta ve kaos çıkarmaktadır. Toplumsal çıkarın gerçekleştirilmesi kaygısıyla canavarın öldürülmesi de, kamu yararı saikıyla meşrulaştırılmış olmaktadır. Fakat sorun, tanrılar tarafından değil, yönetici-kral tarafından çözümlenir ve tanrılar arka plana atılır. Öyküde, ikinci olarak, toplum, kaçınılmaz bir hakikat ile yüzleştirmekte ve bu hakikate de alıştırılmaktadır. Nedir bu kaçınılmaz gerçek? Tek kelimeyle “ölüm”dür. Kahraman Gılgamış bile ölümsüzlüğe çare bulamayıp ölüyorsa, demek ki, toplumun geri kalan kısmının da ölümü kaçınılmaz bir sonudur. Dolayısıyla, ölüm hakikati ekseninde de, topluma yine moral aşılması olmaktadır.

3.2.2. Kahraman Gılgamış ve Canavar Yılan

Yukarıda “kahraman Gılgamış ve canavar Humbaba” başlığıyla öyküsü anlatılan Gılgamış destanının içinde, ikinci bir anlatı daha bulunmaktadır. Yani bir üst başlıkta üzerinde durulan Gılgamış destanı hem kendi öyküsünü, hem de ikinci bir efsaneyi

bünyesinde barındıran metindir. Gılgamış destanının içinde yer verilen ikinci öykü (Gılgamış Destanı, 2016: 119-120), “Fırat nehrinin kıyısında küçük bir söğüt ağacının olduğuna” işaret ederek başlamaktadır. Fakat esasında bir tanrı olan Güney Rüzgarı sözü edilen bu söğüt ağacını kökünden söküp attı. Bunun üzerine tanrıça İnanna ağacı kendi bahçesine dikti. Tanrıça İnanna, ilerleyen zamanlarda söğüt ağacının kerestesinden bir taht, bir de yatak yaptırmayı düşünmektedir. Ne ki, tanrıça İnanna amacını gerçekleştiremez; çünkü anılan söğüt ağacının köküne korkunç bir “yılan”; tepesine bir kartal, ortasına da bir şeytan yerleşir. Tanrıça İnanna’nın yardımına koşan kahraman Gılgamış ise söğüt ağacını kesmiş, “yılanı” öldürmüş, kartalı dağa, şeytanı ise çöle sürmüştür.

Tanrıça İnanna, Gılgamış’ın bu iyiliğine karşılık, söz konusu söğüt ağacından, Sümer ve Babil mitolojisinde iktidar simgesi ve büyü aracı olan davul ve tokmak yapması için kurtarıcısına izin verir. Gılgamış da, söğüt ağacının gövdesinden kendisine davul ve davul tokmağı yapar. Fakat Gılgamış, “genç kızların yakınmaları üzerine” davul ve tokmağı cehenneme düşürür. Bunun üzerine Gılgamış’ın yoldaşı Enkidu, Gılgamış’a yardım olsun diye yeraltına iner ve davul ve tokmağı geri getirmek ister. Fakat öykünün devamı yoktur; çünkü destan, esas olarak yukarıda bahsi geçen Gılgamış ve Humbaba macerasına özgü olarak kurgulanmıştır.

“Kahraman Gılgamış ve canavar yılan” adlı öyküde karşımızda olan dönemsel hakikat, Babil kentinin kereste ihtiyacına yapılan vurgudur. Kahramanımız Gılgamış, Babil’in kereste ihtiyacının giderilmesi için yine sahnededir ve rolünü bihakkın yerine getirir; öncelikle canavar yılanı öldürür, sonra kartalı ve şeytanı da kaçıtır. Böylece kereste ihtiyacının giderilmesinin önündeki engeller de ortadan kaldırılmış olur. Fakat bu kez kereste ihtiyacının karşılanmasının önündeki engeller tek değil üç adet (yılan, kartal ve şeytan) olarak kurgulanmıştır. Yani, kamu düzenini bozan, kaos oluşturan veya kamu yararının gerçekleştirilmesine engel olan sorunlar, yine bir süper kahraman tarafından, toplum yararına olarak, çözümlenir ve toplumun huzurunun önündeki kötülük yok edilir; fakat sorun çözücü tanrılar değil, yönetici-kraldır.

3.2.3. Tanrı Marduk ve Canavar Tiamat

Tanrı Marduk ve tanrıça canavar Tiamat arasındaki öykü, Babil Yaratılış Destanı (Enuma Eliş) adıyla anılan bir efsanede geçmektedir. Babil Yaratılış Destanı (Enuma Eliş)¹⁴, Babillerin baş tanrıları olan Marduk’u yüceltmek için, eski Sümer kavram ve metinlerinden yararlanarak yazdıkları kapsayıcı bir dini metindir. Babil Yaratılış Destanı, çivi yazılı 159 tablette bulunmaktadır. Tanrı Marduk heykelinin huzurunda her yıl Nisan ayında tapınakta terennüm edilen bir metin olan Babil yaratılış Destanı (Enuma Eliş), yedi bölüme ayrılır ve terennüm edilebilmesi için metin içinde sıkça tekrarlara yer verir. Sözü edilen bu durum da, Enuma Eliş metnine estetik açıdan ahenk katmaktadır. Kelime olarak Enuma Eliş “başlangıçta göklerde” veya “henüz yukarıya” anlamlarına gelmekte ve Babil Yaratılış Destanı olarak anılmaktadır. M.Ö.

¹⁴ Babil Yaratılış Destanı, 2016: VII-XIII, 3-9, 13-19, 24, 31-36, 41 ve 47-53; Şenel, s. 414-417. Leeming’e göre Enuma Eliş (Babil Yaratılış) Destanı, “dışının güçlü ve doğurgan olduğu dönemin sonunu, kent merkezli ataerkil yeni düzenin kuruluşunu” anlatmaktadır. Bu konuda bkz., Leeming, 2017: 37-38; Bottero ve Kramer, 2017: 692-748.

2. binyılda yazıya geçirildiği düşünülen Babil Yaratılış Destanının, M.Ö. 3. binyılda derlenip tabletlere geçirildiğini ve aslında Sümer yaratılış mitosu (Şenel, 2006: 414-415) olduğunu da dikkatlere sunalım. Enuma Eliş (Babil Yaratılış Destanı) adıyla anılan söz konusu bu hikaye, bazı değişiklikler ile Babil İmparatorluğu sonrası kurulan Asur egemenliğinde Asur yaratılış mitine, sonra da Yahudi kültürüne geçmiştir.

Enuma Eliş (Babil Yaratılış Destanı), evrenin yaratılışını anlatmakla başlar. Dünya yokken, yani yeryüzü ve gökyüzü yokken tatlı sular (Apsu) ve tuzlu sular (Tiamat) vardı. Apsu, tanrıların ileri geleni ve babasıdır. Tiamat ise bütün tanrıları doğuran bir tanrıçadır. Birbirine aşık bu iki kozmik varlığın birbirine karışmasının ardından suların içinde (aslında birer su canavarları olan (Bottero ve Kramer, 2017: 752) tanrı Lahmu ve tanrıça Lahamu yaratılır. Sonra Ansar ve Kisar yaratılır; fakat Ansar ve Kisar önceki tanrılardan daha güçlü olurlar. Akabinde de Ansar ve Kisar'ın oğlu Anu yaratıldı. Bir araya gelip konuşan genç tanrıların çıkardığı gürültü, tanrıça Tiamat'ın canını sıktı. Sözü edilen gürültüden Tiamat'ın kocası olan Apsu da yakınmaktaydı. Bunun üzerine Apsu, durumdan Tiamat'ı haberdar etti. Apsu, karısı Tiamat'a, "uyumak istiyoruz, fakat genç tanrılardan bazılarının yaptığı gürültü huzurumuzu kaçırıyor" dedi. Apsu, karısı Tiamat'a, "gürültü yapan tanrıları dağıtmak istiyorum" şeklinde bir serzenişte de bulundu. Fakat tanrıça Tiamat, kocası Apsu'ya kızdı ve "biz, yarattıklarımızı neden yok edelim" dedi. Fakat Apsu'nun veziri Mummu, "ancak gürültü yapan genç tanrıları dağıtırsan geceleri uyuyabilirsin" diye Apsu'yu kışkırttı. Apsu'nun, kendilerini dağıtmak istediğini öğrenen genç tanrılar bunun üzerine az da olsa kendilerine çeki düzen verdiler. Fakat gürültü yapan genç tanrıların zekileri olan Ea, şikayetinden dolayı Apsu'yu büyüledi ve onu önce uyuttu sonra da öldürdü.

Ea'nın eşi Damkina idi. Sonra Ea ve Damkina'nın oğlu olan Marduk doğdu. Marduk, Ea'nın oğludur. Dört gözü ve dört kulağı olan Marduk'un ağızından alevler çıkardı. Dört kulağı ve dört gözü de iri olan Marduk'un gözleri her şeyi görürdü. Görünüşü heybetli olan Marduk'un kolları ve ayakları da uzundu. Yani Marduk, doğuştan üstün doğmuştu. Rüzgar estiren, toz-toprak kaldıran Marduk, bu eylemlerinden dolayı tanrıça Tiamat'ın huzurunu kaçıyordu. Bazı tanrılar da, "rüzgar estirmesinden dolayı uyuyamıyoruz, uykusuzluktan da gözlerimiz bozuluyor" diyerek, Marduk'u, Tiamat'a şikayet ettiler ve Marduk'un öldürülmesini, böylece sorunlarının çözülmesini talep ettiler. Öteki bazı tanrılar da, kocası Apsu'nun öldürülmesinden dolayı, kocasının öcünü alsın diye, tanrıça Tiamat'ı Ea'ya saldırmaları için kışkırttılar. Nihayetinde ikna olan tanrıça Tiamat da, hem kocasının öldürülmesinin öcünü almak, hem de Marduk'u cezalandırmak için diğer tanrılarla aynı fikri paylaşmaya başladı. Tiamat, Ea'dan öç almak istiyordu; çünkü Ea, Tiamat'ın kocasını öldürmüştü. Tiamat, Marduk'u da cezalandırmak istiyordu; çünkü rüzgar estirip toz kaldırıyordu.

Tanrıça Tiamat ile "Ea ve oğlu Marduk" arasındaki savaşta kullanılmak üzere tanrılardan birisi silah getirdi ve bir sürü canavar (ejderha) doğurdu. Ek olarak, Tiamat da çok sayıda yırtıcı Leviathan (dev deniz canavarları olan ejderhaları) doğurdu (Bottero ve Kramer, 2017: 699, 701, 709, 712). Dişleri keskin olan canavarların içini kan yerine zehirle dolduran Tiamat, canavarları korkutucu ışıklarla

sardı ve onları tanrılara benzetti. Ana tanrıça Tiamat'ın doğurduğu canavarları gören korkudan bayılabılır, ayağa kalkamaz ve güçten düşerdi. Tanrıça Tiamat; boynuzlu yılanı, yılan ejderhayı ve Lahamu'yu (tüylü canavarı) yarattı. Aslan başlı adamlar, balık adamlar ve akrep adamlar da yaratan tanrıça Tiamat, güçlü bir canavar ordusu kurdu ve yeni sevgilisi Kingu'yu da kral ilan etti. "Ağzınızdan ateş püskürtün" diye başlayan Tiamat, "zehriniz, güçlünün gücünü yok etsin" diye de ekledi. Kocası ve sevgilisi olan Kingu'yu kutsayan Tiamat, "kaderler tabletini"(Babil Yaratılış Destanı, 1993: 9) de (kaderler tabletini elinde tutan tanrının, söylediği her şey geçerli olurmuş) Kingu'ya verdi.

Tiamat'ın kocası Apsu'yu öldürdüğünden dolayı başına gelecekleri anlayan Ea korkmaya başladı. Ea'nın babası ise korkmamasını, cesur olmasını ve Tiamat'a saldırmamasını istedi. Fakat korkan ve geri dönen Ea, oğlu Marduk'u çağırdı. Ea, Marduk'a, Tiamat'a saldırmaması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Marduk da, kendisinin Tiamat'a saldıracağını, ötekilerin korkmamaları gerektiğini beyan etti. Fakat kendisine önerileni, Marduk, şartlı kabul etmişti. Tiamat'ı öldürünce en üstün tanrı olarak kabul edilmesi gerektiğini dillendiren Marduk'un teklifi, öteki tanrılar tarafından kabul edildi. Değişik bir ifadeyle belirtirsek, babası Ea'nın cesaretlendirmesiyle Marduk, Tiamat ve Kingu ile savaşmaya gönüllü olur. Karşılığında ise bütün evrenin hâkimiyetini isteyen Marduk'un talebi öteki tanrılar tarafından kabul görür.

Mücadelenin başlamasıyla Marduk'un attığı ok, Tiamatın karnını deler ve Tiamat ölür. Tiamat'ın ölmesi üzerine canavarlardan oluşturduğu ordusu da dağılır. Tiamat'ın on bir canavarını esir alan Marduk, Tiamat'ın kocası Kingu'da bulunan "kaderler tableti"ni ele geçirir. Nihayetinde, Marduk'un yardımcılarından Bel, topuzu ile Tiamat'ın kafasını parçaladı ve damarlarını kesti. Bir canavar (ejderha) olarak tanımlanan Tiamat'ın parçalarından yararlanarak, Marduk, gökyüzünü, yeryüzünü, Fırat ve Dicle nehirlerini yarattı. Fırat ve Dicle nehirleri, Marduk tarafından Tiamat'ın iki gözünden akıtılmıştır. Sonrasında ise Babil kenti kurulur ve tanrılar Marduk'u sonsuza dek kral kabul ederler. Marduk, babası Ea'ya, "kanları bir araya toplayacağım, kemikleri bir araya toplayacağım, sonra o kalabalığı adı insan olan bir varlık şeklinde ayağa kaldıracacağım" der. "Böylece tanrılar dinlenmeye zaman bulabilecek ve tanrıların işleri o insanların üzerinde kalacak" diye de ekler Marduk.

Fakat babası Ea'nın, Marduk'a "tanrıların arasından bir kardeş bize teslim edilsin, bu tanrı öldürülsün ve insanlar ondan yaratılsın" şeklinde farklı bir önerisi olur. Bunun üzerine Marduk büyük tanrıları toplar ve "bana gerçeği söyleyin, savaşı kim başlattı, Tiamat'ı isyana kim teşvik etti" der. Tanrıların Marduk'a yanıtı "savaşı başlatanın Kingu olduğu" şeklindedir. Tiamat'ı Kingu'nun kıskırttığını ve savaşı Kingu'nun başlattığını öğrenen Marduk, öldürülen ve damarları kesilen Kingu'nun kanından insanı yarattı. Nihayetinde insanlar, Enuma Eliş (Babil Yaratılış) destanına göre, isyan eden Kingu'nun kanından yaratılmışlardır. İnsan, tanrıların iş yükünü üstlendi ve böylece tanrılar özgür oldular. İnsanlar yaratıldıktan sonra tanrıların işleri de insanlara kaldı. Yarattığı insanlara tanrıların işlerini yükleyen Marduk, tanrıların dinlenebilmesi için onlara ortam hazırlamış oldu. Kendilerine dinlenebilecek zaman tanıdığını gören tanrılar, Marduk'a, "bize özgürlüğümüzü verdin, senin için şanlı bir

tapınak yapalım, senin makamın bizim evimiz olsun, biz de orada dinlenelim” dediler. Marduk, bunun üzerine tanrılara, “Babil’i inşa edin, sizin işiniz odur, Babil sizin yurdunuzdur, burada neşeyle oturun” diye yanıt verdi.

Enuma Eliş (Babil Yaratılış Destanı) anlatısına göre yaratmak, yok etmek, affetmek ve cezalandırmak artık Marduk’un emriyle olacaktır. Tanrıların, Marduk’u kral ilan etmesinin ardından Marduk, bütün evreni yeniden yaratmış ve günümüz dünyası oluşmuştur. Marduk’un elli adını zikreden tanrılar, ardından Marduk’a Ea adını da vermişlerdir. Babil Yaratılış Destanı insanlar arasında okunması ve bilinmesi talimatıyla da sona erer.

“Tanrı Marduk ve canavar Tiamat” adıyla adlı öyküde, ilkin, genç tanrıların yani çocukların yaramazlığını, babanın onları cezalandırmak istediğini fakat annenin (belki de anne şefkatiyle), buna karşı çıktığını görüyoruz. Öte yandan sözü edilen öyküde, ikincil olarak, öldürülen bir kocanın olduğunu fakat öldürülen bu kocanın öcünün karısı tarafından alınmadığını da gözlemleyebiliyoruz. Kendiliğinden harekete geçerek kocasının öcünü almak için bir şey yapmayan tanrıça Tiamat, “genç tanrılar”ın onu uyarması ve kışkırtması üzerine öldürülen kocasının öcünü almak için harekete geçmiştir. Üçüncü olarak, tanrıça Tiamat’ın kocasını öldüren katilin (Ea’nın) oğlunun (yani Marduk’un) şımarıklığı da öyküye eklenmiştir. Öyküde canavar olarak betimlenen Tiamat, kadındır ve annedir fakat üzerine düşen sorumluluğu (yani kocasının öcünü almak bağlamında) yerine getirmemektedir. Bu yönüyle Tiamat, kaos ve kötülük sembolü olarak toplumun önünde durmaktadır. Doğaldır ki, kamu yararı bağlamında anılan sorunun çözümlenmesi, kamu düzeninin yeniden sağlanması ve topluma iyi örnek olunması gerekmektedir; görev tanrı Marduk’a havale edilir ve asayiş sorunu Tiamat’ın öldürülmesi suretiyle giderilir. Bir başka söyleyişle, yaramazlık eden genç tanrılar kamu düzenini bozuyor ve huzursuzluk çıkarıyorlardı. Tanrıça Tiamat’ın huzursuzluğu gidermesi istenince, Tiamat kendinden bekleneni yerine getirmez, ölç almaz, insanları cezalandırmaz, yani adaleti yerine getirmez; çünkü kadındır. Bu bağlamda öyküde, bir ölçüde de olsa, kadının toplumsal rolünün küçümsendiğinin ve erkek egemen bir dünyaya geçişin gerekliliğinin vurgulandığı da söylenebilecektir. Üzerinde durulması gereken diğer bir konu da, bu makalenin esas inceleme konusu bağlamında, öyküde mitolojik olarak ilk defa Leviathan ibaresiyle karşılaşılıyor oluşumuzdur. Mitolojide Leviathan ibaresi, ilk kez Babil Yaratılış Destanı’nda kullanılmıştır; akabinde ise Kitab-ı Mukaddes’in Leviathan’ı kullandığını görürüz. Leviathan, bahsi geçen bu öyküde tanrıça Tiamat tarafından doğurulan (Marduk ile savaşması için doğurulan) pek çok canavardan birisidir ve de kötülük ve kaos sembolüdürler. Tiamat tarafından çok sayıda olarak doğurulan leviathanlar, birer “deniz canavarı” olarak betimlenmektedirler.

4. Genel Kamu Hukukunda Canavar Yaratık Olgusu: Kitab-ı Mukaddes’ten Thomas Hobbes’a

İşbu makalenin yazılmasına neden olan temel sorunsallardan birisi, aslında Leviathan ibaresi (yeri gelmişken hemen hatırlatalım, ikincisi ise Behemot terimidir) ve bu kelimenin mitolojideki ve Thomas Hobbes’taki anlamının belirginleştirilmesi olmuştur. Bir başka söyleyişle, Babil Yaratılış efsanesinde ve Kitab-ı Mukaddes’ten dillendirilen bir canavar olan Leviathan terimini, ünlü İngiliz siyaset filozofu ve

devlet teorisyeni Hobbes, “monarşik devleti savunduğu” bir eseri için başlık olarak belirlerken hangi kaygıyla hareket etmiştir? Hobbes’un kendi özgün devlet teorisini içeren bir kitabın başlığı olarak, niçin Leviathan terimi esas alınmıştır? Monarşik devleti savunan bir tezi içeren kitabın başlığı niçin Leviathan olarak belirlenmiştir? Monarşik devlet ile Leviathan arasında nasıl bir bağlantı vardır? İşte anılan soruların yanıtının bulunması amacıyla yazımına girişilen bu makalede, artık bahsi geçen soruların yanıtını vermeye başlayabiliriz. Bu bağlamda ilkin canavar yaratık ile Leviathan bağlantısı kurulmalıdır.

4.1. “Canavar Yaratık” ve Leviathan Bağlantısı

Fenike mitolojisinde adı geçen ve daha çok Kitab-ı Mukaddes’ten tanınan bir canavar olan Leviathan’dan, Kitab-ı Mukaddes (Eski Ahit bölümü) değişik biçimlerde söz eder. Leviathan bazen Nil Irmağındaki timsahın kendisidir; bazen de Kitab-ı Mukaddes’in İşaya bölümündeki gibi paganlığın simgesidir (Büyük Larousse, 1993: 7454; Gürkan, 2010: 99-103; Şahin, 1993: 5-8; Sarıtoprak, 1993: 393-395). Bu Yazı bağlamında ise biz, Leviathan ifadesini ejderha, canavar, yılan ve benzerleri anlamında kullanıyor olacağız; çünkü ilk kez Babil Yaratılış Destanında (Enuma Eliş), ikinci kez de Kitab-ı Mukaddes’te kullanılmış olan Leviathan terimi ile hangi canlı türünün kastedildiğini kelimenin tam manasıyla bilemiyoruz. Belki de Leviathan’ı, en azından bu yazı bağlamında, öncelikli olarak “canavar” ibaresiyle eş anlamlı saymalıyız; çünkü Leviathan adlı bir eserin yazarı da olan Hobbes, unutmayalım ki, doğduğu yerden hareketle doktrinde (Tuck, 2015: 57) “Malmesburry Canavarı” olarak anılmaktadır.

Özüne indirgendiğinde, Leviathan teriminin kökünün “levi” olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Yakup ile Lea’nın üçüncü oğlu olan Levi (Campbell, 2015: 37; Büyük Larousse, 1993: 7454), aynı adlı bir İsrail kabilesinin atasıdır; ve aynı zamanda Kutsal Kitaplarda havari aziz Matta’nın öteki adıdır. Levi, Eski İsrail’de, geleneksel olarak tapınağın hizmetine bakan “Levi kabilesinin üyesi” anlamına da gelir. Küçük yerel tapınakların bırakılıp, dinin, Kudüs’te merkezileşmesiyle birlikte rahiplerle Leviler arasında bir ayırım ortaya çıkmıştır. Zamanla, Leviler, Yehova dininin alt düzeydeki rahipleri durumuna geldiler. Bunun üzerine rahiplik görevleri ise Harun soyundan gelenlerin tekeline girdi ve Levi kabilesi de, yalnızca din işleriyle görevli olan İsrail kabilelerinden birisi oldu. Levi kabilesinin üyelerinin kendilerine ait toprakları yoktur ve öbür kabileler, Levi kabilesinin gereksinimlerini karşılamak zorundadır.

Geldiğimiz bu noktada baş aşağı duran kavramı yani Leviathan ibaresini, artık ayakları üzerine dikebiliriz. Bir başka ifadeyle, Leviathan teriminin etimolojik kökenini ve anlamını netleştirebiliriz. Aslında terim olarak Leviathan “Levi kabilesine ait olan”, “Levililerin malı olan”, “Levililere özgü olan” yani “mülkiyeti Levililere ait olan” bir canavarı anlatmaktadır. Mitolojideki canavar yaratık, Levililer tarafından ve Levililer için Leviathan olarak anılmakta ve algılanmaktadır. Başka bir ifadeyle, her toplumun mitolojik olarak kendine özgü bir canavarının olması hakikati ve ihtiyacı, Levililerde, “Leviathan” ibaresi ile karşılanmaktadır. Canavar yaratığın Levi versiyonu Leviathan’dır; ve bahsi geçen terim, aynen, adıyla adlı, Kitab-ı Mukaddes’te de geçmektedir.

4.2. Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit Bölümünün Canavarları: Leviathan, Behemot ve Rahav

İlk kez Babil Yararılış Destanı'nda ifadesini bulduğumuz Leviathan, sonrasında aynı adla Kitab-ı Mukaddes'te (Eski Ahit bölümünde) zikredilmiştir. Kitab-ı Mukaddes'te ise Leviathan bir canavar yaratık türü olarak tek değildir. Yeni ve farklı iki canavar yaratık türü olan Behemot ve Rahav da, Kitab-ı Mukaddes'te Leviathan'a ek olarak dillendirilmişlerdir.

Günümüzde uzmanlar Leviathan'ın esin kaynağının bir balina olduğunu varsaymakta iseler de, aslında Leviathan yüzyıllar boyunca şeytan ile de özdeşleştirilmiştir (Dell, 2014: 92). Öte yandan, Kitab-ı Mukaddes'e düşülen bir dipnotta Leviathan'ın hangi hayvan olduğunun bilinmediği, timsah ya da soyu tükenmiş bir hayvan olduğunun sanıldığı da belirtilmektedir (Kitab-ı Mukaddes, 2011: 569). Kitab-ı Mukaddes'te Leviathan ibaresinin kullanıldığı bağlamı incelediğimizde, Tanrı'nın, kendisinin ne kadar büyük ve güçlü olduğunu izah etmek için güçlü yaratıklardan Hz. Eyüp'e örnek verdiğine şahit olmaktadır. Tanrı, Hz. Eyüp'e "ben de Leviathan gibiyim" demek istiyor; yani, Tanrı, güçlü ve kudretli olduğunu vurgulamak istiyor. Bunun üzerine Hz. Eyüp de Tanrı'ya, "tamam şimdi gördüm seni" diye cevap veriyor. Burada bahsi geçen ve Kitab-ı Mukaddes'te "kaosu" temsil eden Leviathan gibi dehşet verici bazı yaratıkların (Dell,2014: 14, 20) yaratılış sebepleri ilk bakışta açık olmasa bile, tanrıların eseridirler. Sonraları ortaya atılan "Leviathan'ın aslında şeytan olabileceği" görüşü ise yaratıcı ile yaratan arasındaki ilişkinin ne kadar sıkıntılı olabileceğini açığa vurmaktadır.

"Yılana benzeyen bir deniz canavarı" olarak tasvir edilen Leviathan terimi, Kitab-ı Mukaddes'te Eyüp, Mezmurlar ve İşıya olmak üzere üç ayrı bölümde geçmektedir. Kitab-ı Mukaddes'te, sorularla, Leviathan'ın fiziksel özellikleri de ayrıntılı olarak bildirilmektedir. Kitab-ı Mukaddes'teki sözü edilen bu sorulardan hareketle, fakat makale formatına uygun bir şekilde sorular olarak değil de düz cümle olarak Leviathan'ın fiziksel özelliklerini (Kitab-ı Mukaddes, 2011: Eyüp: 41/1-34, 569; Mezmurlar: 74/14, 616; Mezmurlar: 104/24-26, 636; İşıya: 27/1, 738.) şöyle sıralayabiliriz.

"Çengelle çekilemeyen, dili halatla bağlanamayan, burnuna sazdan ip takılamayan, kancayla çenesi delinemeyen Leviathan, kimseye yalvarıp yakarmaz ve de kimseye tatlı tatlı konuşmaz. Ömür boyu kölelik yapacağına dair kimseye antlaşma yapmayan Leviathan ile kuşla oynar gibi oynanamaz. Hizmetçiler eğlensin diye tasma takılamayan Leviathan'ın üzerine balıkçılar pazarlık edemez ve de tüccarlar onu aralarında bölemez. Leviathan'ın derisi zıpkınlarla, başı da mızrakla doldurulamaz. Hiç kimse elini Leviathan'ın üzerine koyamaz; eğer koyarsa, çingar çıkar. Leviathan'ı kimse yakalayamaz; görünüşü bile insanın ödünü patlatır. Onu uyandıracak kadar yürekli adam yoktur. Leviathan'ın giysisinin önünü kimse açamaz. İki katlı zırhının delinemez olduğu Leviathan'ın dehşet verici dişleri karşısında ağzının kapılarını açmaya kimse yeltenemez. Leviathan'ın sırtındaki sıra sıra pullar, birbirine o kadar yakındır ki, aralarından hava bile geçmez. Hapşırması ışık saçan Leviathan'ın gözleri şafak gibi parıltıdır; ağzından alevler fişkirir, kıvılcımlar saçılır. Kaynayan kazandan, yanan sazdan çıkan duman gibi burnundan duman tüten Leviathan'ın soluğu

kömürleri tutuşturur, ağzından da alev çıkar. Çok güçlü bir boynu olan Leviathan'ın etinin katmerleri birbirine yapışmış ve sertleşmiştir. Göğsü değirmenin alt taşı gibi sert olan Leviathan ayağa kalktı mı güçlüler dehşete düşer, çıkardığı gürültüden ödları patlar. Leviathan'ın üzerine gidildi mi, ona karşı ne kılıç, ne mızrak, ne cirit, ne de kargı işler. Leviathan için demir, "saman" gibidir; tunç ise çürük odun gibidir. Okların bile kaçıramadığı Leviathan'a, sapan taşları da, topuzlar da, vınlayan pala da anız gibi gelir. Karnının altı keskin çömlek parçaları gibi olan Leviathan, bir düven gibi çamura uzanır. Derin suları, kaynayan kazan gibi fokurdatan Leviathan, denizi de merhem çömleği gibi karıştırır ve ardında parlak bir iz bırakır. Yeryüzünde bir eşi daha olmayan Leviathan korkusuz bir yaratıktır ve kendini büyük gören her varlığı aşağılar, gururlu her varlığın kralı da odur.

Birden fazla başı olan Leviathan Tanrı tarafından yaratılmıştır ve uçsuz bucaksız denizler içinde oynar. Tanrı bir gün Leviathan'ı, o kaçan "yılanı", o kıvrıla kıvrıla giden "yılanı" acımasız, kocaman, güçlü kılıcıyla cezalandıracak ve de denizdeki canavarları öldürecektir."

Kitab-ı Mukaddes'te yer alan ve az önce ifade edilen Leviathan tasviri incelendiğinde, bir yönüyle, Babil Yaratılış Destanı'nda tanrı Marduk'un öldürdüğü canavar Tiamat'tan bahsediliyor gibidir. Nasıl ki Babil Yaratılış Destanı'nda tanrı Marduk, canavar Tiamat'ı öldürdü; Kitab-ı Mukaddes'e göre, Tanrı da bir gün Leviathan'ı öldürecektir. Nihai tahlilde bakıldığında Leviathan, dünyada eşi benzeri olmayan yani "tek" olan bir yaratıktır ve Tanrı tarafından yaratılmıştır. Gururlu varlıkların da kralı olan Leviathan üzerine, ticaret bağlamında, balıkçılar da pazarlık edemezler. Birden fazla başı (kaç adet olduğu belirtilmemiş), sırtında pulları, sağlam derisi ve güçlü dişleri olan Leviathan'ın, ağzından ateş, burnundan duman çıkar. Çok güçlü bir yaratık olan Leviathan'ın görüntüsü oldukça korkunçtur. Denizde (sular da) ve bataklıklarda yaşayan Leviathan'ın çamur üzerine uzandığı söz konusu olsa da, aslında, Leviathan, Kitab-ı Mukaddes'e göre bir "yılan"dır. Tanrı, bir gün, Leviathan'ı, güçlü kılıcıyla öldürecektir. Yani Leviathan'ın canı, Tanrı tarafından alınacak, sadece Tanrı tarafından alınabilecektir. Dolayısıyla Leviathan, sadece Tanrı tarafından öldürülebilir güçte olan bir canavar yaratıktır. Kaldı ki, Tanrı, Leviathan'ı öldürdükten sonra denizlerdeki öteki canavarları da yok edecektir.

Kitab-ı Mukaddes'te, Leviathan benzeri öteki iki canavar yaratıktan birisi de, Behemot olarak anılmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'e düşülen bir dipnotta, Behemot'un hangi hayvan olduğunun kesin olarak bilinemediği; su aygırı, fil, timsah ya da soyu tükenmiş bir hayvan olduğunun sanıldığı ifade edilmektedir (Kitab-ı Mukaddes, 2011: 568). Kitab-ı Mukaddes'te sadece Hz. Eyüp kısmında dillendirilmiş olan Behemot'un sözü edilen bölümde fiziksel özellikleri¹⁵ de vurgulanmaktadır. Bu fiziksel özelliklerden hareketle Behemot'un, ot yiyen ve bataklıkta yaşayan güçlü kuvvetli bir yaratık olduğu sonucunu çıkartabilmekteyiz.

"Tanrı'nın, insanla birlikte yaratmış olduğu Behemot, sığır gibi ot yiyen, beli ve karın kasları güçlü olan bir yaratıktır. Kuyruğunu sedir ağacı gibi sallayabilen Behemot'un uyluk lifleri de sımsıkıdır. Kemikleri tunç borular, kaburgaları demir çubuklar gibi

¹⁵ Behemot'un fiziksel özellikleri için bkz., Kitab-ı Mukaddes, Eyüp: 40/15-24, 568.

olan Behemot, Tanrı'nın yapıtları arasında ilk sırayı alır ve ona sadece yaratıcısı kılıçla yaklaşabilir. Tepelerin bile hediye olarak ürünlerini kendisine getirmiş olduğu bir yaratık olan Behemot, hünnap çalıkları altında, kamışlarla örtülü bir bataklıkta yatar. Hünnaplar, Behemot'u gölgelerinde saklar, vadideki kavaklar ise kuşatır. Şeria ırmağı boğazına dayansa bile, ırmak coşsa bile Behemot türkmez; daima güvenlik içindedir. Gözleri açıkken kimse Behemot'u tutamaz ve kancayla burnunu delemmez.”

Nihai tahlilde bakıldığında Behemot bataklıkta yaşayan, ot ile beslenen ve kuyruğu olan güçlü bir yaratıktır. Tanrı tarafından yaratılmış olan Behemot, yine sadece Tanrı tarafından kılıçla öldürülebilecek olan bir canlı türüdür. Behemot, bir yönüyle, sanki ormanların bekçisi olan ve Gilgamiş Destanı'nda adı geçen canavar Humbaba'yı da anımsatmaktadır.

Kitab-ı Mukaddes'te ifade edilmiş olan üçüncü canavar yaratık ise Rahav adıyla anılmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'e düşülen bir dipnotta Rahav'ın, Kenan efsanelerinde geçen kaos ve kötülük güçlerini simgeleyen bir deniz canavarı olduğu (Kitab-ı Mukaddes, 2011: 542) belirtilmektedir. Kitab-ı Mukaddes'e göre, her ne kadar yardımcıları olsa da, yardımcıları ayağına kapanacak kadar güçlü bir yaratık olsa da, Rahav, Tanrı tarafından parçalanan, bedeni deşilen bir deniz canavarıdır (Kitab-ı Mukaddes, 2011: Eyüp: 9/13, 452; İşıya: 51/9, 767)¹⁶.

Nihai tahlilde bakıldığında Rahav da güçlü bir deniz canavarıdır. Fakat Tanrı'nın gücü daha fazla olduğu için Rahav'ı öldürmeye yetmiştir; çünkü Tanrı, Rahav'ın bedenini deşmiş ve Rahav'ı parçalara ayırmıştır.

Sonuçta, mukayeseli olarak bakarsak, Kitab-ı Mukaddes'te (Eski Ahit bölümünde) zikredilen her üç canavar da suda yaşamaktadır. Leviathan ve Rahav açıkça deniz canavarıdır; Behemot ise bataklıkta yaşar. Dolayısıyla anılan canavarlardan her üçü de “su canavarı” olarak nitelendirilebilirler; belki bir ölçüde Behemot, az da olsa kara canavarı özelliğini de bünyesinde barındırmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'te Leviathan yılan, Behemot ise sığira benzetilmektedir. Rahav'ın ise hangi canlı türüne benzediğine dair bir vurguya Kitab-ı Mukaddes'te yer verilmiş değildir. Behemot'un ve Rahav'ın “tek” olup olmadığını Kitab-ı Mukaddes'ten çıkaramıyoruz; fakat Leviathan “tek”tir ve bu durum açıkça Kitab-ı Mukaddes'te ifade edilmiştir. Behemot'un ve Rahav'ın kaç adet başının olduğu Kitab-ı Mukaddes'te net değildir; öte yandan Leviathan ise kaç adet başının olduğunu bilmesek bile, açıkça birden fazla başı olan bir canavardır. Çok başlı olması ve yılan benzer özellikleri dolayısıyla, Leviathan, akla özellikle bir ejderhayı getirmektedir. Leviathan, Behemot ve Rahav adıyla adlı anılan bu üç canavarın da Tanrı tarafından yaratılmış olduklarını tespit edebiliyoruz. Rahav Tanrı tarafından parçalanmıştır; fakat Leviathan ve Behemot ise günü gelince Tanrı tarafından kılıçla öldürülecek olmalarından dolayı, hayattadırlar. Kitab-ı Mukaddes ekseninde bakıldığında Rahav ölüdür; hayatta olanlar ise Leviathan ve Behemot'tur. Fakat anılan bu iki canavar da ölümsüz değildirler. Lakin sözü edilen bu canavarlar o kadar güçlüdürler ki, sadece Tanrı tarafından öldürülebilirler. Bu noktada Tanrı, Kitab-ı Mukaddes'te sözü edilen anlatımıyla, kendisinin

¹⁶ Burada Rahav, Mısır anlamında kullanılıyor. Kelime olarak Rahav, “fırtına” ya da “küstah” anlamına gelir (Kitab-ı Mukaddes, 2011: 742).

dışındakilerin, ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, en güçlünün kendisi olduğunu vurgulamak istemektedir; Tanrı olarak kendisinin gücünün yetmeyeceği bir durumun söz konusu olmadığı ve olamayacağı altını çizmektedir.

4.3. Thomas Hobbes'un Canavarları: Leviathan ve Behemot

Genel kamu hukuku disiplini bağlamında¹⁷ çok önemli bir düşünür olan Thomas Hobbes, “kelimenin tam manasıyla” modern (yani laik) devleti, 1651 tarihli olan Leviathan adlı eseriyle ilk kez dillendiren filozoftur. Hobbes’un öncesinde modernitenin kurucusu olarak anılan isim “egemenlik” kavramının mucidi olan Jean Bodin olmuştur; fakat Bodin’in, modern devlet kavramına iki sorunlu yaklaşımı yüzünden (siyasette Tanrı ile olan bağı tamamen kesemeyişi ve devleti ortaçağa ait bir kavram olan *respublica* ile ifade etmesi dolayısıyla) “yeterince” modern olmadığını görüyoruz. İşte, Bodin’in eksikliğini gideren, kelimenin tam manasıyla modern olan yani yeterince modern olan (siyasette Tanrı ile olan bağı tamamen kesen ve devleti ifade etmek için *respublica* kavramına atıf yapmayan) ünlü İngiliz düşünür Hobbes’tur. Pek çok eseri olan Hobbes’un, Kitab-ı Mukaddes’te (Eski Ahit bölümünde) adı geçen canavar yaratıklardan ikisi olan Leviathan ve Behemot’u eserlerine başlık olarak seçtiğini biliyoruz. Sözü edilen bu eserlerden ilki Leviathan”; ikincisi ise “Behemot” olarak karşımızda durmaktadır.

İngiliz iç savaşının sona ermesi ve kral I. Charles’in idam edilmesinden iki yıl sonra, 1651’de, hem İngiltere’de hem de Fransa’da yayınlanmış olan (Ağaoğulları ve Köker, 2000: 159) Leviathan¹⁸; İngiliz dilinde yazılmış en önemli felsefi eserdir (Tuck, 2015: 9) ve de Hobbes’a “Malmesburry Canavarı” namını kazandırmıştır (Tuck, 2015: 57).

Leviathan’ın yayınlandığı dönemde İngiltere’de Cromwell iktidarda olduğu için, eser, o evrede yazarının beklediği etkiyi yaratmamıştır. İngiliz dilindeki en yetkin siyaset felsefesi kitabı olarak anılan Leviathan, yayınlandığı dönemde ne parlamento yanlılarını, ne de kralcılarını memnun etmiştir (Akın, 1987: 104; Şenel, 1996: 319; Ağaoğulları, 2011: 429; Ağaoğulları ve Köker, 2000: 159). Çünkü Hobbes, kitabında, kraliyetçilerin savunduğu “kralın tanrısal hakları” savını terk eder ve siyasal iktidarın kaynağını, insanların kendi rızaları ile yaptıkları bir sözleşmeye dayandırır. Böylece Hobbes, tanrısal hak düşüncesi yerine “insan yapımı olan sözleşme” düşüncesini geçirmiştir. İkinci olarak Hobbes, sınırsız ve üstün yetkilerle donatılmış mutlak iktidar yanlısı düşüncüyü savunduğu için, kralın iktidarını sınırlamak isteyen parlamentocuların tepkisini çekmiştir. Nihayet üçüncü olarak da, Leviathan adlı kitap, dinin bile krala bağımlı olduğu, Kitab-ı Mukaddes’i sadece kralın yorumlayabileceği noktasında içerdiği dinsel görüşler nedeniyle, Fransız Katolik Kilisesinin ve hükümetinin eleştirilerini de üzerine çekmekte gecikmemiştir.

¹⁷ Genel kamu hukuku disiplini bağlamında “modern devlet”, Jean Bodin ve Thomas Hobbes konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Ağaoğulları ve Köker, 1997: 135-137 ve 190; Ağaoğulları - Köker, 2000: 25-34; Akal, 1998: 15-16, 38, 40, 70-71, 316, 319-323 ve 326; Akın, 1987: 77 ve 95; Couture, 1999: 837; Gönenç, 2007: 148; Haster, 1999: 824; Kapani, 1995: 56-61; Morris, 2001: 831; Şenel, 1996: 284-285; Zabunoğlu, 1963: 20; Zabunoğlu, 1973: 42 ve 113.

¹⁸ “Leviathan Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve İktidarı” (Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil) adlı eser, 1651 tarihinde yayınlanmıştır.

Öte yandan Leviathan adlı eser, Hobbes'un görüş değiştirdiği ya da başka bir söyleyişle eski düşüncelerini değiştirip yenilerini ifade ettiği eserdir (Martinich, 2013: 266). "Yurttaşlık Üzerine" adlı kitabında¹⁹ "Kilisenin, düzen ve disiplin konularında seküler iktidara tabi olduğunu, sadece öğretisi konusunda bağımsız olduğunu kabul edilebileceğini" vurgulayan Hobbes; Leviathan adlı eserinde ise fikrini değiştirir ve "kral, dini de kapsar" noktasına (Martinich, 2013: 246) ulaşır. "Hukukun Doğal ve Siyasal Öğeleri" adlı eserinde²⁰, "akıldan başka doğal yasa olmaz, Tanrı yoksa bile doğal yasa vardır" görüşünü savunan Hobbes; Leviathan'da ise "doğal yasaların Tanrı kaynaklı olduğunu" vurgular. Hobbes, temelinde bir siyaset felsefesi eseri olan başyapıtı mahiyetindeki kitabına "Leviathan" ismini uygun görmüştür. Bu noktada karşımıza çıkan önemli soru ise Hobbes'un kitabına niçin Leviathan başlığını koyduğudur.

İbranice bir sözcük olan Leviathan'ın temeli (Tunçay, 2005: 205; Ağaoğulları, 2011: 429; Ağaoğulları ve Köker, 2000: 158) ilkin Babil mitolojisine (Babil Yaratılış Destanı) sonra da ikincil olarak Kitab-ı Mukaddes'e uzanır ve Hobbes bu sözcüğü Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünden ödünç alarak kullanmaktadır. Hobbes, eserinde, Leviathan sözcüğünü, "egemen devletin simgesi" olarak kullanmaktadır. Hobbes'a göre devlet çok güçlüdür, hatta toplumun içinde en üstün olandır. Bir ejderhanın (canavarın) gücünün boyutu ne ise, devlet de Hobbes'a göre o derecede bir iktidarın sahibidir ve devlet toplumda kimse tarafından yıkılmaz. Bu noktada Hobbes, bu yazıda incelenen mitolojik canavarın rolünü devlete vermiştir. Çünkü mitolojide ejderha (canavar), sadece tanrı ya da kahraman tarafından öldürülebilmektedir. Ejderha (Leviathan), Kitab-ı Mukaddes'te ise sadece Tanrı tarafından öldürülebilir. Fakat devlet de nihayetinde insanlar tarafından kurulmuştur ve sadece Tanrısal kaynaklı bir güç ile ortadan kaldırılabilir. Leviathan, Eski Ahitteki ifadesiyle, "bir görünüşüyle insanları yıkan ve gurur oğulları üzerinde kral

¹⁹ Thomas Hobbes'un De Cive (Yurttaşlık Üzerine) adlı eseri, 1642 yılında yayınlanmıştır. Sözü edilen eserinde Hobbes, kralların yarı ilahi özellikleri olduğunu vurguluyor ve aslında kral, Tanrıdır diyor. Doğal dinin bir vaka olduğunu belirten Hobbes, evreni yaratanın ya da bizi yaratanın büyük bir güce sahip olduğunu, yaratana tapınmanın ise psikolojik bir ihtiyaç olduğunu da eklemektedir. Ateizm günahtır ve doğru tapınma biçimini de ancak Devlet belirler görüşünü savunan Hobbes, kilisenin düzen ve disiplin konularında seküler iktidara tabi olduğunu, sadece öğretisi konusunda bağımsız olduğunu kabul edilebileceğinin altını çizmektedir. Martinich, 2013: XIV, 203, 205, 246 ve 262; Zarakolu, 2013: 10 ve 73; Tuck, 2015: 31, 54 ve 132-133.

²⁰ Thomas Hobbes'un "Hukukun Doğal ve Siyasal Öğeleri" (Elements of Law, Natural and Politic) adlı eseri, 1640 yılında yayınlanmıştır. Ağır bir şekilde emir veren yöneticinin aslında bir tiran olduğunu; ve tiranın katlinin de vacip olduğunu vurgulayan Hobbes, anılan eserinde, kral lehine bir tavır takınmıştır. Hobbes, "Hukukun Doğal ve Siyasal Öğeleri" ve "Yurttaşlık Üzerine" adlı kitaplarında, Kitab-ı Mukaddes'in yorumlanması yetkisini, egemene/devlete değil; kiliseye bırakmıştır. Bir başka söyleyişle Hobbes'un 1642 yılı öncesi düşüncesi, iktidar alanından kilisenin tamamen dışlanması şeklinde değildir ve dostları ise sofulardır. Fakat 1651 tarihli olan Leviathan kitabı ile tüm bu düşüncelerini değiştirmiş olan Hobbes, kilisenin hiçbir özel tarafının olmadığını, Kitab-ı Mukaddes'in sivil bir egemen (yani aslında Devlet) tarafından yorumlanabileceğini düşünmüş ve ifade etmiştir. Hobbes, kişilerin ise, egemenin/devletin dayattığı inançlar arasından istediğini seçme özgürlüğünün olduğunu da vurgulamaktadır. Akıldan başka doğal yasanın olmadığını savunan Hobbes, Tanrı yoksa bile, doğal yasanın var olduğunu düşünmektedir. Hobbes, Leviathan adlı eserinde ne kralcıları, ne de parlamentocuları memnun ettiği için korkup Fransa'ya kaçmıştır. Bu kitabında Hobbes, ticaret özgürlüğünden ve dolaşım özgürlüğünden bahsediyor olmasına rağmen, öteki eserlerinde sözü edilen konulara değinmemiştir. Zarakolu, 2013: 72 ve 215; Martinich, 2013: XIV, 60, 139, 184 ve 266; Tuck, 2015: 51-52, 141-143 ve 148.

olan büyük bir su canavarını” anlatmaktadır. Kitab-ı Mukaddes’te, bir dipnot ile Leviathan terimi, “timsah” olarak açıklanmıştır. Fakat başka bazı dillerdeki çevirilerde Leviathan sözcüğü bazen timsah, bazen balina, bazen de canavar (ejderha) olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla, Kitab-ı Mukaddes’teki şekliyle Leviathan kullanımının açıkça ne tür bir canlı olduğu net değildir. Fakat Kitab-ı Mukaddes’teki tasvirini dikkate alırsak Leviathan’ın yılan benzeyen, birden fazla başı olan ve ağzından ateş çıkan nitelikleriyle, ağırlıklı olarak mitolojik ejderhayı anımsattığını tekrar vurgulayalım.

Hobbes, mutlak monarşiyi savunduğu ve devlet teorisine ilişkin olarak yazdığı bir eserine başlık olarak Leviathan’ı koyarken de, devletin gücüne vurgu yapmak istemiş olmalıdır. Devlet de, o kadar güçlüdür ki, sadece tanrı tarafından yok edilebilir; hatta devlet, bir yönüyle yeryüzündeki tanrıdır, çünkü onu yeryüzü canlıları arasında ortadan kaldıracabilecek kadar güçlü olan birisi yoktur. Bu bağlamda belki de en önemli nokta, Leviathan’ın niteliklerinden birisidir. Leviathan bir deniz canavarıdır, güçlüdür, en güçlüdür; fakat “tek”tir. Bir başka Leviathan daha yoktur. Sadece tanrı Leviathan’dan üstündür. Tanrı dışında hiç kimse Leviathan’a emir ve talimat veremez. Hobbes, Leviathan’ın “tek” olma özelliğini, devletin yöneticisinin tek kişi olması yani monark (kral) olması noktasında kullanmaktadır. Hobbes’a göre devletin yöneteni de tek kişi olmalıdır ve en üstün olmalıdır; aynen Kitab-ı Mukaddes’te nitelikleri belirtilmiş olan en güçlü yaratık Leviathan gibi. Leviathan “tek”tir; egemen de yani siyasal toplumun yöneteni de “bir”dir. Devlet yönetiminde ikilik, yani iki başlılık (o dönemde İngiltere’de olduğu gibi iktidarın hem kral, hem de kilise tarafından paylaşılması örneğinde görüldüğü gibi) olmaz, olamaz; aksi halde kaos olur ve toplum yönetilemez. İktidar tek elde fakat kralda toplanmalıdır; kilise de krala tabi olmalı, Kitab-ı Mukaddes’in yorumunu da kral yapmalı yani kilise monarka tabi olmalıdır. Anılan durum, kelimenin tam manasıyla siyasal iktidarın “tek” olması özelliğini yani modern devleti vurgulayan yegane bakış açısidir ve Hobbes bunu, “tek” güçlü olan Leviathan metaforu bağlamında modern devleti açıklamak için kullanmaktadır.

Döneminin koşulları düşünüldüğünde Hobbes, okuyucularına ve dolayısıyla da topluma (İngiltere’deki) kaosun önlenmesi için mutlak monarşik bir devletin zorunlu olduğu fikriyatını, “ezbere” bilmiş olduğu ve uzun yıllar eğitimini gördüğü Kitab-ı Mukaddes eksenindeki örnekten hareketle açıklamış olmalıdır. Hobbes’un, topluma izah etmeye çalıştığı konuyu hem kendisinin anlatabilmesi, hem de toplumun layıkıyla anlayabilmesi için devletin nasıl bir mekanizma olduğunun tasviri bağlamında (en çok çalışılan yerden ya da en iyi bilinen bir kaynaktan ve en önemlisi de) meşruiyeti yüksek bir kaynaktan örnek vermesi, pedagojik açıdan oldukça öğretici olmuş olmalıdır. Zaten Hobbes’un amacı da budur; çünkü toplumu ikna edebilmenin en kolay yolu, toplum ile aynı dili konuşmaktan geçer.

Leviathan’ın yılan, timsah, balina, ejderha, canavar ya da bir su canavarı olabileceğine dair yorumlar varsa da, kelimenin tam manasıyla ne tür bir yaratık olduğu bilinmemektedir. Öte yandan şunu biliyoruz: Leviathan, bir yandan Babil miti olan Babil Yaratılış Destanı’nda (Enuma Eliş), bir yandan da Kitab-ı Mukaddes’te geçer; fakat öte yandan, bir de mitolojide her dönem anılan bir “canavar yaratık”

türüdür. Başka bir söyleyişle, mitolojide “canavar” olarak anlatılan ve anılan “yaratık”, Babil mitinde ve Kitab-ı Mukaddes’te kendine özgü isim takılarak Leviathan olarak karşımıza çıkar. Mitolojide Leviathan; ejderha, yılan, timsah ve benzeri bir “canavar yaratık” olarak zikredilmektedir.

Thomas Hobbes’un, yine bir canavar yaratık türünün adı olan “Behemot” (Behemoth or the Long Parliament) adlı eseri (Martinich, 2013: 57-58, 373; Tuck, 2015: 68; Ağaoğulları, 2011: 429-430; Ağaoğulları ve Köker, 2000: 155, 159; Arnhart, 2008: 267; Tunçay, 2005: 205) ise 1679 tarihinde yayınlanmıştır. İngiliz İç Savaşının tarihini ve nedenlerini anlatan bir kitap olan Behemot ve bu bağlamda kullanılan Behemoth sözcüğü, kralcılara karşı savaşıyan Uzun Parlamantonun sembolü olmak üzere kullanılmıştır. Hobbes, Behemoth adlı eserinde İngiliz İç Savaşının, parlamento ile II. Charles arasında bölünmüş olan ordu yüzünden ortaya çıktığını iddia etmektedir. Dolayısıyla, anılan bu eserde Hobbes, Behemot ifadesini kaos, karışıklık ve savaş anlamında kullanmaktadır. Bir düzen adamı olan Hobbes, kamu düzeninin bir an önce sağlanmasından yanadır. Kamu düzeninin sağlanmasının yolu ise Hobbes’a göre Behemot’un yani canavarın yok edilmesinden geçmektedir. Çünkü Behemot, yani canavar, aslında bir dehşet öyküsüdür; kaosun timsalidir. Düzenin sağlanabilmesi için Behemot ortadan kaldırılmalıdır ve devletin gücü yeniden en güçlü şekilde tesis edilmelidir. Nihai tahlilde Hobbes, bir “devlet” düşünürüdür; düzenin sağlayıcısı olarak devlet Hobbes için en öncelikli sorundur. Bu yüzden Hobbes, eserine, “yok edilmesi gereken huzursuzluk” anlamına gelen, “öldürülerek ortadan kaldırılması gereken” Behemot başlığını seçmiştir.

İbranice bir sözcük olan ve temeli Babil mitolojisine uzanan Behemot, Kitab-ı Mukaddes’in Eski Ahit bölümünde zikredilmiş olan ve bataklıkta yaşayan (yani sudan uzak duramayan, su ile bağlantılı olan) bir “kara” canavarıdır ve de Hobbes bu sözcüğü de yine Eski Ahitten ödünç alarak kullanmaktadır. Behemot sözcüğünün bir su canavarı olarak kullanıldığını, Kitab-ı Mukaddes’in Türkçe çevirisindeki bir dipnotta ise “su aygırı” olarak yorumlandığını belirten kaynakların olduğunu da vurgulayalım. Nihai tahlilde baktığımızda, Hobbes’un iki önemli eserinin (Leviathan ve Behemot), Babil mitolojisinde ve Kitab-ı Mukaddes’te geçen iki canavar yaratıktan esinlenilerek belirlenmiş olduğunu tespit edebiliyoruz. Fakat Kitab-ı Mukaddes’teki üçüncü canavar yaratık olan Rahav ise Hobbes’un eserlerinden birisinin başlığı olamamıştır. Belki de Hobbes daha uzun yaşasaydı, sıradaki eserinin başlığı Rahav olacaktı; ya da Hobbes, Kitab-ı Mukaddes’teki anlatıya göre “Rahav Tanrı tarafından öldürülmüş olduğu için”, böyle bir “ölü başlığı” tercih etmemiş de olabilir.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Sözlük anlamıyla mit; öykü, efsane, hikaye ve anlatı gibi ifadeler ile karşılanmaktadır. Mitoloji de bu bağlamda öykülerin incelendiği bir bilim dalı olarak açığa çıkmaktadır. Mitoloji başlığını taşıyan bir kitap, öykülerden ya da diyebiliriz ki efsanelerden bahsediyor demektir. Her toplumun, her kültürün kendi değerlerini yansıtan efsaneleri vardır. Her toplum, efsanelerini kendi özgün değerleri ekseninde kendi işine geldiği gibi, kendine uyarlayarak ve kendi kamu yararını önde tutarak kurgular. Diğer toplumların veya farklı kültürlerin efsanelerinden esinlenilse bile,

nihayetinde her toplum kendi mitini (efsanesini, öyküsünü) üretir. Aslında mitler, sadece basit birer anlatı olarak değerlendirilmemelidirler; çünkü özellikle Batı’da, varlıklı kişiler kendi efsanelerini çocuklarına okullarda ders konusu olarak okutmuşlardır/öğretmişlerdir. Mitlerde genellikle tanrılar dünyası, kahramanlık hikayeleri ve doğa üstü olaylar anlatılır.

Bugünkü bilgilerimiz ekseninde baktığımızda, ilk uygarlıklardan itibaren mitlerin üretildiği de artık kesinleşmiş gibidir. Çünkü tarihin bilinen ilk uygarlığı olarak kabul edilen Sümerlerden ve Sümerlerin kurguladığı mitlerden haberdarız. Sümerlerden sonra, yine önemli bir uygarlık kurmuş olan Babillerin ürettiği mitlerin de günümüz lisanına çevrim yazıları yapılmıştır. Peki, insanoğlu niçin mit üretmiştir? Aslında yanıt basittir: Sinemanın, televizyonun, gazetelerin, internetin olmadığı bir ortamda insanların doğal ihtiyaçlarının karşılanması gereği mitleri doğurmuştur. Bir başka söyleyişle mitler (efsaneler ya da öyküler), yani anlatılar, gün karardığında ateşin başında oturan insanların sosyalleşmesi için zorunluydular. O halde ünlü mitolog Jean Bottero’yu izleyerek şöyle de ifade edebiliriz: “Öyküler zorunludur; çünkü insanoğlu doğuştan öykücüdür.”

Mitlerde yaygınlıkla karşılaşılan bir tema ise “canavar ve bu canavarın bir kahraman (ya da tanrı) tarafından öldürülmesi” anlatısıdır. Hemen her toplumun mitlerinde canavar ve bu canavarın bir kahraman tarafından öldürülmesi kurgusu bulunmaktadır. Örneklendirirsek; Sümerlerde, Babillerde, Çin ve Hint mitlerinde, Eski Yunan mitlerinde bir süper kahraman ve onun yok ettiği bir canavar öyküsü yaygınlıkla anlatılmıştır.

Mitolojideki akıbeti pek de hayırlı sonuçlanmayan anılan canavar; kimi zaman tüylü yılan, ejderha, öküz başlı tanrı, kimi zaman da kanatlı boğa, insan başlı at veya su canavarı şeklinde tasvir edilmiştir. Artık, öykülerde sözü edilen bu canavar tasviri, mit üreticisinin hayal dünyasının kurgu yeteneğine kalmış bir özelliktir. Sümerlerde, Babillerde, Babillerin bir kabilesi olan Levililerde ve İsrailoğullarının inanç dünyasını yansıtan Kitab-ı Mukaddes’te bile canavar olgusu ve anlatısı bulunmaktadır.

Mitolojide yaygınlıkla kullanılan canavar motifi, aslında, “düzen ile kaos arasındaki” mücadeleyi ya da şöyle de ifade edebiliriz, “iyi ile kötü arasındaki savaşı” anlatmaktadır. Düzeni bozan, kaos çıkaran, toplumun huzurunu kaçıran bir canavar vardır ve bu canavarın öldürülmesi gerekir ki, toplumsal refah yeniden sağlansın. “Kötü”yü temsil eden canavar yok edilmelidir ki, hem bireysel, hem de toplumsal “iyi”lik gerçekleştirilebilsin. Bu ekseninde baktığımızda, mitolojik canavarın öldürülmesi, hem içten ve dıştan gelen (kaynaklanan) kötülüklerin, kaosun yani tehlikelerin ortadan kaldırılmasına işaret etmekte; hem de içimizdeki kötünün varlığının sonlandırılması anlamına gelmektedir. Ejderha ve yılan, mitolojide şeytanın simgesi olarak düşünülmüş ve anlatılmış; huzura ulaşılabilmesi için şeytanın yani canavarların yok edilmesi hakikatine dikkat çekilmiştir.

Mitolojide yaygınlıkla kullanılan ve en çok korkulan motif “ejderha” gibi görünüyor ise de, aslında “yılan”, korkulan canavarların başında gelmekte ve en korkuncu olarak anılmaktadır. Gerçekten de yılan, insanoğlunun tarihin her döneminde ciddi manada çekindiği bir canlı türü olmuştur. Mitolojide yılan, derisini değiştirebilme yani

yeniden dünyaya gelebilme yeteneği ekseninde bir tanrı olarak kabul edilmiş ve yılanla tapılmıştır. Genel kamu hukukunun temel kavramı olan “devleti”, yılan imgesiyle izah eden bir düşünür de (örneğin, Thomas Hobbes) yılanın mitolojideki algısından hareketle, “devlet yıkılsa bile yeniden doğar” ya da “devlet süreklidir, yılan gibidir, hiç ölmez” perspektifinden konuyu bakmış olmalıdır.

Uygarlığın ilk kurucusu olarak kabul edilen Sümerlerde ve sonrasındaki medeniyet olan Babillerde canavar motifi ve bu canavarın öldürülmesine ilişkin anlatıların olduğuna yukarıda değinilmişti. Bu yazı bağlamında, Sümerlere ait olan ve “canavarın öldürülmesi” motifini içeren “beş” öykü; Babillere ait olan ise “üç” öykü incelenmiştir. Dolayısıyla bu makalede bir canavarın öldürülmesini içeren toplamda “sekiz” mitolojik öykü incelenmiş olmakta; ulaşılan vargılar da bu anılan “sekiz” anlatı ekseninde karşımızda durmaktadır.

Sümerlere ait olan “beş” mitolojik öykü incelendiğinde, öyküde geçen canavarın adının ve fiziksel özelliklerinin dört anlatıda olmadığını görüyoruz. Sadece tek öyküde (tanrı Tışpak ve canavar Labbu) canavarın adı ve fiziksel özellikleri belirtilmiştir. Gılgamış öyküsünde canavar rolü bir “yılan” oynatılırken, iki öyküde (Ninurta ve Tışpak öykülerinde) ise “su canavarı” motifi kullanılmıştır. Anılan her beş Sümer öyküsünde de kaosun kaynağı bir canavardır. Beş öyküden dördünde sorunu çözen bir tanrıdır; bir öyküde ise (Gılgamış) kahraman yarı tanrı-yarı insandır. Dolayısıyla, aslında anılan beş öykünün mesajı “tanrılar güçlüdürler, sorunları çözerler, kamu düzenini sağlarlar, tanrılara güvenilmesi gerekir, toplumsal moralin bozulmasına gerek yoktur” noktasında berraklaşmakta ve öyküler topluma moral aşılama ya da toplumun moralini yükseltmek istemektedirler. İşte tam da geldiğimiz noktada, bu makalenin yanıtını aradığı ilk problem olan “Sümerlerde canavar öldürme hangi anlama gelir?” sorusu da yanıtını bulmuş olmaktadır. Sümer mitleri, topluma, “tanrılar kaosu önler, endişe etmeyin, tanrılara güvenin, moralinizi yüksek tutun” noktasında mesaj vermektedir.

Babillere ilişkin olarak incelediğimiz “üç” öyküde de yine canavar ve bu canavarın öldürülmesi olgusu söz konusudur. Öykülerden birisinde canavarın adı (Humbaba) ve bu canavarın fiziksel özellikleri dillendirilmişken; geriye kalan iki öyküde ise canavarın adı ve fiziksel özellikleri tasvir edilmiş değildir. Babillere ilişkin olan bir öyküde canavarlık rolü “yılan” oynatılırken; öteki öyküde canavarlık rolü ise bir tanrıçaya (Tiamat) aktarılmıştır. Her üç öyküde de mevcut olan canavar, esasında kaos sembolüdür; toplumun ihtiyaçlarının giderilmesinin önündeki en büyük engeldir. İki öyküde toplumun “kereste” ihtiyacı vardır; fakat canavar bu ihtiyacın karşılanmasını engellemektedir. Geriye kalan bir öyküde ise canavar, öldürülen kocasının öcünü almayan, şımarık çocukları (aslında genç tanrıları) cezalandırmayan yani sorumluluğunu yerine getirmeyerek toplumsal adalet ihtiyacının karşılanmasını önleyen bir rolün sahibi olarak dillendirilmektedir.

Her üç Babil efsanesinde de canavar öldürülür; yani kaos giderilir ve toplumsal huzur sağlanır. Fakat iki anlatıda sorunu çözen yarı tanrı yarı insan gibi gözüküyor olsa da aslında yönetici-kral (yani insan) olur; tanrılar değil. Bahsi geçen iki öykü, anılan yönüyle yöneticilerin de yani insanların da kendi sorunlarını çözebileceğini işaret etmekte ve tanrıları sorun çözücü olarak gündeme taşımamaktadır. Babillere ait olan

sadece bir öyküde sorunu tanrı Marduk çözümlenmektedir. Öte yandan Humbaba öyküsünde, insanın tanrı soyundan gelen bir canavarı öldürmesi ve tanrıçanın aşkına karşılık verilmemesi üzerine, tanrıların müeyyide uyguladığına ve uygulayacağına da işaret edilmektedir. Tanrı Marduk ve tanrıça Tiamat öyküsü ise iki konu açısından özellik arz etmektedir. İlkin, öyküde kullanılmış olan Leviathan ibaresidir. Leviathan ibaresi, inceleyebildiğimiz kadarıyla ilk kez bir Babil efsanesinde kullanılmıştır ve de bir “deniz canavarını” ifade etmektedir. Kitab-ı Mukaddes’teki Leviathan kullanımı ise anılan bu bilgiyi dikkate aldığımızda, Leviathan ibaresinin kullanıldığı ikinci materyal olmaktadır. Daha basit olarak ifade edersek, Leviathan terimi ilkin bir Babil anlatısında; ikinci kez ise Kitab-ı Mukaddes’te kullanılmıştır.

Bu makalenin yanıtını aradığı sorulardan ikincisi “canavar ve canavar öldürme motifinin Babillerdeki anlamı” idi. Artık ulaştığımız bu noktada, anılan sorunun yanıtını da verebiliriz. Babil mitolojisindeki canavar ve canavar öldürme motifinin arz ettiği anlam ise “kötülüğün”, kaosun ortadan kaldırılması ve toplumsal huzurun sağlanması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yani Babil mitinde de canavar, Sümerlerde olduğu gibi kaosu temsil eder; fakat Babil anlatılarında sorunları her zaman tanrı değil, insanlar da çözebilmektedir. Sümerler ile karşılaştırıldığında, Babil öykülerinde toplumsal sorunların çözülmesindeki kahraman çoğunlukla insan odaklı olarak kurgulanmıştır. Babil mitleri söz konusu olduğunda kadına verilen önemin, Sümer efsanelerine göre daha düşük olduğunu da söyleyebiliriz. Çünkü Babil mitinde kadın, “sorumluluklarını yerine getirmeyerek toplumsal adaletin teminine engel olan bir rolün” sahibi olarak (örneğin tanrıça Tiamat) yansıtılmaktadır.

Leviathan adıyla adlı canavar ilkin Babil Yaratılış Destanı’nda, sonrasında ise Kitab-ı Mukaddes’te kendisine yer bulmaktadır. Kitab-ı Mukaddes’te Leviathan, çok başı olan “yılana” benzetilmiştir, dolayısıyla ejderhadır ve deniz canavarıdır. Tanrı tarafından “tek” olarak yaratılan Leviathan, o kadar güçlüdür ki, sadece Tanrı tarafından öldürülebilir. Bu bağlamda Leviathan terimi, Babil Yaratılış Destanı’ndan hatırladığımız tanrıça Tiamat’ın doğurduğu leviathanları akla getirmektedir. Tanrıça Tiamat’ın doğurduğu leviathanlar da, tanrı Marduk tarafından etkisiz hale getirilmişlerdir.

Kitab-ı Mukaddes’teki anlatı ekseninde bakıldığında “güç odakları” açısından sanki hiyerarşik bir vurgu var gibi gözüküyor. En güçlü olan Tanrı’dır; ikinci sırada ise Leviathan gelir. Bir başka söyleyişle Kitab-ı Mukaddes’e göre Tanrı’dan sonra en güçlü olan Leviathan’dır. Aslında Kitab-ı Mukaddes’te (Eski Ahit bölümünde) Leviathan dışında Behemot ve Rahav adıyla adlı iki canavar daha zikredilmektedir ve Kitab-ı Mukaddes’te zikredilen üç canavar da esasında “güç” sembolüdürler ve sadece Tanrı tarafından öldürülebilirler. Zaten Rahav öldürülmüştür bile. Kitab-ı Mukaddes’in Eski Ahit bölümünde anılan her üç canavarı da Tanrı yaratmıştır. Yani Tanrı, Kitab-ı Mukaddes’te zikretmiş olduğu bu canavarlar ile kendisinin gücüne atıfla, sonsuz bir iktidarın sahibi olduğunu anlatmak istemektedir. Kim olursa olsun, ne olursa olsun, deniz canavarı, yılan ya da ejderha (Leviathan) olsa bile; bataklıkta yaşayan çok güçlü ve korkunç (Behemot) bir yaratık olsa bile, ya Tanrı tarafından zaten öldürülmüştür, ya da günü gelince Tanrı tarafından öldürülürler. Dolayısıyla, vardığımız noktada, bu makalenin yanıtını aradığı “Kitab-ı Mukaddes’te Leviathan

(ya da canavar olgusu) hangi anlama gelir?” sorusu da yanıtını bulmuş olmaktadır. Leviathan ya da öteki canavarlar, Kitab-ı Mukaddes’te Tanrı’nın çok güçlü olduğunu, kadir-i mutlak olduğunu vurgulamak bağlamında “anlaşılması kolay olan örnekler” olarak kullanılmışlardır; yani altı çizilmek istenen mevzu “Tanrı’nın gücü” olmuştur.

Babil Yaratılış Destanı’ndan ve Kitab-ı Mukaddes’ten sonra Leviathan ibaresini üçüncü kez; fakat bu sefer bir kitap başlığı olarak görüyoruz. Thomas Hobbes, “mutlak monarşik devleti” anlattığı eserine “devlet yeryüzündeki en güçlüdür” anlamında Leviathan başlığını vermiştir. Kitab-ı Mukaddes’te en güçlü olan Tanrı; ikinci olarak en güçlü olan ise Leviathan idi. Bu noktada Hobbes, devletin gücünün Tanrı’dan sonra gelen “ikinci en güçlü” olduğunu vurgulamak ve anlatmak istemektedir. İnsanlar nasıl ki Tanrı’nın emirlerine uyarlar; Hobbes’a göre benzer şekilde devletin de buyruklarına uyulmalıdır. Kitab-ı Mukaddes’te Leviathan’ın en önemli özelliklerinden birisi “tek” olmasıydı. Hobbes da mutlak monarşik devlet savunusu mahiyetinde olan baş yapıtına Leviathan adlandırmasını uygun görmüştür; çünkü Hobbes devleti “tek” kişinin yani kralın yönetmesini istemektedir. Tanrı’dan sonra gelen ve “en güçlü ikinci” olan kralın emirleri Tanrı’nın emirleri gibi yerine getirilmelidir. Hatta kral, Hobbes’a göre o kadar güçlüdür ki “yeryüzündeki Tanrı” gibidir. Hobbes, öteki eseri için belirlediği “Behemot” başlığını ise kaos, huzursuzluk, kargaşa anlamında kullanıyor; çünkü Behemot adlı eserinde Hobbes, İngiliz iç savaşını anlatmakta, savaşın sebebi olarak da iktidarın yani gücün parlamento ile kral arasında bölünmüş olmasını göstermektedir. Hobbes’a göre Behemot öldürülmeli, kamu düzeni sağlanmalı ve iktidar “tek” elde toplanmalıdır. Kitab-ı Mukaddes’in Eski Ahit bölümünde adı geçen üçüncü canavar olan Rahav ise Hobbes’un eserlerinden birisinin başlığı olarak tercih edilmiş değildir. Çünkü Kitab-ı Mukaddes’e göre Rahav, zaten Tanrı tarafından öldürülmüştür. Ünlü İngiliz siyaset filozofu Hobbes, eserlerinden birisine “ölü bir başlık” koymayı tercih etmemiş olmalıdır. Ya da Hobbes, daha uzun yaşasaydı, hayatının son dönemine ait olan sıradaki eserinin başlığı belki de Rahav olacaktı.

Bu makalenin yanıtını aradığı sorulardan birisi de “Hobbes’ta Leviathan (yani canavar) hangi anlama gelmektedir?” şeklinde idi. Dolayısıyla anılan sorunun yanıtını da geldiğimiz bu noktada artık açıklığa kavuşturabiliriz. Hobbes’ta canavar, öncelikle “güç/iktidar” anlamında (yani “egemenlik” anlamında); sonra da ikincil olarak “kaos, huzursuzluk” (iktidarın ikiye bölünmüş olması) anlamında kullanılmaktadır. Leviathan adlı deniz canavarı “devletin (yani kralın) gücünü”; Behemot adlı bataklık canavarı ise “İngiltere’de iç savaştan kaynaklanan kaosu” (yani iktidarın ikiye bölünmüş olmasını) sembolize etmektedir. Devlet, Hobbes’a göre “Tanrı’dan sonra gelen en güçlü”dür ve “tek”tir; Behemot ise bir kahraman tarafından öldürülmelidir ki, toplumsal düzen yeniden sağlansın, kamu yararı gerçekleştirilsin, toplum huzura kavuşturulsun ve devlet en güçlü bir şekilde iktidarını tek elde gerçekleştirilebilsin. Yani Hobbes’a göre Behemot yok edilmeli; Leviathan ise yaşatılmalıdır. Hobbes’un düşünsel dünyasında Leviathan uğruna Behemot feda edilmelidir. Ya da kral (yani mutlak egemen, bir başka söyleyişle devlet) kamu düzenini sağlamak adına kaos timsali olan Behemot’u zaten yok edecektir; hatta etmelidir de. Değişik bir söyleyişle belirtirsek, iki başlı iktidar yapısına son verilmeli, iktidar (güç) “tek” elde toplanmalıdır. Aslında Hobbes Leviathan ile Behemot’u çatıştırmakta; Behemot’un

Leviathan tarafından mağlubiyete uğratılmasını istemekte, dolayısıyla da Leviathan'ın tarafını tutmakta, Leviathan'ı desteklemektedir.

Özüne indirgersek, “canavar ve canavar öldürme” motifi Sümerlerde özellikle ve yaygınlıkla tanrıların gücüne; Babillerde ise özellikle ve yaygınlıkla insanların da (fakat özellikle erkeklerin de) tanrılar gibi güçlü olabileceğine işaret etmektedir. Her toplumun mitinde karşılaşılan “canavar”, zaman içerisinde dönem dönem değişik isimler ile (Labbu, Humbaba, Tiamat ya da Huvava vs. gibi) anılmıştır. Değişik adlandırmalar altında anlatılarda kendisine yer bulmuş olan canavarın adı Babillerde ise Leviathan olmuştur. Leviathan ibaresini Kitab-ı Mukaddes de bir canavar adı olarak benimsemiştir. Kaldı ki, Kitab-ı Mukaddes'te (Eski Ahit bölümünde) Leviathan'ın dışında Behemot ve Rahav adlı iki canavardan daha bahsedilmektedir. Nihayetinde Leviathan, Thomas Hobbes'un eserlerinden birisinin başlığı da olmuştur. Hobbes'un öteki eserinin adı ise Behemot'tur. Kitab-ı Mukaddes'te Leviathan ve öteki canavarlar (behemot ve Rahav) Tanrı'nın en güçlü olduğunu anlatmak amacıyla kullanılmışlardır. Thomas Hobbes da eseri için başlık olarak belirlediği Leviathan'ı “devlet Tanrı'dan sonra gelen en güçlüdür” anlamında; Behemot'u ise kaos ve savaş anlamında kullanmıştır.

Thomas Hobbes, genel kamu hukuku disiplinine ilişkin olan iki eserinin başlığını (Leviathan ve Behemot) Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünden almıştır. Sözü edilen durumun ise iki sebebinin olduğu söylenebilir. İlk, “Hobbes ateist değildir, iyi bir Kitab-ı Mukaddes inananıdır ve perspektifini Kitab-ı Mukaddes'ten almaktadır” argümanı ileri sürülebilecektir. İkinci sebep olarak da, Hobbes'un anlatmak istediği “devlet iktidarının gücü”, en çok bilinen bir kaynak olan Kitab-ı Mukaddes örnekleri ile anlatılırsa meşruiyet ve toplumsal algılama daha yüksek olacaktır” düşüncesi gündeme getirilebilecektir. Kitab-ı Mukaddes'te “Tanrı'dan sonra en güçlü olan” yani “ikinci en güçlü olan” Leviathan'dır. Hobbes da devlete (yani egemene ya da krala) Leviathan derken, “Tanrı'dan sonra en güçlü olan”ın devlet olduğunu anlatmak istemektedir. Bu yönüyle Hobbes, Kitab-ı Mukaddes'te benimsenmiş olan “anlatım tekniğini” kendi özgün fikirlerine uyarlamakta ve Tanrı'nın, Kitab-ı Mukaddes'teki yöntemini kullanmakta, devletin gücünün/iktidarının “tek” olması gerekliliğini vurgulamaktadır.

Kaynakça

- Adam, B. (2012), Tevrat, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 41, 40-45.
- Ağaoğulları, M. A. (2011), Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ağaoğulları, M. A.ve Köker, L. (1997), Tanrı Devletinden Kral Devlete, İmge Kitabevi, Ankara.
- Ağaoğulları, M. A.ve Köker, L. (2000), Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Akal, C. B. (1998), İktidarın Üç Yüzü, Ankara: Dost Kitabevi.
- Akın, İ. F. (1987), Kamu Hukuku, İstanbul: Beta Yayınları.

- Arnhart, L. (2008), *Siyasi Düşünce Tarihi, Plato'dan Rawls'a*, (Çev.: Ahmet Kemal Bayram), Adres Yayınları, Ankara.
- Babil Yarattılış Destanı (Enuma Eliş). (2016) Anonim, (Çev.: F. Selim Adalı ve T. Ali Görgü), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Bottero, J, ve Kramer, S. N. (2017), *Mezopotamya Mitolojisi*, (Çev.: Alp Tümerkan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Burn, L. (2017), *Yunan Mitleri*, (Çev.: Nagehan Tokdoğan), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi. (1993), 24 cilt, Milliyet Gazetecilik A.Ş.
- Campbell, J. (2015a), *İlkel Mitoloji, Tanrı'nın Maskeleri-I*, (Çev.: Kudret Emiroğlu), İslık Yayınları, İstanbul.
- Campbell, J. (2015b), *Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri-II*, (Çev.: Kudret Emiroğlu), İslık Yayınları, İstanbul.
- Campbell, J. (2015c), *Yaratıcı Mitoloji, Tanrının Maskeleri – IV*, (Çev.: Kudret Emiroğlu), İslık Yayınları, İstanbul.
- Can, Ş. (2015), *Klasik Yunan Mitleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Couture, T. (1999), "State", Christopher Berry Gray (Ed.), *Philosophy of Law, Volume 2 içinde*, (834-837), Garland Publishing, New York.
- Çığ, M. İ. (2017a), *Kuran, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Çığ, M. İ. (2017b), *İbrahim Peygamber*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Çığ, M. İ. (2017c), *Gilgameş, Tarihte İlk Kral Kahraman*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Dell, C. (2014), *Canavarlar*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gilgameş Destanı (2016), Anonim, Çeviren: Sait Maden, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul.
- Erdem, S. (1991), *Babil, İslam Ansiklopedisi Cilt: 4*, 392-395.
- Gönenç, L. (2007), "Siyasal İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları İçin Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi", *AÜHFĐ*, 56 (1), 145-168.
- Gürkan, S. L. (2010), *Şeytan, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 39*, 99-103.
- Gürkan, S. L. (2013), *Yılan, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 43*, 527-529.
- Harman, Ö. F. (1988), *Ahd-i Atik, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 1*, 494-501.
- Harman, Ö. F. (2002), *Kitab-ı Mukaddes, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 26*, 75-76.
- Haster, T. L. (1999), "Sovereignty", Christopher Berry Gray (Ed.), *Philosophy of Law, Volume 2 içinde*, (824-826), Garland Publishing, New York.

- Jursa, M. (2017), Babilliler, (Çev.: Firuzan Gürbüz Gerhold), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Kapani, M. (1995), Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Kramer, S. N. (2016), Tarih Sümer’de Başlar, (Çev.: Hamide Koyukan), Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul.
- Kramer, S. N. (2014), Sümer Mitolojisi, (Çev.: Hamdi Koyukan), Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul.
- Leeming, D. A. (2017), Dünya Mitolojisi, (Çev.: Nurdan Soysal), İstanbul: Say Yayınları.
- Martinich, A. P. (2013), Thomas Hobbes, (Çev.: Akın Terzi), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Mcneill, W. H. (2003), Dünya Tarihi, (Çev.: Alaeddin Şenel), İmge Kitapevi Yayınları, Ankara.
- Morris, C. (2001), “Sovereignty”, Paul Barry Clarke and Joe Foweraker (Ed.), Encyclopedia of Democratic Thought, içinde, (829-832), Routledge, London.
- Newton, I. (2016), Kutsal Kitabın Yorumu, (Çev.: Emre Alagöz), Panama Yayınları, Ankara.
- Roberts, J. M. (2011), Dünya Tarihi Cilt: I, (Çev.: İdem Erman), İnkılap Kitapevi, İstanbul.
- Sarıtoprak, Z. (1993), “Dabbetül Arz”, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 8, 393-395.
- Şahin, M. S. (1993), “Cin”, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 8, 5-8.
- Şenel, A. (2006), Kemirgenlerden Sürüngenlere İnsanlık Tarihi, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara.
- Şenel, A. (1996), Siyasal Düşünceler Tarihi, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tanyu, H. (1988), “Ahd-i Cedid”, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 1, 501-507.
- Tuck, R. (2015), Hobbes, (Çev.: Nursu Öрге), Dost Kitabevi, Ankara.
- Tunçay, M. (2005), Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Zabunoğlu, Y. K. (1963), Devlet Kudretinin Sınırlanması, Ajans-Türk Matbaası, Ankara.
- Zabunoğlu, Y. K. (1973), Kamu Hukukuna Giriş, Ankara: AÜHF Yayınları.
- Zarakolu, C. D. (2013), Thomas Hobbes’un Siyaset Felsefesi, Belge Yayınları, İstanbul.

Mali Disiplin Ve Enflasyon İlişkisi Üzerine Bir Analiz: Türkiye Örneği

Suat Hayri ŞENTÜRK¹

Birol KARAKURT²

Burak ŞAHİNGÖZ³

ÖZ: Türkiye’de 1980 sonrasında bozulan mali dengeleri (bütçe dengesi, kamu borç stoku) sağlamlaştırmak için, 1994 yılından sonra mali disiplini sağlamak önemli bir politika haline gelmiştir. Bu çalışmada, uygulanan mali disiplin politikalarının enflasyon ile etkileşimi incelenmektedir. 1980-2016 yıllık verilerinin kullanıldığı çalışmada, enflasyon ile bütçe dengesi, faiz dışı bütçe dengesi ve kamu borç stoku arasındaki ilişkiler Toda-Yamamoto nedensellik testi, etki-tepki fonksiyonu analizleri ile ele alınmıştır. Ampirik bulgulara göre, bütçe açığındaki artış enflasyonu artırırken, faiz dışı fazla verilmesi enflasyonda düşüşe neden olmaktadır. Kamu borç stokundaki artış ise kısa dönemde enflasyonu azaltıcı yönde bir etki meydana getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mali Disiplin, Bütçe Açığı, Enflasyon, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Jel Kodu: E62, H62, H63

An Analysis on Fiscal Discipline and Inflation: The Case of Turkey

ABSTRACT: Ensuring fiscal discipline has become an important policy after 1994 in order to stabilize fiscal balances (budget balances, public debt) that deteriorated in Turkey after 1980. The interaction of applied fiscal discipline policies with inflation has been examined in this study. The relationship between inflation and budget balance, primary balance and public debt stock has been examined by using the Toda-Yamamoto causality test, impulse-response analyzes based on the period of 1980-2016 annual data. According to empirical findings, while an increase in budget deficit causes inflation to raise, primary surplus leads to a decrease in inflation. An increase in public debt stock has a reducing effect on inflation in the short run.

Key Words: Fiscal Discipline, Budget Deficit, Inflation, Toda-Yamamoto Causality Test

Jel Codes: E62, H62, H63

Geliş Tarihi / Received: 29/09/2017

Kabul Tarihi / Accepted: 16/10/2017

¹ Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, suathayrisenturk@yahoo.com, orcid.org/0000-0003-2930-8888.

² Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, birolkarakurt@yahoo.com, orcid.org/0000-0002-6325-2171.

³ Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, buraksahingoz@windowslive.com, orcid.org/0000-0002-4179-1609

1. Giriş

Klasik iktisadi düşünce bütçe açığı ve fazlasına karşıdır. Fakat klasik iktisadi düşüncenin önemini yitirdiği 1929 Büyük Buhranı sonrası egemen olan Keynesyen iktisadi düşünceyle birlikte, bütçenin dönemsel olarak açık vermesinin kötü olmadığı ve içinde bulunulan buhrandan çıkış için (talep daralmasına karşılık) kamu harcamalarının arttırılabileceği ve bütçe açıklarının göz ardı edilebileceği (istikrarsızlıkların kaynağı olmadığı) bir iktisadi anlayış (maliye politikası bakışı) ön plana çıkmıştır. Keynesyen anlayışın talep krizine (dolayısıyla üretim) cevap olarak ortaya koyduğu kamu harcamalarının artırılması ve böylelikle istikrarsızlık ve işsizliğin önlenmesi düşüncesi stagflasyon olgusu ve krizler dolayısıyla gerçekleşmemiş ve Keynesyen düşüncenin de sorgulanmasına neden olmuştur. Nitekim 1980'li yıllara gelindiğinde gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkenin mali dengeleri olumsuz bir tablo göstermiştir. Bu nedenle 1980'li yıllarda devletin ekonomideki payını ve fonksiyonlarını sorgulayan neo-liberal yaklaşım ve bu yaklaşımın önerisi olan mali disiplinin sağlanması önem kazanmıştır.

Mali disiplinin en temel tanımı bütçe denkligi ile ifade edilmektedir. Ancak geçmişte ortaya çıkan bütçe açıkları, yüksek borç stokları ve bu borçlardan kaynaklanan faiz ödemeleri ülkelerde denk bütçenin sağlanmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle mali disiplini sağlamak, sadece bütçede denkliğin elde edilmesi anlamından çıkarak daha esnek hale gelmiştir. Günümüzde mali disiplin kavramı en geniş şekli ile sürdürülebilir bir borç seviyesinin ve ölçülü bir bütçe açığının sağlanması olarak ifade edilmektedir (Hemming, 2003: 2).

Mali disiplinin sağlanmasına ilişkin olarak farklı yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Söz konusu yaklaşımlar doğrultusunda mali disiplinin sağlanabilmesi için ilk olarak bütçe kapsamının genişletilmesi, kamu gelir ve giderlerinin olabildiğince bütçe kapsamı içinde olmasının sağlanması gerekir. İkinci olarak, neo-klasik düşüncenin de vurguladığı kamu harcamalarının azaltılması ile ilgili uygulamalardan söz edilebilir. Üçüncü olarak, kamu gelirlerinin artırılmasına yönelik önlemler karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede, neo-klasik yaklaşım (özellikle de Arthur Laffer) vergi oranlarının azaltılması neticesinde vergi gelirlerinin arttırılabileceğini savunmaktadır. Son olarak ise, mali disiplin için borç stokundaki büyüklüğe (borç seviyesine) dikkat çekilmektedir. Yüksek borç stokunun yüksek maliyetlere neden olması mali disiplinin sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle doğru bir borç yönetiminin varlığı mali disiplini sağlamada önemli bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir (Ejder, 2006: 27-40). İlave olarak, (Molnar, 2012: 13) mali disiplini sağlamada bütçe açıklarının boyutuna vurgu yaparken, (Barrios ve diğerleri, 2010: 15) ise yüksek borç stokunu, ülkeleri mali disiplini sağlamaya zorlayan önemli bir gösterge olarak ifade etmektedir. Ayrıca, literatürde, faiz dışı bütçe dengesinde fazla verilmesi önemli bir mali disiplin göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Tsibouris ve diğerleri, 2006; Susam, 2009; Çoban, 2015). Bu nedenle, çalışma kapsamında

mali disiplin göstergesi olarak bütçe dengesi, borç stoku ve faiz dışı bütçe dengesi kullanılmıştır.

Türkiye’de mali dengelerdeki bozulma kendisini 1980’li yıllarda göstermiştir. 1980 istikrar kararlarında, bütçe açığının ve kamu borç seviyesinin azaltılmasına vurgu vardır. Fakat mali göstergelerdeki esas bozulma 1990’lı yıllarda ortaya çıkmış ve hem bütçe açığı hem de kamu borç seviyesi GSYH oranı % 10’ları aşmıştır. Nitekim, ekonomide tekrardan istikrarı tesis etmek için uygulanan 5 Nisan 1994 istikrar tedbirleri faiz dışı fazla verilerek mali disiplinin sağlanmasına ve enflasyonun kontrol edilmesine odaklanan bir istikrar programıdır. Gerek o günün siyasi iklimi, gerekse istikrar programına kamuoyu desteği ve uygulayıcıların programı takip etmedeki kararsızlığı bütçe açığının ve borç seviyesinin kontrol edilmesini mümkün kılmamıştır. 2000’li yıllarda ise, ülkenin yaşadığı en büyük kriz neticesinde, mali disiplinin sağlanması ve enflasyonun kontrol edilmesi ve ekonominin yeniden büyüme periyoduna geçişinin sağlanması ülke açısından kaçınılmaz son olmuştur. Bu kapsamda uygulamaya konulan, 14 Nisan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nın mali disiplinin sağlanması noktasında en temel dayanak noktası faiz dışı fazla vererek bütçe açığını, borç seviyesini ve dolayısıyla enflasyonu kontrol etmek olmuştur.

Mali disiplini sağlamaya dönük politikaların, esasen de, maliye politikası uygulamalarının sürdürülebilir mali yapıyı temin etmesi hedeflenir. Bu çerçevede; bütçe kapsamının genişletilmesi, kamu harcamalarının azaltılması, kamu gelirlerinin artırılması ve doğru bir borç yönetiminin yapılması neticesinde; bütçe açıklarının azalması, borçların sürdürülebilir hale gelmesi ve faiz dışı dengede fazla verilmesi beklenir. Ancak daraltıcı maliye politikalarının başarılı bir şekilde uygulanması sonucunda enflasyonun hangi yönde şekilleneceği literatürde tartışmalı bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışma kapsamında, Türkiye ekonomisinde bütçe dengesi, faiz dışı bütçe dengesi ve kamu borç stokunun enflasyonla ilişkisini tespit etmek amaçlanmıştır. Bu kapsamda öncelikle birinci kısımda mali disiplin arayışı ve enflasyon ilişkisi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü bölümde analizde kullanılan değişkenler tanımlanmış, durağanlık testleri yapılmış ve Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile Etki-Tepki fonksiyon analizinden faydalanılmıştır. Çalışmanın literatürden farkı, birinci olarak mali disiplin enflasyon etkileşiminin daha geniş bir zaman periyodunda analizine imkan vermesidir. İkinci olarak mali disiplin göstergesi olarak literatürde genellikle bir veya iki (bütçe açığı, yada bütçe açığı ile birlikte borç stoku/seviyesi) değişkenli modellerin çözümlenmesi şeklindedir, çalışmada ise mali disiplin göstergeleri çoğaltılarak model çözümlenmeleri yapılmıştır. Üçüncü olarak da, literatürde enflasyon ile nedensellik ilişkisi genellikle Granger nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Sınırlı sayıda çalışmada, bütçe açığı ve enflasyon arasındaki ilişki Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Çalışmada ise, mali

disiplinin diğer unsurları ile enflasyon arasındaki nedensellik ilişkisi de Todo-Yamamoto nedensellik testi ile analiz edilmiştir.

2. Literatür

Teoride maliye politikalarının enflasyon üzerindeki etkisi tartışmalı bir konudur. Bütçe dengesindeki değişimin enflasyon üzerindeki etkisi kamu harcamalarındaki değişim, kamu gelirlerindeki değişim ve bütçe açık veriyorsa açıklarının nasıl finanse edildiğine bağlıdır. Borçlanmadaki değişimin enflasyon üzerindeki etkisi ise borçlanmanın nasıl finanse edildiğine ve faiz giderlerinin maliyetine bağlı olarak değişmektedir.

Kamu harcamalarını azaltmaya yönelik mali disiplin politikaları, toplam talebi azalttığı ve piyasaya mali disipline bağlı kalınacağına dair güçlü sinyaller verdiği için fiyat istikrarının sağlanmasında güçlü bir araç olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, vergi gelirlerini arttırarak mali disiplin sağlama çabaları da enflasyonu baskı altına almada etkili bir araç olarak kullanılmaktadır (Leigh ve diğerleri, 2010: 93). Bu bağlamda, enflasyondaki değişimin sadece maliye politikaları ile açıklanması mümkün değildir. Uygulanan maliye ve para politikalarının uyum içinde olması bu açıdan önemlidir. Literatürde mali disiplin politikaları ile enflasyon arasındaki ilişki araştırılırken enflasyon oranındaki değişimin asıl belirleyeni para ve maliye politikalarındaki koordinasyon olarak karşımıza çıkar. Mali disiplin politikalarının başarılı bir şekilde uygulanması sonucunda beklenen etki ise piyasada talebin kısılması ve enflasyonun düşüş göstermesidir.

Çalışma kapsamında sadece maliye politikası araçlarının (veya mali disiplin unsurlarının) enflasyon ile etkileşimi araştırılmıştır. Literatürde, bütçe dengesi, borçlanma ve faiz dışı dengenin enflasyon ile etkileşimini inceleyen birçok ampirik çalışma bulunmaktadır. Konuyla ilgili ampirik çalışmalar, hem etkileşimin yönünü anlamak açısından hem de ilişkinin var olup olmadığını anlamak açısından önemlidir.

Mali disiplin unsurları ile enflasyon arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalarda, mali disiplinin olmayışı (bütçe açığı ve artan borç seviyesi) enflasyonist midir sorusunun cevabı geleneksel teorik literatür için (para politikası otoriteleri açısından) kesinlikle evettir. Fakat ampirik literatürden elde edilen bulgular kesinlik belirtmez, olabileceğini ifade eder (Vieria, 2000). Greenspan'de (1995) Kansas merkez bankasının düzenlediği sempozyumda, bütçe açığı ve borç seviyesinin ekonomik sonuçlarına ilişkin yaptığı konuşmada, kronik bütçe açıkları ve yüksek borç seviyesinin büyümeyi olumsuz etkilediğini belirtmiştir. İlave olarak da, pek çok uzun dönemli mali dengesizliğin Amerikan mali sisteminden uzaklaştırılması gerektiğini ve çoğu merkez bankacısının Amerika'da uzun dönemde bütçe açığında yapılacak esaslı bir indirimin (mali disiplinin) diğer ülkelerle kıyaslandığında uzun dönem enflasyon perspektifinde düşüşe yol açacağını tahmin ettiğini ifade etmiştir. Avrupa Konseyi de, hükümetin mali yapısının sağlam olmasının önemini fiyat istikrarı amacını güçlendirmeye

yardım edeceğine vurgu yapmaktadır (European Council on the Stability and Growth Pact, 1997).

Mali dengelerdeki değişimin enflasyonla etkileşimini ekonometrik olarak analiz eden öncü çalışma ise Sargent ve Wallace (1981) aittir. Çalışmalarında, sıkı para politikasının uygulandığı bir ekonomide, kamu borçlanması yoluyla bütçe açıklarının finansmanının uzun dönemde enflasyonda artışa neden olacağını ifade etmişlerdir. Literatürde öncü çalışmalar arasında yer alan “bütçe açığını büyüten harcamalar, para ve enflasyon” olarak ifade edilebilecek olan çalışmada (Giannaros ve Kolluri, 1985), para arzı ve enflasyondan oluşan iki denklemlilik ekonometrik model geliştirmiş ve tahmin etmişlerdir. Sonuçlara dayanarak, genel olarak, bütçe açığının para arzı veya enflasyon artışının doğrudan veya dolaylı olarak nedeni olmadığını ifade etmişlerdir.

Literatürde mali disiplin unsurlarının (bütçe açığı veya borç seviyesi) enflasyon ile ilişkisi tek veya birlikte farklı ülkeler ve dönemler için analize tabi tutulmuştur. Bu çerçevede, Catao ve Terrones (2005), 107 ülkeden aldıkları veriler ile mali açıkların enflasyonist etkilerini araştırdıkları çalışmada panel veri tekniği ile değişkenler arasında uzun ve kısa dönemli ilişkiyi analiz etmişlerdir. 1960-2001 verilerinin kullanıldığı çalışmada, enflasyon ve mali açıklar arasında doğrusal olmayan ilişki modellenmiştir. Ampirik bulgulara göre, gelişmekte olan ve yüksek enflasyona sahip ülkelerde enflasyon ile mali açıklar arasında güçlü ve pozitif yönlü ilişki tespit edilirken gelişmiş ve düşük enflasyona sahip ülkelerde ilişki tespit edilmemiştir.

Mali disiplinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisini analiz etmek amacıyla Grambsch-Therneau testi kullanan Tsibouris ve diğerleri (2006) ise, 1971-2001 dönemi verilerini kullandıkları çalışmalarında, 165 ülkeden faiz dışı bütçe fazlası yüzde 5 ve üzeri olan 300 gözlem kullanmışlardır. Bulgulara göre, faiz dışı bütçe fazlası toplam talebi olumsuz etkilemektedir. Yatırım harcamalarını azaltarak verilen faiz dışı bütçe fazlası ise büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Mali disiplin uygulamaları enflasyonu dizginlemede etkili olurken sürdürülebilir borç seviyesine ulaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Kumar ve diğerleri (2007) ise, mali disiplin ile büyüme, çıktı açığı, işsizlik ve enflasyon arasındaki etkileşimi analiz etmek amacıyla GIMF (Global Integrated Monetary and Fiscal) modelini kullanmışlardır. 1990-2000 dönemi verileri 24 OECD ülkesinden elde edilmiştir. Ampirik bulgulara göre, kısa dönemde mali disiplin uygulamaları ekonomik büyümeyi olumlu etkilerken uzun dönemde pozitif yönde etkilere sebep olmaktadır. Faiz dışı bütçe fazlasındaki artış enflasyon oranını ve faiz oranlarını azaltmaktadır. Çıktı açığı ile istatistiksel olarak anlamlı bir sonuca ulaşılamamıştır. Mali disiplin sağlama çabalarının makroekonomik etkileri analiz etmek amacıyla 14 ülkeden elde edilen verilerle GIMF modelini kullanan Leigh ve diğerleri (2010)'nin çalışmalarının ampirik bulgulara göre, kısa dönemde mali disiplinin büyümeyi azalttığı ve işsizliği artırdığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Çalışmada mali disiplinin faiz oranlarını

düşürdüğü ve dolaylı vergilerin arttırılması şeklinde uygulanan mali disiplin politikalarının enflasyonu arttırdığına ilişkin bulgular edinilmiştir.

1970-2005 yıllık verilerini kullanarak Nijerya için bütçe açıkları ile enflasyon oranı arasındaki nedensellik ilişkisini Granger nedensellik testinden yararlanarak analiz eden Oladipo ve Akinbobola (2011), bütçe açıklarından enflasyon oranına tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Çalışmada bütçe açıklarının enflasyonu doğrudan etkileyebileceği gibi döviz kurundaki dalgalanmalar yoluyla dolaylı olarak da etkileyebileceği bulgusuna da ulaşılmıştır.

ABD’de kamu borç stokunun faiz dışı bütçe dengesi, enflasyon ve ekonomik büyümeye verilen bir şok karşısındaki tepkisini VAR modeli yardımıyla elde edilen etki-tepki analizi ile araştıran Cherif ve Hasanov’un (2012) elde ettiği bulgulara göre, enflasyon oranına verilen bir birimlik şok karşısında kamu borç stoku birkaç dönem negatif tepki verirken daha sonrasında ise pozitif tepki vermektedir. Para politikasından farklı tepkiler beklenmediği sürece borç stoku enflasyon şokları ile azaltılabilir. Daha az faiz artırımı yapan daha az müdahaleci para politikasıyla enflasyon şoku kamu borç stoku oranını azaltmada önemli bir rol oynayabilir.

Nguyen (2015) ise seçilmiş bazı Asya ülkelerinde (Bangladeş, Kamboçya, Endonezya, Malezya, Pakistan, Filipinler, Sri Lanka, Tayland ve Vietnam) mali açıklar ile M2 para arzının enflasyon üzerindeki etkisini analiz etmiştir. 1985-2012 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmada Westerlund panel eş-bütünleşme testi ve Pooled Mean Group (PMG) hata terimi modelinden yararlanılmıştır. Westerlund panel eş-bütünleşme sonuçlarına göre, enflasyon ile mali açıklar ve M2 para arzı arasında eş-bütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. PMG hata terimi modeli sonuçlarına göre ise mali açık, kamu harcamaları ve faiz oranı uzun dönemde enflasyonu %1 anlamlılık düzeyinde pozitif etkilerken M2 para arzı %10 anlamlılık düzeyinde etkilemektedir. Sonuçlara göre, mali açık ve kamu harcamaları enflasyonu etkileyen iki önemli politika aracı olarak belirtilmektedir.

Yien ve diğerleri (2017) Malezya’da enflasyon, dış borç, iç borç ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi tespit etmek için Johansen eş-bütünleşme testi ve Granger nedensellik testinden yararlanmışlardır. 1960-2014 dönemi verilerinin kullanıldığı araştırma bulgularına göre, enflasyon iç borcun granger nedeni, döviz kuru enflasyonun granger nedeni ve dış borç döviz kurunun granger nedeni olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Kısa dönemde dış borç enflasyonu önemli derecede etkilerken uzun dönemde döviz kuru enflasyonu etkilemektedir.

Bütçe açığı, borç seviyesi ve faiz dışı bütçe dengesi (mali disiplin unsurları) ile enflasyon arasında oldukça zengin bir literatür vardır. Fakat Türkiye üzerine mali disiplin unsurları (özellikle faiz dışı bütçe fazlası ve kamu borç stoku) ve enflasyon ilişkisini analiz eden çalışma sayısı sınırlıdır. Bu konuda, Metin’in (1998), enflasyon ile bütçe açığı arasındaki ilişkiyi Türkiye açısından çok değişkenli eş bütünleşme testi kullanarak ilişkiyi analiz ettiği çalışma öncü (İpek

ve Akar, 2016:170) çalışmadır. Metin (1998), 1950-1987 yıllık verilerinin kullanıldığı çalışmada, tek denklem model sonuçlarına göre borçların monetizasyonuna ek olarak büyük çaplı bütçe açıklarının enflasyonu önemli derecede etkilediği sonuçlarına ulaşmıştır.

1994:01-2003:11 aylık verilerinin kullanarak kamu iç borçları, enflasyon, faiz oranları ve sanayi üretimi arasındaki ilişkiyi analiz etmek amacıyla Johansen-Juseluis eş bütünleşme ve Granger nedensellik testlerini kullanan Kalaycı ve diğerleri (2004), eş bütünleşme testine göre değişkenler arası uzun dönem ilişki bulamamışlardır. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ise kamu iç borçlarından enflasyona, enflasyondan faiz oranlarına ve faiz oranlarından kamu iç borçlarına tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Demir ve Sever (2008), kamu iç borçlarının büyüme, faiz oranları ve enflasyon üzerindeki uzun dönemli etkisini Johansen eş-bütünleşme testi, kısa dönemli etkileri ise VEC modeli kullanarak analiz etmişlerdir. Ampirik bulgulara göre, kamu iç borçlanmasının büyüme, faiz oranları ve enflasyon üzerinde olumsuz etkiye neden olmaktadır.

Barışık ve Kesikoğlu (2003) ise, 1987:1- 2003:4 verilerini kullanarak bütçe açıklarının makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisini test etmek amacıyla Vektör Otoregresyon (VAR) analizi ve Granger nedensellik testi uygulamışlardır. Araştırmada, VAR analizi sonuçlarına göre, bütçe açıkları ile enflasyon, cari açık ve büyüme arasında ilişki tespit edilmiştir. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ise bütçe açıkları ile enflasyon ve cari açık ile büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Çetintaş (2005), 1985:4-2003:4 dönemi için üç aylık verileri kullanarak, bütçe açıkları ile enflasyon ilişkisini önce iki değişkenli, sonra çok değişkenli bir model kullanarak analiz etmiştir. Çalışmada, enflasyonu açıklamada bütçe açıklarının önemli derecede etkin olduğu ve gerek Granger nedensellik sonuçları gerekse Todo-Yamamoto testleri enflasyonla bütçe açığı arasında iki yönlü bir nedenselliğin olduğu sonucuna varmışlardır.

Bütçe açıkları, parasal büyüme ve enflasyon arasındaki uzun dönemli eş bütünleşme ilişkisini analiz etmek amacıyla ARDL sınır testi yaklaşımını kullanan Altıntaş ve diğerleri (2008), değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkiyi test etmek için ise Hata Düzeltme Modeli (VEC) tahmin etmişlerdir. 1992:1- 2006:12 aylık verilerinin kullanıldığı çalışmada elde edilen ampirik sonuçlara göre, enflasyon ile parasal büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bütçe açıkları ve enflasyon arasında ise, hem uzun hem de kısa dönemde herhangi bir ilişki tespit edilememiştir.

Tanzi ve Patkin etkileri çerçevesinde bütçe açığı ve enflasyon arasındaki ilişkiyi analiz etmek amacıyla Pesaran, Shin ve Smith'in sınır testi analizini kullanan Abdioğlu ve Terzi (2009), 1975-2005 yıllık verilerinin kullanarak, bütçe açıkları ile enflasyon arasında uzun dönemde negatif yönlü bir ilişki olduğunu tespit

etmişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre, enflasyondan kaynaklı reel harcamalarda meydana gelen azalmadan dolayı bütçe açıklarında da bir düşüş meydana geleceğini belirten Patkin etkisinin Türkiye için geçerli olduğu belirtilmiştir.

Erkam ve Çetinkaya (2014) bütçe açıkları ve enflasyon arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmek amacıyla Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Çalışma kapsamında 1987:1- 2003:6 dönemi yüksek enflasyon oranlarının olduğu dönem, 2005:1- 2013:6 dönemi ise görece düşük enflasyon oranlarının olduğu dönem olarak ayrı ayrı analiz edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, yüksek enflasyon dönemlerinde bütçe açıklarından enflasyona nedensellik ilişkisi bulunurken düşük enflasyon dönemlerinde nedensellik ilişkisi bulunmamıştır. Bütçe açıkları ile enflasyon oranı arasındaki eş bütünleşme ilişkisini analiz etmek amacıyla ARDL sınır testini, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini tespit etmek amacıyla da Toda-Yamamoto nedensellik testini kullanan İpek ve Akar (2016), 2004:1- 2015:2 aylık verilerinin kullandıkları çalışmalarında, değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi ve çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Çetin (2005), kamu borçlarının iç borç faiz haddi, fiyatlar ve üretim üzerindeki etkisini analiz etmek amacıyla VAR modelinden elde edilen varyans ayrıştırması ve etki tepki fonksiyonunu 1989:01-2004:03 aylık verilerinin kullanarak test etmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre, kamu borçlarındaki artış faiz haddi ve fiyatlarda düşüşe neden olmaktadır.

Çoban ve diğerleri (2008) ise kamu iç borçlarının büyüme, enflasyon ve faiz oranları üzerindeki etkisini analiz etmek için Johansen eş-bütünleşme testi ve Granger nedensellik testlerinden yararlanmıştır. 1987-2007 yıllık verilerinin kullanıldığı çalışmada, iç borçlanma ile büyüme arasında eş-bütünleşme ilişkisi tespit edilirken iç borçlanma ve enflasyon arasında eş-bütünleşme ilişkisi bulunamamıştır. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ise iç borçlanma ile büyüme arasında nedensellik ilişkisi olduğu yönünde bulgulara rastlanılmıştır. 1998:01- 2012:01 aylık verilerini kullanarak, kamu iç borçlarının enflasyon ile olan etkileşimini Granger nedensellik testiyle araştıran Ulusoy ve Erdem (2014), kamu iç borçları ve enflasyon arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Sonuçlar, iç borçlanmanın enflasyonist etkiler ortaya çıkaracağını ve karşılıklı etkileşim olacağını destekleyen görüşlerle örtüşmektedir. Çoban'ın (2015) 2006-2014 aylık verilerinden yararlanarak, mali disiplin ile enflasyon hedeflemesi arasındaki ilişkiyi analiz etmek amacıyla Granger nedensellik testini kullandığı çalışmada ise mali disiplin göstergesi olarak faiz dışı bütçe dengesi alınmıştır. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, mali disiplin ile enflasyon hedeflemesi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Sonuçlara göre, enflasyon hedeflemesinin gerçekleşmesinde mali disiplin politikalarının etkisi bulunmaktadır. Mali disiplinde ortaya çıkabilecek bir gevşeklik ise enflasyon hedeflemesinin başarısını olumsuz etkileyebilecektir.

Tüleykan (2016) faiz dışı bütçe dengesi ile kamu borç stoku, büyüme, faiz oranı ve enflasyon arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi kullanarak incelemiştir.

2006-2014 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmada, büyüme oranından faiz dışı bütçe dengesine doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında yapılan varyans ayrıştırma sonuçlarına göre ise büyüme ve enflasyondaki değişimi açıklamakta faiz dışı bütçe dengesinin pozitif sonuçlar verdiği bulgularına ulaşılmıştır.

Sonuç olarak, literatürde, mali disiplin göstergeleri ile enflasyon arasındaki ilişki konusunda tam bir görüş sağlanamamıştır. Mali disiplinin enflasyonu artırdığına, azalttığına ve iki değişken arasında karşılıklı ilişki olduğuna yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Diğer yandan, çalışma kapsamında seçilen göstergelerin enflasyon ile nedensellik ilişkisi farklı çalışmalarda genellikle Granger nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında ise Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

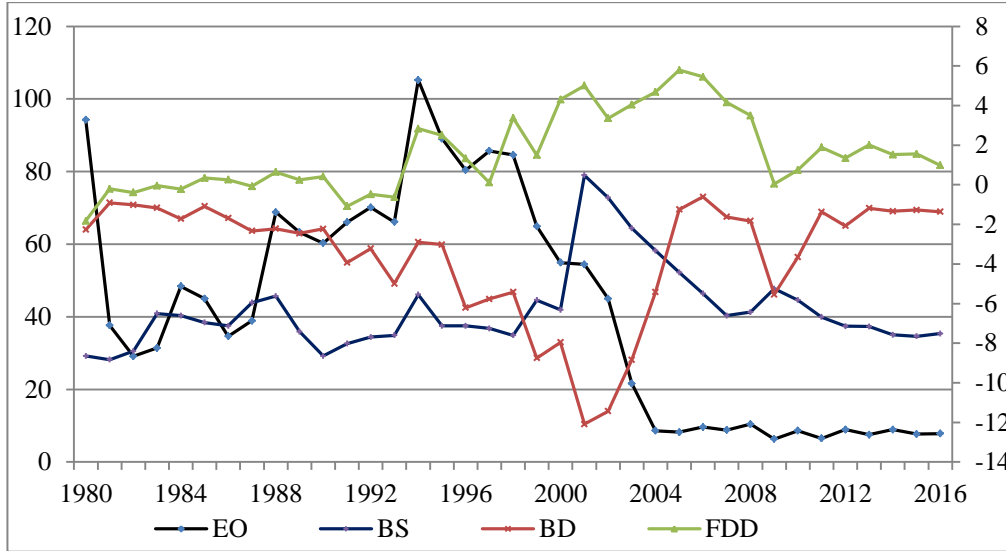
3. Veri Seti, Ekonometrik Yöntem ve Bulgular

Bu çalışmada, mali disiplin göstergeleri olarak belirlenen bütçe dengesi, faiz dışı bütçe dengesi ve kamu borç stokunun enflasyon ile olan etkileşimi zaman serileri yardımıyla test edilmiştir. Çalışma kapsamında 1980-2016 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Çalışmada, 1980-2016 döneminin alınmasının amacı; Türkiye’de mali dengelerdeki bozulmanın 1980’li yıllarda başlaması ve 1980 istikrar kararlarında bütçe açığını GSYH yüzde 2’sine çekme ve borç seviyesinin azaltılmasına yapılan vurgunun (Şahin, 2011: 191) yanında, özellikle 1990’lı yıllarda bütçe açığı ve borç seviyesindeki yükselme kaynaklı krizler ve son olarak da 2001 krizinden günümüze kadar uygulanan istikrar programlarında mali disiplinin sağlanmasının enflasyonun kontrol edilmesinin temel aracı olarak alınmış olmasıdır. Ekonometrik analizde kullanılan değişkenler ise Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Veri Seti Tanıtımı

Değişken	Veri Tanım	Kaynak
EO	TÜFE endeksinde yıllık artışı gösteren enflasyon oranı olarak analize dahil edilmiştir.	Kalkınma Bakanlığı
BD	Bütçe dengesinin GSYH içindeki payı.	Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü
FDD	Faiz dışı bütçe dengesinin GSYH içindeki payı.	Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü
BS	Kamu borç stokunun GSYH içindeki payı.	Hazine Müsteşarlığı

Grafik 1’de çalışma kapsamında ele alınan serilerin yıllar itibari ile seyri ele alınmıştır. Birincil eksen enflasyon oranı ve kamu borç stoku verilerini gösterirken, ikincil eksen bütçe dengesi ve faiz dışı bütçe dengesi verilerini göstermektedir.

Grafik 1: Türkiye’de Bütçe Dengesi, Faiz Dışı Bütçe Dengesi ve Kamu Borç Stokunun GSYH İçindeki Payı ve Enflasyon Oranı

Kaynak: Tablo 1’de belirtilen veri tabanlarından yararlanılarak tarafımızdan çizilmiştir.

Grafik 1’de görüleceği üzere 1990 yılına kadar faiz dışı bütçe dengesi sıfır seviyesinde seyrederken, bütçe açıkları artma eğilimi göstermiştir. Bu durum daha çok borçlanmaya başvurulmasından ve borçlanmanın maliyeti olan faiz giderlerinin artış göstermesinden kaynaklanmaktadır. Program hedefleri çerçevesinde enflasyon oranı yüzde 94,3’ten yüzde 31,4’e kadar düşürülmüş ancak takip eden yıllarda enflasyon oranı artış göstermeye başlamıştır. 1989 yılından sonra bütçe açıkları artmaya devam etmiş, bütçe açıklarının iç borçlanma ile finansmanı faiz oranları artmış ve beraberinde bütçe açıkları artmaya devam etmiştir. Diğer yandan, enflasyon oranı üç haneli rakamlara çıkmıştır. Bu kısır döngü 5 Nisan 1994 kararları alınana denk devam etmiştir. 1994 yılında ilk olarak yüzde 3 düzeylerinde faiz dışı bütçe fazlası sağlanmıştır. Bütçe açığı 1995 yılında azalmış ancak mali disiplin programı başarılı bir şekilde sürdürülemediği için tekrar artış göstermiştir. 1994 yılından sonra kamu borç stoku da artış göstermiştir. Her ne kadar kamu dış borç stokunda azalma olsa da kamu iç borç stokundaki artıştan dolayı toplam kamu borç stoku artmıştır. Enflasyon oranında ise 2000 yılına bir düşüş sağlansa da ancak istenilen düzeye düşürülemediği (Ulusoy, 2014: 124-126; Grafik 1).

2001 yılında Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) imzalanmıştır. Program kapsamında öncelikle artan kamu borç stoku ve bütçe açıklarına çözüm üretmek amaçlanmıştır. Bu nedenle mali disiplini sağlamak için faiz dışı bütçe fazlasının GSYH içindeki payını yüzde 6,5’e çıkarmak maliye politikası hedefi olarak belirlenmiştir (Susam, 2009: 218). Program başarılı bir şekilde uygulanarak; hedeflenen faiz dışı bütçe fazlası sağlanmış, bütçe açıkları azalmaya başlamış, kamu borç stokunun GSYH içindeki payı da azalmıştır. GEGP çerçevesinde 2002

yılında gelecek yıl enflasyon beklentilerini yönetmek amacıyla örtük enflasyon hedeflemesi uygulanmıştır. Bu yöntemin başarılı olması neticesinde enflasyon oranı tek haneli rakamlara ulaşmıştır (Oğuz, 2010: 13-16).

Türkiye’de mali dengelerdeki olumlu gelişmeler 2008 küresel krizden sonra bozulmaya başlamıştır. Nitekim bütçe açıklarının payı yüzde 5,5’e kadar çıkarken, faiz dışı bütçe fazla oranı yüzde sıfıra kadar düşmüştür. Kriz sonrasında, ekonomide hızlı toparlanma sürecinin başlaması ve mali disiplinden taviz verilmemesinin etkisiyle bütçe açıkları azalma eğilimine devam etmiş, faiz dışı bütçe fazlası yüzde 2 seviyelerinde tutulmuştur. Kamu borç stoku oranı krizle birlikte bir artış göstermiş ancak süre gelen yıllarda azalmaya devam etmiştir. Bu yıllarda fiyat istikrarının sağlanmasına verilen önem devam etmiştir (Grafik 1).

Araştırma kapsamında Türkiye’de 1980-2016 yılları arasında uygulanan mali disiplin politikalarının enflasyon ile olan etkileşimini araştırmak amaçlanmıştır. Dönemin uzunluğu ve dönem içinde birçok ekonomik olayın yaşanması (5 Nisan 1994 kararları, 2001 Krizi, 2008 Küresel Finansal Kriz) nedeniyle, serilerin durağanlık dereceleri yapısal kırılmayı dikkate alan Zivot ve Andrews (1992) birim kök testi ve LM birim kök testi (Lee ve Strazicich, 2004, 2013) ile analiz edilmiştir. Bütçe dengesi/GSYH oranı, kamu borç stoku/GSYH oranı ve faiz dışı bütçe dengesi/GSYH oranının enflasyon oranı ile etkileşimi analiz etmek amacıyla Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testinden yararlanılmıştır. Ayrıca, etki-tepki fonksiyonları aracılığıyla serilerin davranışlarında meydana gelen bir şokun etkilerinin zaman profili ölçülmeye çalışılmıştır.

Serilerin birim kök özellikleri yapısal kırılmayı dikkate alan Zivot-Andrews (ZA) birim kök testi ve tek kırılmalı Langrange Çarpanları (LM) birim kök testi ile tespit edilmiştir. Perron (1989) testinde kırılmanın dışsal olarak bilindiği varsayımını yapmaktadır. Yapısal kırılma dışsal olarak alındığında serilerin durağan olduğuna dair bir sonuçla karşılaşılabılır. Bu nedenle, Zivot ve Andrews (1992), Perron (1989) testini eleştirerek kırılmanın içsel olarak belirlendiği ZA birim kök testini geliştirmişlerdir. Zivot ve Andrews (1992) birim kök testi aşağıdaki modellerle açıklanmaktadır:

$$y_t = \mu + \theta DU_t(\lambda) + \beta t + \alpha y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j \Delta y_{t-j} + e_t \quad (1)$$

$$y_t = \mu + \gamma DT_t(\lambda) + \beta t + \alpha y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j \Delta y_{t-j} + e_t \quad (2)$$

$$y_t = \mu + \theta DU_t(\lambda) + \beta t + \gamma DT_t(\lambda) + \alpha y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j \Delta y_{t-j} + e_t \quad (3)$$

Model 1 sabitteki kırılmayı, Model 2 trenddeki kırılmayı, Model 3 hem sabit hem de trenddeki kırılmayı temsil etmektedir. $T=1,2,3\dots T$ zamanı, $T\lambda=T_B$ dolayısıyla $\lambda=T_B/T$ kırılma noktasını, T_B modelde belirlenen kırılma zamanını belirtir. $DU_t(\lambda)$ eğer $t > T\lambda$ ise 1, diğer durumlarda sıfır değerini alan ve sabit terimde meydana gelen yapısal kırılmayı gösteren kukla değişkendir. $DT(\lambda)$ için; eğer $t > T\lambda$ ise $t-T\lambda$, değilse sıfır değerini alan ve trenddeki yapısal kırılmayı gösteren kukla değişkenlerdir.

ZA birim kök testinde α değerinin t istatistikleri ZA tablo kritik değerleri ile karşılaştırılır. t istatistiği ZA tablo kritik değerinden mutlak değer olarak büyük ise birim kökün varlığını gösteren sıfır hipotezi reddedilir. Sıfır hipotezinin reddedilmesi serinin yapısal kırılma nedeniyle durağan olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 2’de, ZA birim kök testinde Model 1 ve Model 3 dikkate alınmıştır. Genel olarak iktisadi seriler bu modellerle modellenebileceği için Model 2 çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. EO, BD, FDD ve BS serilerinin Model 1 t istatistikleri seviye değerlerinde mutlak değer içinde ZA tablo kritik değerinden küçük olduğu için farkları alınmıştır. Model 1’e göre birinci farklarında %1 anlamlılık düzeyinde yapısal kırılmalı durağan tespit edilmişlerdir. Model 3’de ise EO ve FDD serileri seviye değerlerinde sıfır hipotezi reddedilemez iken, BD %5 anlamlılık düzeyinde, BS ise %1 anlamlılık düzeyinde yapısal kırılmalı durağan tespit edilmiştir.

Tablo 2: Zivot- Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Model 1				Model 3			
	I (0)		I (1)		I (0)		I (1)	
	T	T _B	T	T _B	T	T _B	T	T _B
EO	-2,632	2000	-5,614 ^a	2003	-1,466	2013	-5,579 ^a	2013
BD	-4,207	2008	-6,112 ^a	2001	-5,365 ^b	1997	---	---
FDD	-3,736	2007	-7,878 ^a	2004	-4,455	1997	-8,222 ^a	2005
BS	-3,508	1997	-6,268 ^a	1996	-9,311 ^a	1999	---	---

Not: Tablo Kritik Değerleri Model 1 için %1; -5,34, %5; -4,80, %10; -4,58, Model 3 için %1; -5,57, %5; -5,08, %10; -4,82’dir. a ve b sırasıyla serilerin %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde durağan olduklarını göstermektedir.

ZA birim kök testi birim kökün varlığını gösteren sıfır hipotezi altında kırılmanın gerçekleşme ihtimalini modele dahil etmemektedir. Bu nedenle kırılmanın varlığı ile durağan olan seriler durağan değilmiş gibi ifade edilecektir. Lee ve Strazicich (2004, 2013) ZA testinde kullanılan sıfır hipotezinin alternatifinin yapısal kırılmalı durağan olmaması gerektiğini ortaya koymuşlardır. Lee ve Strazicich (2004, 2013) bu sorunu ortadan kaldırmak için ADF tipi test stratejisi yerine LM tipi test stratejisine dayanan tek kırılmalı LM birim kök testini geliştirmişlerdir. LM birim kök testi aşağıdaki modelle açıklanmaktadır (Lee ve Strazicich; 2004, 2013):

$$\Delta y_t = \delta \Delta Z_t + \emptyset S_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

$S_{t-1} = y_t - \psi_x - Z_t \delta$, $t = 2, \dots, T$ şeklindedir. ψ_x , $y_t - Z_t \delta$ ’dan elde edilmektedir. δ ise Δy_t ’nin ΔZ_t ’ye regresyonundan elde edilen katsayıları ifade etmektedir. LM test istatistiğinde kırılma zamanlarını belirlemek için τ test istatistiğinin en düşük olduğu nokta seçilir.

Tablo 3 tek yapısal kırılmanın varlığına izin veren LM birim kök testi sonuçlarını göstermektedir. Model 1 sabitte, Model 3 ise trendde meydana gelen kırılmayı ifade etmektedir. Model 1’e göre EO, BD, FDD ve BS birinci farklarında %1

anlamlılık düzeyinde yapısal kırılmalı durağan olarak tespit edilmiştir. Model 3'e göre ise, FDD seviyesinde %10 anlamlılık düzeyinde yapısal kırılmalı durağan iken, EO, BD ve BS birinci farklarında %1 anlamlılık düzeyinde yapısal kırılmalı durağan olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3: Tek Kırılmalı LM Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Model 1				Model 3			
	I (0)		I (1)		I (0)		I (1)	
	T	T _B	T	T _B	T	T _B	T	T _B
EO	-1,666	1998	-5,926 ^a	1998	-2,536	2001	-2,677	1994
BD	-2,299	2003	-6,770 ^a	2002	-3,524	1995	-6,818 ^a	2002
FDD	-2,817	1993	-8,135 ^a	2004	-4,250 ^c	1999	---	---
BS	-2,597	1998	-6,345 ^a	2001	-3,235	1998	-6,595 ^a	2001

Not: Tablo kritik değerleri Model 1 için %1; -4,23, %5; -3,56, %10; -3,21, Model 3 için %1; -5,11, %5; --4,50, %10; -4,21'dir. a ve c sırasıyla serilerin %1 ve %10 anlamlılık düzeyinde durağan olduklarını göstermektedir.

Zaman serileri analizlerinde kullanılan değişkenlerin durağanlık şartını sağlamaları güvenilir analizler için öncelikli şartlardan birisidir. ZA ve tek kırılmalı LM birim kök testi sonuçlarına göre serilerin birinci farklarında yapısal kırılmalı durağan oldukları belirlenmiştir. Birinci farkında durağan olarak tespit edilen serilerin seviye değerlerinde bilgi kaybı yaşanmaktadır. Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testinde seriler seviyesinde test edildiği için bu bilgi kaybı ortadan kalkmaktadır. Çalışma kapsamında tüm değişkenler birinci farkında yapısal kırılmalı durağan olarak tespit edilmiş ve Toda-Yamamoto nedensellik analizi kullanılmıştır.

Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik analizinde ilk olarak değişkenlerin maksimum durağanlık derecesi (d_{max}) ve optimal gecikme uzunluğunu (k) belirlemektedir. VAR modelinde optimal gecikme uzunluğunun belirlenebilmesi için AIC, SCI ve Hannan-Quin (HQ) gibi bilgi kriterlerinden yararlanılmaktadır. İkinci aşamada ise optimal gecikme uzunluğuna eklenen d_{max} gecikmelerine karşı gelen katsayılar ihmal edilerek Wald testi uygulanmaktadır.

Toda-Yamamoto nedensellik testi için tahmin edilen modeller aşağıdaki denklemler yardımıyla gösterilmektedir:

$$EO_t = \gamma_0 + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \alpha_{1j} EO_{t-j} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \beta_{1j} BD_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (5)$$

$$BD_t = \beta_0 + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \theta_{1j} EO_{t-j} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \mu_{1j} BD_{t-j} + \varepsilon_{2t} \quad (6)$$

$$EO_t = \gamma_0 + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \alpha_{1j} EO_{t-j} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \beta_{1j} FDD_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (7)$$

$$FDD_t = \beta_0 + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \theta_{1j} EO_{t-j} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \mu_{1j} FDD_{t-j} + \varepsilon_{2t} \quad (8)$$

$$EO_t = \gamma_0 + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \alpha_{1j} EO_{t-j} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \beta_{1j} BS_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (9)$$

$$BS_t = \beta_0 + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \theta_{1j} EO_{t-j} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \mu_{1j} BS_{t-j} + \varepsilon_{2t} \quad (10)$$

Çalışma kapsamında 6 model tahmin edilmiştir. Araştırma kapsamında öncelikle kurulan modellerin uygun gecikme uzunlukları belirlenmiştir. Gecikme uzunluklarının belirlenmesinde AIC bilgi kriteri dikkate alınmıştır. Uygun gecikme uzunluğu Model 5 için $k=3$, Model 7 için $k=2$ ve Model 9 için $k=3$ olarak belirlenmiştir. Makroekonomik verilerin kullanıldığı çalışmalarda $d_{max} = 1$ olarak kullanılması dikkate alınarak bu çalışma kapsamında da kullanılmıştır.

Tablo 4: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Model	Gecikme Uzunluğu	Wald Test	Katsayılar Toplamı	Nedensellik
EO=f(BD) BD=f(EO)	$k = 3$ $d_{max} = 1$	14,330 (0,003) 2,330 (0,507)	2,656 (0,009) -0,013 (0,484)	BD→EO Yok
EO=f(FDD) FDD=f(EO)	$k = 2$ $d_{max} = 1$	5,247 (0,072) 0,962 (0,617)	-2,526 (0,091) -0,011 (0,438)	FDD→EO Yok
EO=f(BS) BS=f(EO)	$k = 3$ $d_{max} = 1$	11,807 (0,008) 16,777 (0,000)	-0,659 (0,009) 0,008 (0,914)	BS→EO EO→BS

Not: Ok işaretleri nedenselliğin yönünü göstermektedir.

Tablo 4'deki bulgulara göre bütçe dengesinden enflasyon oranına pozitif yönlü, faiz dışı bütçe dengesinde enflasyon oranına negatif yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca kamu borç stoku ve enflasyon oranı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Kamu borç stokundan enflasyon oranına negatif yönlü anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunurken, enflasyon oranından kamu borç stokuna tespit edilen nedensellik ilişkisinin yönü anlamlı değildir.

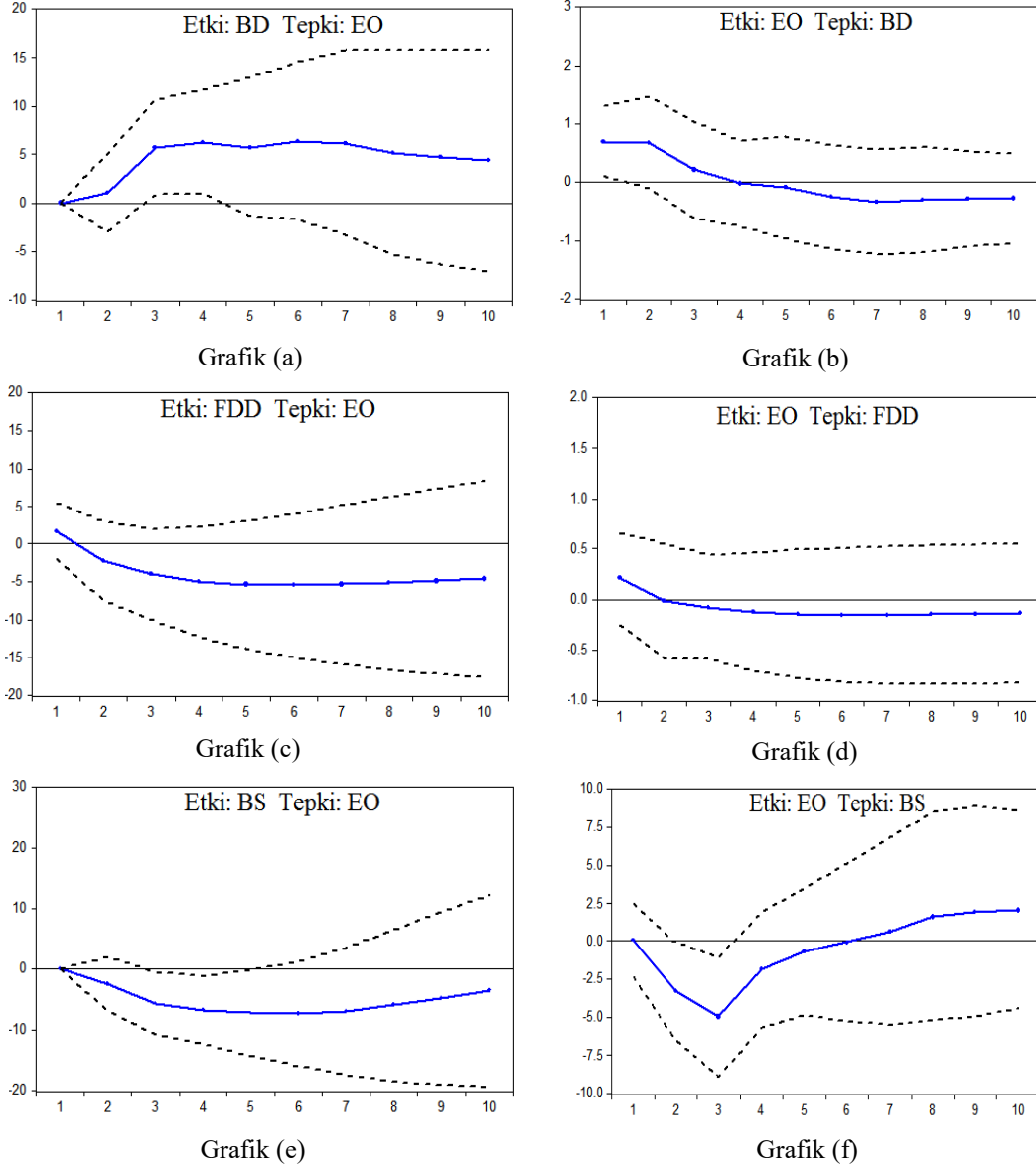
Tahmin edilen modellerin diagnostik testleri Tablo 5'de verilmiştir. Sonuçlar, tahmin edilen modellerde diagnostik sorunların olmadığını göstermektedir.

Tablo 5: Diagnostik Testler

Model	AR Kökler max;min	LM İstatistiği	White χ^2
Model 5	0,900; 0,326	0,944 (0,918)	28,699 (0,988)
Model 7	0,930; 0,123	5,672 (0,225)	39,163 (0,392)
Model 9	0,888; 0,447	3,400 (0,493)	38,503 (0,834)

Etki-tepki fonksiyonları VAR modeli yardımı ile elde edilmektedir. Etki-tepki fonksiyonu, hata terimlerinin birindeki bir standart sapmalık şoka karşı içsel değişkenin tepkisini ölçer. Bu fonksiyon için gerekli olan güven aralığı Monte Carlo simülasyonları yardımı ile türetilmiştir (∓ 2 standart hata için). Aşağıdaki grafiklerde yer alan kesikli çizgiler ∓ 2 standart hata için elde edilen güven aralıklarını gösterirken, düz çizgiler hata terimlerinde meydana gelen 1 standart sapmalık şoka karşı bağımlı değişkenin zaman içinde gösterdiği tepkiyi belirtmektedir. Sonuçların anlamlı kabul edilebilmesi için güven aralıklarının sıfır seviyesinin üstünde ya da altında olması gerekmektedir (Yamak ve Korkmaz, 2005: 23-26).

Şekil 1: Etki-Tepki Fonksiyonları

VAR modelinden elde edilen etki-tepki analiz sonuçları Şekil 1’de gösterilmektedir. Şekil 1’de verilen grafik (a)’da ilk olarak bütçe dengesindeki bir standart hatalık şokun enflasyon oranı üzerindeki etkisi görülmektedir. Grafikte görüldüğü üzere etki başlangıçta pozitif ancak zayıfken, ikinci dönemde etki şiddetlenmiş, üçüncü ve dördüncü dönemde pozitif yönde devam ederek sonrasında zayıf bir seyir izlemiştir. Grafik (b), enflasyon oranındaki bir standart hatalık şokun bütçe dengesi üzerindeki etkisini göstermektedir. Birinci ve ikinci dönemde etki pozitifken, sonrasında negatife dönmekte ve giderek zayıflayan bir seyir izlemektedir. Grafik (c)’de ise faiz dışı bütçe dengesindeki bir standart

hatalık şokun enflasyon oranı üzerindeki etkisi görülmektedir. Söz konusu etkiler negatif olarak gözlemlenmekle beraber istatistiksel olarak anlamsızdır.

Grafik (d)'de enflasyon oranı değişkenine ait seriyeye uygulanan bir şokun faiz dışı bütçe dengesi üzerindeki etkisi verilmiştir. Etki negatif bir görünümde olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamsızdır. Grafik (e)'de ise kamu borç stokundaki bir standart hatalık şokun enflasyon oranı üzerindeki etkisi gösterilmektedir. Etki başlangıçta negatiftir ve ikinci dönemden sonra etkisi artarak devam etmektedir. Altıncı ve yedinci dönemin ardından etki giderek zayıflamakta ve pozitif dönüşmektedir. Son olarak grafik (f)'de bir standart hatalık bir enflasyon oranı şokunun kamu borç stoku üzerindeki etkisi gösterilmektedir. Etki negatif bir görünümle başlamakta ve üçüncü dönemin sonuna kadar şiddetli bir görünüm arz etmekte ve altıncı dönemden sonra pozitif dönerek gittikçe zayıflayan bir seyir izlemektedir.

4. Sonuç

Mali disiplin (veya mali disiplin unsurları) ile enflasyon arasındaki ilişki ekonomi literatüründe üzerinde düşünülen ve analizler yapılan bir konudur. Türkiye özelinde, özellikle 1990'lı yıllarda yüksek bütçe açığına (mali disiplinin olmayışı) eşlik eden yüksek (çift haneli hatta bazı yıllar üç haneli) enflasyon 1994, 1998 ve 2000 ve 2001 krizinin nedenleri arasında görülmektedir. Enflasyonun en önemli istikrarsızlık olarak ele alınıp istikrar programlarıyla kontrol altına alınmaya çalışıldığı 2001 krizinden itibaren ise mali disiplin bu çerçevede faiz dışı fazla verilmesi istikrar programlarının ve enflasyonu kontrol altına almanın en önemli unsuru olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye açısından, mali göstergelerde bozulmanın kendini gösterdiği 1980'li yıllardan itibaren güçlü olmasa da mali disiplin arayışı söz konusudur. Türkiye ekonomisini ele alan bu çalışmada, mali disiplin unsurları olarak görülen bütçe dengesi, faiz dışı bütçe dengesi ve kamu borç stokunun enflasyon üzerindeki etkisinin ampirik olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla gerçekleştirilen analizlerde Türkiye ekonomisinin 1980-2016 dönemi yıllık verileri kullanılarak Toda-Yamamoto nedensellik testi ve etki-tepki fonksiyon analizi yapılmıştır.

Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre, bütçe dengesinden enflasyon oranına tek yönlü pozitif nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlılık düzeyinin %1 olması, bütçe açıklarının enflasyon oranını artırmada önemli bir etken olduğunu göstermektedir, ilave olarak da, sonuçlara göre, bütçe açıklarındaki artış enflasyon oranında bir artışa neden olmaktadır. Etki-tepki fonksiyonları analizi de Toda-Yamamoto nedensellik sonuçları ile uyushmaktadır. Diğer yandan, faiz dışı bütçe dengesinden enflasyon oranına tek yönlü negatif nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. %10 anlamlılık düzeyinde elde edilen bulgular, faiz dışı bütçe fazlasının enflasyon oranı üzerinde azaltıcı yönde etkisinin olduğunu göstermekte ve literatür ile uyumludur. Bu bağlamda, mali disiplin sağlamaya yönelik önemli bir politika aracı olan faiz dışı

bütçe dengesinin enflasyon oranı ile bu yöndeki ilişkisinin tespit edilmesi, para ve maliye politikası koordinasyonu ile enflasyon hedeflemesinin gerçekleştirilmesinde önemli katkılar sağlayacaktır. Ele alınan periyotta mali disiplin (özellikle de bütçe dengesi ve faiz dışı denge) ile enflasyon arasında pozitif bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Bütçe dengesi ve faiz dışı dengede bir iyileşme, yani mali disiplinde sağlanan bir başarı, enflasyonu kontrol altına almak açısından önemlidir.

İlave olarak, kamu borç stokları ile enflasyon oranı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Kamu borç stokundan enflasyon oranına negatif yönlü ilişki tespit edilirken, enflasyon oranından kamu borç stokuna tespit edilen ilişkinin yönü anlamlı sonuç vermemektedir. Etki-tepki fonksiyonları analizi de bu bulgularla eşleşmektedir. Etki-tepki analizi sonuçlarına göre, bütçe açıklarına verilen bir birimlik standart şoka enflasyon oranı üçüncü ve dördüncü dönemlerde pozitif yönde tepki vermektedir. Faiz dışı bütçe fazlasına uygulanan bir birimlik şok karşısında enflasyon oranının tepkisi negatif olmakla birlikte, sonuçlar istatistiki olarak anlamlı değildir. Diğer yandan enflasyon oranı değişkeni, kamu borç stoku değişkeninde meydana gelen bir birimlik standart şoka üçüncü ve dördüncü dönemlerde istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönlü tepki vermektedir. Enflasyon oranına verilen bir standart sapmalı şok ise, kamu borç stokunu yaklaşık olarak iki dönem negatif yönlü etkilemektedir. Ancak ilerleyen süreçte kamu borç stokunun tepkisi değişerek pozitif yönlü olmaktadır.

Sonuç olarak, çalışmanın bulguları, Türkiye’de mali gevşemenin (bütçe açığında artışın) enflasyonu artırıcı yönde etkisi olduğunu desteklemektedir. Özellikle 2001 krizinden sonra mali disiplinin en önemli unsuru olarak alınan faiz dışı bütçe fazlasının enflasyon oranı ile negatif yönde ilişkisinin tespit edilmiş olması, faiz dışı bütçe fazlasının enflasyonla mücadele programlarında önemli bir araç olduğunu göstermektedir. Kamu borç seviyesinin enflasyon üzerindeki negatif yönlü etkisi tespit edilen literatürden farklı bir sonuç olmaktadır. Bu farklılaşmanın nedeni ise, fiyatlar genel seviyesinin borç seviyesindeki değişime gecikmeli tepki vermesi ve ampirik kanıtlara dayanmamakla birlikte Ricardian denklik hipotezinin Türkiye açısından kısmende olsa geçerli olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Kaynakça

- Abdioğlu, Z. ve Terzi, H. (2009), “Enflasyon ve Bütçe Açıkları İlişkisi: Tanzi ve Patinkin Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 195-211.
- Altıntaş, H., Çetintaş, H. ve Taban, S. (2008), “Türkiye’de Bütçe Açığı, Parasal Büyüme ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi: 1992-2006”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 185-208.

- Barişik, S. ve Kesikoğlu, F. (2006), “Türkiye’de Bütçe Açıklarının Temel Makro Ekonomik Değişkenler Üzerine Etkisi (1987-2003 VAR, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayırıştırması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(4), 59-82.
- Barrios, S., Langedijk, S. ve Pensch, L. (2010), “EU Fiscal Consolidation after The Financial Crisis Lessons from Past Experiences”, *European Commission Economic Papers*, 418, 1-45.
- Catao, L. A. ve Terrones, M. E. (2005), “Fiscal Deficits and Inflation”, *Journal of Monetary Economics*, 52(3), 529-554.
- Cherif, R. ve Hasanov, F. (2012), “Public Debt Dynamics: The Effects of Austerity, Inflation, and Growth Shocks”, *IMF Working Paper*, 12(30), 1-26.
- Çetin, A. (2005), “Kamu Borçlarının Makroekonomik Etkileri: Ampirik Bir Analiz”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 67-79.
- Çetintaş, H. (2005), “Türkiye’de Bütçe Açıkları Enflasyonun Nedeni midir?”, *İktisat İşletme ve Finans*, 20(4), 115-127.
- Çoban, H. (2015), “Ekonomik Koordinasyon Bağlamında Enflasyon Hedeflemesi ve Mali Disiplin İlişkisi: Türkiye Örneği”, *Sosyoekonomi*, 23(26), 215-228.
- Çoban, O., Dođanalp, N. ve Uysal, D. (2008), “Türkiye’de Kamu İç Borçlanmasının Makro Ekonomik Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 245-255.
- Demir, M. ve Sever, E. (2008), “Kamu İç Borçlanmasının Büyüme, Faiz ve Enflasyon Oranı Üzerindeki Etkileri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(25), 170-196.
- Ejder, H.L.(2006), Türkiye’de Mali Disiplinin Sağlanması Açısından Kamu Harcamaları Stratejisi: 1980-2002 Dönemi Analizi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erkam, S. ve Çetinkaya, M. (2014), “Budget Deficits and Inflation: Evidence From Turkey”, *The MacrotHEME Review*, 3(8), 12-22.
- European Council (1997), Resolution of the European Council on the Stability and Growth Pact Amsterdam, 17 June 1997, Official Journal of the European Communities, C 236, 2 August 1997. <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1409c2d7-2549-4e85-99a0-b262887b3a7b/language-en> (Erişim: 16.09.2017).
- Giannaros, D. S. ve Kolluri, B. R. (1985), “Deficit Spending, Money, and Inflation: Some International Empirical Evidence”, *Journal of Macroeconomics*, 7(3), 401-417
- Greenspan, A. (1995), Budget Deficits and Debt: Issues and Options, Opening Remarks, 1-4. A symposium sponsored by the Federal Reserve Bank of

- Kansas City. <https://www.kansascityfed.org/publicat/sympos/1995/pdf/s95green.pdf> (Erişim: 16.09.2017).
- Hemming, R. (2003), "Policies to Promote Fiscal Discipline", *IMF Fiscal Affairs Department*, 2, 1-19.
- İpek, E. ve Akar, S. (2016), "Bütçe Açığı ve Enflasyon Arasındaki İlişki: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38 (2), 167-189.
- Kalaycı Ş., Aytemiz L. ve Helhel, Y. (2014), "İç Borç, Faiz, Enflasyon ve Üretim Etkileşimleri: Türkiye Örneği", *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 19, 80-87.
- Kumar, M.S., Leigh, D. ve Plekhanov, A. (2007), "Fiscal Adjustments: Determinants and Macroeconomic Consequences", *IMF Working Paper*, 07(178), 1-40.
- Lee, J. ve Strazicich, M.C. (2004), "Minimum LM Unit Root Test with One Structural Break", *Department of Economics, Appalachian State University, Boone, North Carolina, Working Paper* 04(17), 1-15. <http://econ.appstate.edu/RePEc/pdf/wp0417.pdf> (Erişim: 26.07.2017).
- Lee, J. ve Strazicich, M.C. (2013), "Minimum LM Unit Root Test with One Structural Break", *Economics Bulletin*, 33(4), 2483-2492.
- Leigh, D., Devries, P., Freedman, C., Guajardo, J., Laxton, D. ve Pescatori, A. (2010). Will it hurt? Macroeconomic effects of fiscal consolidation. *In World Economic Outlook*, IMF, 93-124. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/pdf/c3.pdf> (Erişim: 24.07.2017).
- Metin, K. (1998), "The relationship between inflation and the budget deficit in Turkey", *Journal of Business & Economic Statistics*, 16(4), 412-422.
- Molnar, M., (2012), "Fiscal Consolidation, Part 5. What Factors Determine The Success of Consolidation Efforts?", *OECD Economics Department Working Papers*, 936, 1-29. <http://dx.doi.org/10.1787/5k9h28mzp57h-en1-29> (Erişim: 21.07.2017).
- Nguyen, B. V. (2015), "Effects of Fiscal Deficit and Money M2 Supply on Inflation: Evidence from Selected Economies of Asia", *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, 20, 49-53.
- Oğuz, Şebnem (2010), Türkiye'de Enflasyon Sürekliliğinin Analiz: Tarihsel Trend Ve Tüfe Alt Gruplarındaki Farklılaşması, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası İletişim ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü.

- Oladipo, S. O. ve Akinbobola, T. O. (2011), “Budget Deficit and inflation in Nigeria: A Causal Relationship”, *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 2(1), 1-8.
- Perron, P. (1989), “The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis”, *Econometrica*, 57(6), 1361-1401.
- Sargent, T.J. ve Wallace, N. (1981), “Some Unpleasant Monetarist Arithmetic”, *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, Fall, 1-18.
- Susam, Nazan (2009), Türkiye’de Uygulanan Maliye Politikaları 1923-2008, 1. Baskı, İstanbul: Derin Yayınları.
- Şahin, Hüseyin (2011), Türkiye Ekonomisi, Yenilenmiş 11. Baskı, Bursa: Ezgi Kitapevi Yayınları.
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995), “Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes”, *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- Tüleykan, H. (2016), “Faiz Dışı Fazla ve Bazı Bütçe Verileri Arasında Nedensellik İlişkisi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (1), 301-322.
- Ulusoy, A. (2014), Devlet Borçlanması, 8. Baskı, Trabzon: Aksakal Kitapevi.
- Ulusoy, A. ve Erdem, H. F. (2014), “İç Borçlanma ve Enflasyon Etkileşimi: Türkiye Örneği”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 12(22), 122-135.
- Vieira, Carlos (2000), Are Fiscal deficits inflationary? Evidence for the EU, *Economic Research Paper* No. 00/7, 1-16. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.35.1003&rep=rep1&type=pdf> (Erişim: 09.16.2017)
- Yamak, R. ve Korkmaz, A. (2005), “Reel Döviz Kuru ve Dış Ticaret Dengesi İlişkisi”, *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*, (2), 16-38.
- Yien, L. C., Abdullah, H. ve Azam, M. (2017), “Granger Causality Analysis between Inflation, Debt and Exchange Rate: Evidence from Malaysia”, *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 7(1), 189-196.
- Zivot, E. ve Andrews, D. W. K. (1992), “Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis”, *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251-270.